

MENTŐÁSATÁSOK NAGYLAK-7M LELŐHELYEN. KÉSŐ ÓKORI (SZARMATA?), KÉSŐ AVAR ÉS 10–11. SZÁZADI (?) TEMETŐRÉSZLETEK, SÍRCSOPORTOK

GÁLL ERWIN – URÁK MALVINKA – SORIN COCIŞ – ADRIAN URŞUȚIU

Nagylak városától keletre, a Nagylak–Magyarpécska autópálya bekötő szakaszának építése során különféle korszakokhoz tartozó objektumok kerültek feltárára. Ezek közül elemzésre kerülnek itt a valószínűleg szarmata kori, 8–9., illetve 10–11. századi sírok, temetőrészek. Ezek közül is a legfontosabb a késő avar kor legvégére sorolható temető rész 11 sírjának csontvázai és egy lósírja, valamint a honfoglalás, illetve a kora Árpád-korra keltezhető sírcsoport.

Kulcsszavak: Nagylak, avar kor, temetkezési szokások, anyagi kultúra, 8–9. század, periféria

Keywords: Nădlac, late Avar period, burial customs, material culture, 8–9th centuries, periphery

Az ásatásról

Nagylak (románul: Nădlac; szlovákul: Nadlak) városától keletre, a Nagylak–Magyarpécska autópálya bekötő szakaszának építése előtt, az Arad Megyei Múzeum és a Román Akadémia Kolozsvári Régészeti Intézetének munkatársai régészeti terepbejárás során, 2012. októberében és később, 2014. áprilisában, több korszakhoz tartozó régészeti lelőhelyet azonosítottak (a kelta kortól egészen a késő középkorig). A város közvetlen közelében levő és napjainkban legelőként használt területen 2014. április 26. és 2014. május 7. között történt* ásatások¹ során feltártak: 3 gödörházat (Kr. e. 5–4. század; 8–10. objektum); 6 hamvasztásos, ún. „kelta” kori temetkezést (*La Tène* C; 12., 14., 27., 28., 31., 34. objektum); feltételezett késő ókori (26., 29., 30. objektum), 8–9. századi (1., 3., 4., 15., 16.A–B, 17., 19–21., 25., 36., 37. objektum), illetve 10–11. századi sírokat (18., 22., 24., 32. objektum). Ehhez sorolhatók még a modern korban történt beavatkozások (11., 13., 23., 35. objektum), illetve négy, elsődlegesen objektumként azonosított állatjárási nyom (2., 5., 6., 7. törölt objektumok).

A lelőhely topográfiai, Nagylak környékének természetföldrajzi jellegzetességei (1–2. tábla)

A Dél-Alföld avar kori településrendszerének kialakulásában a természetföldrajzi adottságok (a domborzat, a talaj, a víz, a klíma, a növényzet és az állatvilág) mint helyi és helyzeti energiaforrás mindig igen fontos szerepet játszottak. E természeti adottságokat követte az ember tájalakító tevékenysége. A holocén folyamán Magyarcsanak és Nagylak térsége az Erdélyi-szigethegység előterületével együtt emelkedett, és a térségben erőteljes felszínlepusztulás következett be.² A Marosnak még volt le-

* E kutatást a „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală” kutatási projekt keretében végeztük, POSDRU/159/1.5/S/137832 szerződészámmal, illetve a *European Social Fund, Sectorial Operational Programme Human Resources Development Human Resources 2007–2013* közös finanszírozásával.

¹ A mentőásatáson részt vettek: Adrian Urşuţiu, Ferencz Szabolcs, Urák Malvinka, Gelu Copos, Victor Sava, Florin Mărginean, Luminița Andreica (Silaghi).

² ANDÓ 1993, 96.

folyása az Aranka-ér felé, szabályozáskor ezt még a folyó egyik ágának tekintették.³ A Maros mentén keletkezett mocsaras árterek erdei környezetükkel halászatra, pákászatra, madarászatra, vadászatra, a magasabb fekvésű, szárazabb, lösz borította területek pedig földművelésre és állattenyésztésre is alkalmasak voltak. Elsősorban réti talajok képződtek, a ciklikusan vízborított területeken, változóan magas talajvízállású részeken sós réti talajok és szikes talajok, köztük sztyeppesedő szolonyec talaj alakult ki.⁴

I-A. kép. Nagylak és az ásatás helyszíne

Nagylak területe az ősmaroszi folyóágak vonalához kapcsolódott, mikrorégiójának létét a Maros folyó szabta meg, környékének összetett természetföldrajzi képét pedig a lecsapolási munkálatokig a kisebb-nagyobb tavak, lápok, erek és a lösszel fedett hordalékkúpsíkságok alkották. A Maros Nagylakig terjedő szakaszáról 1699-ben készült Stephan Waltner 1:256 000-es méretarányú térképén Nagycsanád felett a szigeteket építő Marost több ágra szakadva ábrázolta.⁵ Ezen a részen a Maros sok szigetet hozott létre, a medrét kismértékben változtatva napjainkban is, így az I. és a II. katonai térképen jól látható tekervényes szakasza mára jóval délebbre került. A folyótól közvetlenül északra kisebb-nagyobb erek szőtték be a területet, ezek együttesen tagolt vízrajzi képet alakítottak ki, melyet tovább gazdagítottak az állandó és időszakos vízborítású lápos-ingoványos területek. Az erekkel átszött területek az I.⁶ és II.⁷ katonai felmérés térképein is jól látszanak. Ezek elsősorban a kora újkori település nyugati és északnyugati részét borították be, míg a település északkeleti és keleti részén a Marossal csaknem merőlegesen, a holtmedrekben s a vízerekben – áradások idején – nagyobb vízborítás alakult

³ ANDÓ 1993, 96; KÓKAI 2010, 303–320; MIKE 1991.

⁴ STEFANOVITS 1963.

⁵ OROSI 2009, 40.

⁶ <http://mapire.eu/hu/map/collection/firstsurvey/?zoom=14&lat=46.15066&lon=20.76521>. Első Katonai Felmérés: Magyar Királyság – DVD-ROM 2004. Lásd még EPERJESSY 1971, 6, 9–10, 12–13, 8. ábra.

⁷ <http://mapire.eu/hu/map/collection/secondsurvey/?zoom=13&lat=46.17941&lon=20.72962>. Második Katonai Felmérés: Magyar Királyság és a Temesi Bánság – Georeferált változat – DVD-ROM 2005.

1-B. kép. A feltárt lelőhely objektumai

ki, a *Csidere* és a *Blezanyica* (a II. katonai felmérésen található megnevezések), amelyek nem messze a Marostól egyesültek. Ezekről keletre és északra ármentes térszínek mikroformákban gazdag része, a lösszel fedett hordalékkúp árvízmentes, száraz térsége gazdag füves pusztát hozott létre, ezzel pedig lehetővé tette természetföldrajzi adottságainak kiaknázását, földművelés és állattenyésztés szempontjából egyaránt.⁸ Ahogyan a II. és a III.⁹ katonai felmérés kitűnően tükrözi, a 7M temetőrész, amely egy jóval nagyobb temető nyugati szélé, a két előbb említett ér által létrehozott lápos, mocsaras terület közvetlen közelében került feltárássra, illetve a valószínűleg szezonálisan víz borította rész képezte a nyugati határát. Nyugatabbra e két ér által vízzel időszakosan elborított, lápos, mocsaras területtől, azon a részen, ahol létrejött a középkori település, a magasabb fekvésű, szárazabb, lösz borította terület valószínűleg az avar korban is fontos megtelepedési helyet jelenthetett (azonban egyelőre nem kutatott a város területe!). Innen nyugatra és északra terült el a lecsapolási munkák előtt még a 18–19. század első felében egy ér révén egymással kapcsolatban levő, mocsaras jellegű Balatonya és a Kis-Balatonya nevű tavak, illetve a települést is érintő Bűdös-ér. Abból, hogy nem látszanak az I. katonai felmérésen, arra következtethetünk, hogy csak időszakosan boríthatták el az amúgy ingoványos területet.

A. Szarmata kori (?) sírok

26. sír (25. tábla)

Tájolás: D–É. Sírfolt adatai: hossza: 1,72 m; szélessége: 0,70 m. A sírgödör földjének betöltése elszíneződött laza agyaggal kevert világosbarna föld. A nyújtott helyzetű csontváz nagyon rossz fenntartású, a legtöbb csontrésze hiányzik. Melléklet nélkül.

29. sír (25. tábla)

Tájolás: D–É. Csontváz hossza: 1,40 m. A sírgödör formája pontosabban nem volt megállapítható. A sírgödör földjének betöltése elszíneződött laza agyaggal kevert világosbarna föld. A nyújtott helyzetű csontváz nagyon rossz fenntartású. A jobb kezét 45°-ban felhúzták, míg a bal keze hiányzik. Melléklet nélkül.

30. sír (25. tábla)

Tájolás: D–É. Sírgödör méretei: hossza: 0,90 m; szélessége: 0,30 m. A sírfolt pontosan nem volt követhető. A sírgödör földjének betöltése világosbarna, agyagos elszíneződéssel. A nyújtott helyzetű csontváz mindkét kezét kinyújtották a teste mellett. Melléklet nélkül.

A késő avar kori temetőcsoporttól nyugatra és északnyugatra két, illetve egy sír került elő D–É tájolással (26., 29. és 30. sír). Mellékletük nem lévén, természetesen nem tudjuk pontosan keltezni, azonban két jellegzetességük alapján, és pedig mivel úgy tűnik, hogy elszórt, szórvány sírcsoport, illetve egyedüli sír és mindhárom esetben egységes, D–É tájolásúak, e temetkezéseket az ún. „szarmata korszakra” keltezhetjük. A szarmata korszak emlékeivel, illetve e korszak temetkezési szokásaival foglalkozó Kulcsár Valéria e korszak temetkezéseinek legfontosabb tájolási módjához sorolta a D–É-i irányt, amely az 1998-as gyűjtése alapján 65%-át jelentette a temetkezési tájolásoknak.¹⁰ E két jellegzetesség alapján úgy véljük, hogy talán e három sír a 2–4/5. századi ún. „szarmata korszak” temetkezéseihez sorolhatóak.

⁸ ANDÓ 1969.

⁹ http://mapire.eu/hu/map/hkf_75e/?zoom=13&lat=46.15437&lon=20.72383. Harmadik Katonai Felmérés, Osztárak–Magyar Monarchia, 1:75.000 – DVD-ROM 2007.

¹⁰ KULCSÁR 1998, 15–16.

B. Késő avar kori temetőrész

B.1. A sírok leírása (a tárgyak az Aradi Megyei Múzeumban találhatóak, egyelőre leltározatlanok)

1. sír (3. tábla)

Csontvázas temetkezés, lekerekített sarkú négyszögű gödörben. A gödör hosszúsága: 1,80 m; szélessége: 0,90 m. A sír feltja 0,60 m-től volt észlelhető. Tájolás: ÉNy–DK.

A gödörben egy felnőtt nő csontvázat jegyezték fel. A halott helyzete: nyújtott, a csontváz csontok anatómiai helyzetben, a karjait kinyújtották a test mellett, a koponyája jobbra fordult és előre-esett. Jó fenntartású csontváz.

Melléklet:

1. Öntött, töredékes gyöngycsüngős fülbevaló bronzból, a koponya mellett. Nem maradt fent a végén levő csüngője. A karikája ovális alakú. Magasság: 3,2 cm; karika átmérője: 1,9 cm; szőlőfürt magassága: 1,5 cm. Tömeg: 3,0 gramm. (3. tábla 1)

3. sír (4–5. tábla)

A sírfolt azonosításakor ovális formája volt, amely azonban fokozatosan szűkült. A négyszögletes sírgödör feltja kb. 1 méter mélységben rajzolódott ki. Ovális sírfolt adatai: hossza: 3,06 m; szélessége: 1,99 m.

A koporsós temetkezésre (koporsótalpak) a sírgödör aljában 10, 6 négyszögletes és 4 ovális bemélyedés utal. Csontvázas temetkezés. Tájolás: É–D. A nyújtott fekvő csontváz kezeit a teste mellett kinyújtották. Az alsó állkapocs előre-esett a csigolyákra, a koponya pedig hátrafordult. A hosszú-csontok fenntartása viszonylag jó, azonban a mellkas csontjai és a medence majdnem teljesen megsemmisült. A gödör hossza: 2,2 m; szélessége: 0,95 m. Sírfolt mélysége: 1,5 m.

Nem, kor: 30–50 éves férfi csontváza.

Áldozat/ételmelléklet:

1.1. Juh állkapocs- és orsócsontja közvetlenül a bal combcsont mellett és a két lábszárcsont között, illetve egy fiatal juh állkapocsa és lábszárcsontja a férfi két lábszárcsontja között.

1.2. A koponyától északra ló combcsontjainak töredékei.

2. Agyagedény közvetlenül a koponya mögött, északi irányban. (4. tábla)

Mellékletek:

1. Övveretek

Bronz, áttört liliom alakú pajzs alakú övveretek. Keretük kiugrik a tárgy síkjából. A két végükön 1-1 nittszeg, amelyekkel a szíjra erősítették. A tárgyak belső részén eredetileg 6 darab, különféle formájú áttörés látható. A tárgy közepén levő áttörések révén szétterjedő, dinamikus kapacitást adó indákat ábrázoltak. (6. tábla 4–6, 18; 7. tábla 21; 19. tábla 4–6, 18, 21)

1.1. A nagyon töredékes övveretet a combcsont felső részénél, merőlegesen a combcsont irányában regisztrálták. Hossz: 2,0 cm; legnagyobb szélesség: 1,5 cm. Súly: 2,0 gramm. (6. tábla 4; 19. tábla 4)

1.2. Az övveret merőlegesen feküdt a combcsont irányában. A tárgy végén, a minta felső részénél egy széles fejű, eléggé hosszú, vaskos nittszeget találtak. Eredetileg a kisszíjvég csúcsán is nittszeg volt, ez azonban kihullott, erre utal a kerek áttörés. Hossz: 2,0 cm; legnagyobb szélesség: 1,5 cm; nittszeg hossza: 0,7 cm. Tömeg: 3,0 gramm. (6. tábla 5; 19. tábla 5)

1.3. Az övveret 45°-ban megdőlvén, csúcsával merőlegesen feküdt a medencecsont irányában. A tárgy végén, a minta felső részénél levő nittszeg kihullott. A tárgy csúcsán egy széles fejű, eléggé hosszú, vaskos nittszeget találtunk. Hossz: 2,0 cm; legnagyobb szélesség: 1,5 cm; nittszeg hossza: 0,6 cm. Tömeg: 2,0 gramm. (6. tábla 6; 19. tábla 6)

1.4. Övveret két töredéke. A felső része közvetlenül párhuzamosan a jobb combcsont mellett, míg a másik része az övforgó alól került elő, majdnem ugyanott. A pajzs alakú kettétört tárgy mindkét végén 1-1 nitszeg volt. Hossz: 1,2+0,8 cm; legnagyobb szélesség: 1,4 cm; nitszeg hossza: 0,6 cm. Tömeg: 1,5+1,0 gramm. (6. tábla 18; 19. tábla 18)

1.5. A pajzs alakú övveret csúcsával merőlegesen közvetlenül a bal combcsont irányában feküdt. A pajzs alakú tárgy mindkét végén 1-1 nitszeg volt. Hossz: 2,0 cm; legnagyobb szélesség: 1,5 cm; nitszeg hossza: 0,6 cm. Tömeg: 3,0 gramm. (7. tábla 21; 19. tábla 21)

2. Övforgó (propeller alakú veret)

Bronz öntött övforgó közvetlenül párhuzamosan a jobb combcsont/combnyak mellett. A lekerített tárgy középpontjából mindkét irányban kiszélesedik. A tárgy közepén levő kerek áttörés révén rögzítették a szijhoz. Hossz: 6,5 cm; legnagyobb szélesség: 1,3 cm; tárgy központjának szélessége: 1,1 cm. Tömeg: 7,0 gramm. (6. tábla 12a; 19. tábla 12a)

3. Lyukvédők

Szív alakú, öntött, áttört és a közepén palmettát mintázó bronz lyukvédők. A tárgyak peremét pszeudógyöngyözés díszíti, a felső részük közepén és a palmettadíszítés végén 1-1 nitszeg van. (6. tábla 1–2, 11; 19. tábla 1–2, 11)

3.1. A lyukvédő a bal combcsont mellől került elő, a funkciójának megfelelő helyzetben. Hossz: 1,5 cm; legnagyobb szélesség: 1,6 cm. Tömeg: 1,5 gramm. (6. tábla 1; 19. tábla 1)

3.2. A lyukvédő a jobb combcsont mellől, belül került elő, a funkciójának megfelelő helyzetben. Hossz: 1,5 cm; legnagyobb szélesség: 1,6 cm. Tömeg: 2,0 gramm. (6. tábla 2; 19. tábla 2)

3.3. A lyukvédő a két combcsont közül került elő, lejjebb, mint az előbbi kettő, csúcsával a bal combcsont felé irányulva. Hossz: 1,5 cm; legnagyobb szélesség: 1,6 cm. Tömeg: 2,0 gramm. (6. tábla 11; 19. tábla 11)

4. Csat

Négyzet alakú bronzcsat két töredéke a medence felső részén, a jobb karcsont közvetlen közelében. A kerek átmetszetű négyszögletes csat tuskéjéből csak a töredékes vég maradt meg. Átmérő: 2,4 cm. Tömeg: 2,0+1,5+1,0 gramm. (6. tábla 3; 19. tábla 3)

5. Nagyszíjvég

Bronzból öntött, áttört nagyszíjvég, a bal combcsontnyak alatti helyzetben. A tárgy kétlapos, amelyet összeforrasztottak, de mára szétesett. A két öntött rész között az öv szíjzatának vége található. A tárgy keretelése esetében egy mélyebb vonal látható, míg a tárgy középső része áttört. A tárgy felületén dinamikus S alakú spirál levélmintát ábrázoltak, amelyből a végén két, egy kisebb és egy nagyobb hajtás ágazik ki. Hossz: 8,1 cm; szélesség: 2,1 cm. Tömeg: 25 gramm. (7. tábla 22; 20. tábla 22)

6.1. Mellékszíjveretek (1. változat)

Öntött, liliom alakú, nyújtott mellékszíjveretek. Az öntőmintájuk elnagyolt lehetett, mert a tárgy alsó két részében levő áttörések nem szimmetrikusan helyezkednek el, a liliom szárát jelképező incíziók esetlegesek, és ezek sem helyezkednek el szimmetrikusan a tárgy felületén. Eredetileg a tárgy központi tengelyének felső és alsó részén 1-1 nitszeg volt stabilizáló négyszögű lemezkével, sok esetben azonban ezek kihulottak. (6. tábla 7–10, 12b, 17; 7. tábla 24, 25, 29; 19. tábla 7–10, 12b–c, 17; 20. tábla 24–25, 28)

6.1.1. A veret merőlegesen feküdt a bal combcsont felső része felé. A nitszeg, amely mellékszíjra való rögzítésben játszott szerepet, a tárgy felső részén levő lyukból kihulott. Hossz: 1,5 cm; legnagyobb szélesség: 1,2 cm. Tömeg: 1,5 gramm. (6. tábla 7; 19. tábla 7)

6.1.2. A veret a csúcsával merőlegesen feküdt a bal combcsont felső részének irányában. A tárgy felső részén 1 széles fejű nitszeg volt, amelynek végén egy négyzet alakú stabilizáló lemezke,

míg az alsó részén nehezen lehet észrevenni a nittszeg maradványát. Hossz: 1,5 cm; legnagyobb szélesség: 1,2 cm. Tömeg: 1,5 gramm. (6. tábla 8; 19. tábla 8)

6.1.3. A veret a csúcsával merőlegesen feküdt a csontváz medencéje felé, kb. középen, a bal és a jobb combcsont között. A tárgy alsó és felső részén 1-1 széles fejű nittszeg volt. Az alsó nittszeg végén egy négyzet alakú stabilizáló lemezke is megfigyelhető. Hossz: 1,5 cm; legnagyobb szélesség: 1,2 cm. Tömeg: 2,0 gramm. (6. tábla 9; 19. tábla 9)

6.1.4. A veret csúcsával majdnem merőlegesen feküdt a csontváz medencéje irányában, a két combcsont között. A tárgy alsó és felső részén 1-1 széles fejű nittszeg volt. A felső nittszeg végén egy négyzet alakú stabilizáló lemezke is megfigyelhető. Hossz: 1,5 cm; legnagyobb szélesség: 1,2 cm. Tömeg: 1,5 gramm. (6. tábla 10; 19. tábla 10)

6.1.5. Közvetlenül a jobb combcsont külső oldalán, az övforgó alatt helyezkedett el. A tárgy felső és alsó részén 1-1 széles fejű nittszeg volt. Hossz: 1,5 cm; legnagyobb szélesség: 1,2 cm. Tömeg: 2,0 gramm. (6. tábla 12b; 19. tábla 12b)

6.1.6. Közvetlenül a jobb combcsont külső oldalán, az övforgó alatt helyezkedett el. A tárgy felső, letörött részén 1 széles fejű nittszeg volt. Hossz: 1,5 cm; legnagyobb szélesség: 1,2 cm. Tömeg: 1,0 gramm. (6. tábla 12c; 19. tábla 12c)

6.1.7. A veret az alsó részével merőlegesen szembe feküdt a bal combcsont felső részének irányában. A tárgy felső és alsó részén 1-1 nittszeg volt. Hossz: 1,5 cm; legnagyobb szélesség: 1,2 cm. Tömeg: 1,5 gramm. (6. tábla 17; 19. tábla 17)

6.1.8. A bal combcsont mellett, erre merőlegesen feküdt. A tárgy felső és alsó részén 1-1 széles fejű nittszeg volt. Hossz: 1,5 cm; legnagyobb szélesség: 1,2 cm. Tömeg: 2,0 gramm. (7. tábla 24; 20. tábla 24)

6.1.9. A két combcsont között pontosan középen, csúcsával merőlegesen a jobb combcsont felé feküdt. A tárgy felső és alsó részén 1-1 széles fejű nittszeg volt. Hossz: 1,5 cm; legnagyobb szélesség: 1,2 cm. Tömeg: 1,5 gramm. (7. tábla 25; 20. tábla 25)

6.1.10. Töredékes mellékszíjveret párhuzamosan a jobb combcsont végénél, csúcsával a medence irányában. Hossz: 1,5 cm; legnagyobb szélesség: 1,2 cm. Tömeg: 1,0 gramm. (7. tábla 28; 20. tábla 28)

6.2. Mellékszíjveret (2. változat)

6.2.1. Szélesebb változatú liliom alakú övveret a bal combcsont végén. Az öntőmintája elnagyolt lehetett, mert a tárgy alsó részében az áttörések helyett csak incizált pontok figyelhetők meg. A tárgy felső részén széles fejű nittszeg található, a tárgy alsó része letörött. Hossz: 1,5 cm; legnagyobb szélesség: 1,2 cm. Tömeg: 1,0 gramm. (7. tábla 29; 19. tábla 19)

6.3. Mellékszíjveret (3. változat)

6.3.1. A végével merőlegesen a combcsont irányában egy ötszög alakú, kisméretű, kéregöntésű övveret, amely absztrakt módon állatfejet mintáz, két áttört szemmel és a tárgy csúcsán az orral. A tárgy egyik részét a másiktól keretelés különíti el, amelynek ívelt jellegével az állat füleit próbálták jelképezni. A tárgy felső részének közepén és a tárgy alsó részén 1-1 széles fejű nittszeg található. Magasság: 1,3 cm; legnagyobb szélesség: 1,15 cm; nittszegek hossza: 0,3–0,4 cm. Tömeg: 1,5 gramm. (6. tábla 20; 19. tábla 20)

7. Kisszíjvégek

7.1.1. Közvetlenül a jobb combcsont mellett, szétesett kétlapú kisszíjvég. A föld nyomása alatt már a sírban egymás melletti helyzetben regisztráltak. A tárgy mindkét részén keretbe zárt S alakú, elvékonyodó, bemélyedő, végén áttört indadisz látható. Hossz: 1,8 cm; szélesség: 1,5 cm. Tömeg: 2,0 + 2,0 gramm. (6. tábla 14–15; 19. tábla 14–15)

7.1.2. A alakú kisszíjvég töredéke közvetlenül a combcsont mellett, jobboldalt került elő. A részlegesen megmaradt tárgy felületét palmettaábrázolás díszíti. Magasság: 2,0 cm. Tömeg: 1,0 gramm. (6. tábla 13; 19. tábla 13)

7.2. Merőlegesen a jobb combcsont irányában talált kétlapú öntött kisszíjvég. A tárgy felszedeése alkalmával azonban az egyik lap legnagyobb részben szétesett. A tárgy díszítése keretbe van zárva. A dísz egy S alakú, elvékonyodó, bemélyedő indadisz, amelynek végét mindenik esetben áttörték. A tárgyat a végén levő két nyúlványon levő 1-1 nittszeggel rögzítették a szíjhoz. A nittszeg csak az egyiknél maradt meg, ennek végén kerek stabilizáló lemezke volt. Hossz: 3,2 cm; szélesség: 1,4 cm. Tömeg: 3,0 gramm. (7. tábla 23; 20. tábla 23)

7.3. Merőlegesen a jobb combcsont irányában talált kétlapú öntött kisszíjvég. A tárgy díszítése keretbe van zárva. A dísz egy S alakú, elvékonyodó, bemélyedő indadisz, amelynek végét mindenik esetben áttörték. A tárgyat a végén levő két nyúlványon levő 1-1 nittszeggel rögzítették egymáshoz, miután ezek közé helyezték a szíjat. A nittszeg csak az egyiknél maradt meg, ennek végén kerek alakú stabilizáló lemezke volt. Hossz: 3,2 cm; szélesség: 1,4 cm. Tömeg: 6,0 gramm. (7. tábla 27; 20. tábla 27)

7.4. Merőlegesen a jobb combcsont alsó részén talált kétlapú öntött kisszíjvég, csúcsával a medence irányában. A tárgyat a végén levő két nyúlványon levő 1-1 nittszeg révén rögzítették egymáshoz, miután ezek közé helyezték a szíjat. A tárgy díszítése keretbe van zárva. A dísz egy S alakú, elvékonyodó, bemélyedő indadisz, ennek végét mindenik esetben áttörték. Hossz: 3,2 cm; szélesség: 1,4 cm. Tömeg: 5,0 gramm. (7. tábla 31)

8. Ismeretlen bronztárgy töredéke. A tárgy előlapja kissé homorú, a hátlapja majdnem egyenes. Átmérő: 1,0 × 0,9 cm. (7. tábla 29; 20. tábla 29)

9. Ismeretlen bronztárgy, valószínűleg kisszíjvég töredéke, a jobb combcsont mellett. A tárgy előlapja kissé homorú, a hátlapja majdnem egyenes. A végén egy széles fejű nittszeg, amely arra utal, hogy ezt is rögzítették. Hossz: 2,4 cm; nittszeg hossza: 0,4 cm. Tömeg: 1,0 gramm. (6. tábla 16; 19. tábla 16)

10. Ívelt koporsókapocs töredéke a bal combcsonttól nyugatra. Hossz: 7,0 cm; szélesség: 1,9 cm. (7. tábla 26; 20. tábla 26)

4. sír (3. tábla)

Sekély mélységű, lekerekített négyszögű sírgödörben csontvázas temetkezés. Sírgödör méretei: 1,40 × 0,60 m. Csontváz tájolása: K–Ny. A nagyon rossz fenntartású, északi irányba fordított, zsugorított csontvázból fennmaradtak a jobb kézcsontjai, amelyek a bordák alól kerültek elő, valamint a bal kézcsontok, combcsontok és a lábszárcsontok. A bal lábat a jobb lábra helyezték. Melléklet nélkül.

15. sír

A temetkezést a munkagép összeroncsolta, ezért csak a leletanyag összegyűjtésére volt mód.

Mellékletek:

1. Csatok.

1.1. Ötszögletű testű bronzcsat tuskével, kettétörve. A csat karikája függőlegesen ovális, a tüske közepén bütyök található, karikájának átmetszete félkör alakú. A csatkarikáról letört öntött csattest fülekkel kapcsolódik a karikához, keretelése pedig kiugrik a mező tárgyából. Az ívelt tárgy keretében visszatekintő nyitott szájú állat van ábrázolva. A visszatekintő állatfej egyetlen látható fülét a fejfelé párhuzamosan alakították ki, az állat testének farját az állat fejénél magasabban ábrázolták, a farkát pedig visszahajlították a feje fölé. A csattest négy sarkában 1-1 nittszeg található, amelyekkel a tárgyat

az övhöz rögzítették. Csatkarika magassága: 4,2 cm; csatkarika szélessége: 2,5 cm; csattüske hossza: 3,1 cm; csattest átmérője: $3,7 \times 2,6$ cm. Tömeg: 12,0+11,0 gramm. (8. tábla 1; 21. tábla 1)

1.2. Bronzcsat tüskével. A csat teste függőlegesen lekerekített négyszögű. A csat karikájának keresztmetszete kör alakú. Csat magassága: 2,9 cm; csat szélessége: 2,2 cm; csattüske hossza: 2,5 cm. Tömeg: 5,0 gramm. (8. tábla 2; 21. tábla 2)

2. Csüngős állatstílusos övveretek

Áttört, öntött csüngős bronz övveretek. A veret négy sarkában 1-1 nittszeg található, amelyekkel a tárgyat az övhöz rögzítették. A tárgy keretében állatábrázolás látható: csőrös griff forma hangsúlyozott izomzattal, karélyos, felcsapott szárnyakkal és hegyes fülekkel, valamint a test alá behúzott lábak végén éles karmokkal. A farka jól láthatóan visszahajlik a feje irányába. Az öntött csüngő füllel kapcsolódik a verethez, vas nittszeg segítségével, a tárgy közepén, a keretelés után félkörű spiráldíszes ábrázolás látható. (8. tábla 6–9; 21. tábla 6; 22. tábla 9, 12–14)

2.1. Veret átmérője: $3,5 \times 2,5$ cm; csüngő magassága (füllel): 1,5 cm; csüngő szélessége: 1,4 cm. Tömeg: 12,0 gramm. (8. tábla 6; 21. tábla 6)

2.2. Veret átmérője: $3,6 \times 2,5$ cm; csüngő magassága (füllel): 1,5 cm; csüngő szélessége: 1,4 cm. Tömeg: 12,0 gramm. (8. tábla 7; 22. tábla 9)

2.3. Veret átmérője: $3,6 \times 2,5$ cm; csüngő magassága (füllel): 1,1 cm (töredékes); csüngő szélessége: 1,5 cm. Tömeg: 13,0 gramm. (8. tábla 8; 22. tábla 12)

2.4. Veret átmérője: $3,7 \times 2,6$ cm; csüngő magassága (füllel): 1,6 cm; csüngő szélessége: 1,4 cm. Tömeg: 13,0 gramm. (8. tábla 9; 22. tábla 13)

2.5. Áttört, öntött csüngős bronz övveret. A keretelése kiugrik a mező tárgyából, közepén griffábrázolás. A tárgy töredékes, részben maradt meg. Veret átmérője: $3,6 \times 2,5$ cm; csüngő magassága (füllel): 1,1 cm (töredékes); csüngő szélessége: 1,5 cm. Tömeg: 10 gramm. (9. tábla 10; 22. tábla 14)

3. *Állatalakos övveret.* Hasonló komponálású, mint az előbbi csüngős övveretek: csőrös griff forma hangsúlyozott izomzattal, karélyos, felcsapott szárnyakkal és hegyes fülekkel, valamint a test alá behúzott lábak végén éles karmokkal. A veret négy sarkában 1-1 nittszeg található, amelyekkel a tárgyat az övhöz rögzítették. Veret átmérője: $3,6 \times 2,5$ cm. Tömeg: 11 gramm. (9. tábla 11; 22. tábla 11)

4. Lyukvédők

4.1. Háromszögletű lyukvédő, a lekerekített három oldalán 1-1 nittszeggel, kereteléssel. A technikailag nagyon primitíven megszerkesztett tárgy közepén talán laposindás palmetta alakú díszítés látható, amely szélén és közepén 4 áttörés van elhelyezve, olyan módon, hogy absztrakt állatfejet próbál megformázni (szemek és orr, illetve fej). A tárgy alsó felének jobb oldalán ugyancsak egy kerek áttörés található, amelynek következtében az áttörések aszimmetrikusan helyezkednek el a tárgy felületén. Magasság: 2,3 cm; legnagyobb szélesség: 2,2 cm; nittszegek hossza: 0,5 cm. Tömeg: 5 gramm. (9. tábla 12; 21. tábla 7)

4.2. Háromszögletű lyukvédő, a lekerekített három oldalán 1-1 nittszeggel, a tárgy síkjából kiugró kereteléssel. A tárgy közepén talán lapos palmetta alakú díszítés látható, amely szélén és közepén 4 áttöréssel rendelkezik (ovális és kerek), absztrakt állatfejet próbálva ábrázolni (szemek és orr, illetve fej). Ebben az esetben is a tárgy alsó részének jobb oldalán 1 kerek áttörés található. A tárgy alsó részének közepén levő nittszeg fölött egy újabb áttörés kezdete figyelhető meg, amelyben azonban az öntés után befolyt anyag egy vékony lemezzréteget hozott létre. A tárgy jobbik részén a nyomóminta hibás volta miatt a palmettaminta nem észlelhető, ezért másodlagos incíziót hajtottak végre, amellyel primitív módon a liliom vonalát igyekeztek rekonstruálni. A tárgy hátsó részének bal oldalán is áttörésszerű díszítéssel akarta a mester az áttörések elrendezését szimmetrikusan elrendezni a tárgy testén, de

ezt nem folytathatta. A tárgyat tanulmányozva rájöhettünk arra, hogy a tárgy testén levő minták és a mintarendszerbe integrált különböző méretű körkörös áttörések azért nem helyezkednek el szimmetrikusan a tárgy felületén, mivel maga a nyomóminta hibás volt, így gyakorlatilag a tárgy jobb oldalán nem fért el az összes kört idéző áttörés. Ezt később a tárgy hátoldalán javítani próbálták, de az elkezdett munkát már nem fejezték be. Magasság: 2,3 cm; legnagyobb szélesség: 2,2 cm; nittszegek hossza: 0,5 cm. Tömeg: 5,0 gramm. (9. tábla 13; 22. tábla 16)

4.3. Háromszögletű lyukvédő, a lekerekített három oldalán 1-1 nittszeggel, a tárgy síkjából kiugró kereteléssel, közepén – az áttörések által felosztott mezőben – laposindás palmettaábrázolással. Ellentétben a fenti lelettel, a tárgyon nem 5, hanem 6 áttörés látható, ezek elrendezése azonban aszimmetrikus, illetve méreteik jól láthatóan különböznek. Az áttörések a tárgy felületének mélyített részeit képezik. Magasság: 2,3 cm; legnagyobb szélesség: 2,2 cm; nittszegek hossza: 0,5 cm. Tömeg: 5,0 gramm. (9. tábla 14; 22. tábla 17)

5. Mellékszíjveretek

Háromszögű, öntött, két helyen áttört, absztrakt állatstílusú-geometrikus díszítéssel, a tárgy szélei mezőkre vannak osztva. A tárgy síkja közepének felső és alsó részén 1-1 áttörés található a nittszegek számára, amelyek révén a mellékszíjra függesztették. (9. tábla 15–18; 21. tábla 8; 22. tábla 15, 18–19)

5.1. A két nittszeg a tárgy közepén, alul és felül nem maradt fent. Magasság: 1,5 cm; legnagyobb szélesség: 1,5 cm. Tömeg: 2,0 gramm. (9. tábla 15; 21. tábla 8)

5.2. Két, széles, kerek fejű nittszeg található a tárgy közepén, alul és felül. Magasság: 1,5 cm; legnagyobb szélesség: 1,5 cm. Tömeg: 2,0 gramm. (9. tábla 16; 22. tábla 15)

5.3. Nagyon korrodált, de tipológiailag az előbbiekhöz sorolható mellékszíjveret. Magasság: 1,5 cm; legnagyobb szélesség: 1,5 cm. Tömeg: 2,0 gramm. (9. tábla 17; 22. tábla 18)

5.4. A két nittszeg a tárgy közepén, alul és felül nem maradt fent. Magasság: 1,5 cm; legnagyobb szélesség: 1,4 cm. Tömeg: 2,0 gramm. (9. tábla 18; 22. tábla 19)

6. Nagyszíjvég

A kétlapos bronz nagyszíjvéget a vége két szélén 1-1 nittszeggel fogták össze, amelyek kihullottak. A két lap között fennmaradt az öv szíjának maradványai a tárgy kerete szélén pedig kis áttörések. A keretelt nagyszíjvég közepén egy ötszörös S alakú, elvékonyodó, bemélyedő indadisz látható, a díszek végét mindegyik esetben áttörték. Az indadísz a tárgy végén egy négyzet alakú keretelés követi, ebben két spiráldisz. Hossz: 10,8 cm; szélesség: 2,4 cm. Tömeg: 71,0 gramm. (8. tábla 5; 21. tábla 3)

7. Kiszíjvégek

7.1. Egy széles, kerek fejű nittszeggel összefogott kétlapos öntött, lekerekedő végű bronz kiszíjvég, a tárgy mezejéből kiugró ívelt kerettel. A két öntött rész között volt az öv szíjazatának a vége. A kétszeres S alakú, elvékonyodó, bemélyedő indadisz végét mindegyik esetben áttörték. A tárgy vége felé egy négyzet alakú keretelésben két spiráldisz látható. A tárgy vége töredékes. Hossz: 3,1 cm; szélesség: 1,4 cm. Tömeg: 8,0 gramm. (8. tábla 3; 21. tábla 4)

7.2. Egy széles, kerek fejű nittszeggel összefogott kétlapos öntött, lekerekedő végű bronz kiszíjvég, a tárgy mezejéből kiugró ívelt kerettel. A két öntött rész között volt az öv szíjazatának a vége. A kétszeres S alakú, elvékonyodó, bemélyedő indadisz végét mindegyik esetben áttörték. A tárgy vége felé egy négyzet alakú keretelésben két spiráldisz látható. Hossz: 3,2 cm; szélesség: 1,4 cm. Tömeg: 8,0 gramm. (8. tábla 4; 21. tábla 5)

8. Ismeretlen, töredékes tárgy, lapos előlappal. A tárgy körkörös részének kicsivel több mint fele maradt meg, a közepén levő nittszeggel. A körkörös részből egy szélesedő, rombusz alakú nyúlvány ugrik ki. Kérdéses, hogy a körkörös részt egy, a másik felén hasonló nyúlvány követi vagy

sem. A nyúlvány hátlapján sodrott huzal található. Hossz: 2,7 cm. Tömeg: 3,0 gramm. (9. tábla 19; 22. tábla 10)

9. Töredékes vaskés, a fahüvely nyomaival. Hossz: 10,2 cm; penge szélessége: 1,7 cm. (9. tábla 20)

16. A–B sír (10–11. tábla)

Négyszögletes gödörben kettős temetkezés. Tájolás: az A csontváz É–D irányban, míg a B csontváz fordítva, D–É tájolásban az A csontváz lábai mellett, baloldalt feküdt. A hátra fektetett *maturus* csontváz koponyája bal oldalra esett, az alsó állkapocs pedig előre, a bal kulcscsontra. A kezeit kinyújtották a teste mellett, a lábait pedig szorosan egymáshoz illesztve regisztrálták. Szorosan az A csontváz bal lába mellett helyezkedett el a B csontváz, amelynek a koponyája a sírgödör falához tapadt.

A csontváz: 30–40 éves férfi; B csontváz: 2,5–3 éves *infans* I. Férfi csontváz hossza: 178 cm.

Mellékletek:

1. Tüske nélküli trapéz alakú bronzcsat a medencénél feljebb, a bal oldali alsó bordák helyén. Több mint valószínű, hogy nem volt eredeti helyzetben. Hossz: 3,2 cm; szélesség: 2,5–2,9 cm. Tömeg: 7,0 gramm. (11. tábla 1)

2. Töredékes vaskés, fahüvely nyomaival. Hossz: 10,2 cm; penge szélessége: 1,7 cm. (11. tábla 2)

17. sír (12, 23. tábla)

Négyszögű sírgödörben felnőtt csontvázas temetkezése. Sírgödör méretei: 2,43 × 1,15 m. Csontváz tájolása: É–D. A csontváz nem maradt fent anatómiai helyzetében, mivel a sírt megbolygatták, és valószínűleg kifosztották.

Nem, kor: 33–42 éves férfi csontváza.

Mellékletei:

1. Kisebb méretű *öv- vagy mellékszíjveretek*.

Öntött, összetett liliumot mintázó, bronzból készült példányok. (12. tábla 2, 4–7; 23. tábla 2, 4–7)

1.1. A csontok közül került elő. Hossz: 1,9 cm; legnagyobb szélesség: 1,5 cm. Tömeg: 3,0 gramm. (12. tábla 2; 23. tábla 2)

1.2. A bolygatott csontok alatt regisztrálták. Hossz: 1,8 cm; legnagyobb szélesség: 1,4 cm. Tömeg: 3,0 gramm. (12. tábla 4; 23. tábla 4)

1.3. A bolygatott csontok alatt regisztrálták. Hossz: 1,8 cm; legnagyobb szélesség: 1,4 cm. Tömeg: 3,0 gramm. (12. tábla 5; 23. tábla 5)

1.4. A bolygatott csontok alatt regisztrálták. Hossz: 1,8 cm; legnagyobb szélesség: 1,4 cm. Tömeg: 3,0 gramm. (12. tábla 6; 23. tábla 6)

1.5. A bolygatott csontok alatt regisztrálták. Hossz: 1,8 cm; legnagyobb szélesség: 1,4 cm. Tömeg: 3,0 gramm. (12. tábla 7; 23. tábla 7)

2. *Lyukvédők*

Palmetta alakú, áttört, öntött lyukvédő, két kiugró, fül alakra mintázott bütyökkel a tárgy felső részén. A tárgy három helyen áttört, a felső részén kétszer kissé elferdített ovális alakban, alul pedig lekerekített háromszögben, így gyakorlatilag a palmetta mintáját adja vissza. A tárgy keretének két szélén ovális áttörések találhatóak, amelyek valószínűleg a nittszegek helyei. A tárgy pereme az alsó részén bevagdossított díszű. (12. tábla 1, 3; 23. tábla 1, 3)

2.1. A tárgy a megbolygatott sírban a csontok közül került elő. Magasság: 2,7 cm; legnagyobb szélesség: 2,6 cm. Tömeg: 5,0 gramm. (12. tábla 1; 23. tábla 1)

2.2. A bolygatott csontok alatt regisztráltak. Magasság: 2,7 cm; legnagyobb szélesség: 2,6 cm. Tömeg: 5,0 gramm. (12. tábla 3; 23. tábla 3)

3. Töredékes vaskés, fahüvely nyomaival. Hossz: 10,2 cm; penge szélessége: 1,8 cm. (12. tábla 8)

19. sír (13. tábla)

Bal oldali padkás, négyszögű sírgödörben kisgyermek csontvázas temetkezése. Csontváz tájolása: É–D. Sírgödör méretei: 1.35×0.65 m. A valószínűleg nyújtott temetkezés csontvázából nem maradt meg csak a koponya, töredékek a bal vállcsontjából, bal oldali bordákból és a combcsont töredékes középső része.

Kor: 2-3 éves kisgyermek.

Áldozat:

1. A medence és a has tájékán *juvenilis* kecske koponyája és lábszárcsontjai.

Mellékletek:

1. Három szem gyöngy közvetlenül a koponya mellett.

1.1. Nagyméretű fehéres-szürkés színű üvegyöngy, sárgás vonalkás nagyméretű szemekkel. Átmérő: 1,6 cm; vastagság: 0,9 cm. (13. tábla 1)

1.2. Henger alakú zöldes-szürkés színű pasztagyöngy, citromsárga olvasztott, folytatott berakással. Hossz: 1,0 cm; átmérő: 0,6 cm. (13. tábla 2)

1.3. Henger alakú pasztagyöngy, sárga berakással. Hossz: 0,9 cm; átmérő: 0,4–0,5 cm. (13. tábla 3)

20. sír (14–16, 23. tábla)

Koporsós temetkezés, amelyre a lábak környékén előkerült koporsókapcsok és pántolások utalnak. É–D tájolású csontváz, a feje keleti irányba billent. A kezeit kinyújtották a teste mellett, a bal alkarcsontja azonban keleti irányban elmozdult. A lábai eléggé szorosan egymás mellett helyezkednek el, ami ismételten arra utal, hogy koporsóban volt eltemetve. 45–55 éves férficsontváz.

Ételmelléklet/áldozat:

1. Agyagpalack töredékes része a csontváz koponyája mellett, jobboldalt. Téglavörös, gyorskorongolt. Fenékatmérő: 7 cm. (14. tábla 1)

2. A sírból ismeretlen helyről szárnyacsont.

3. Tojások töredékei a bal combcsont mellől. (14. tábla)

Mellékletei:

A nagyon kedvezőtlen időjárás miatt a tárgyaknak csak egy részét sikerült pontos helyzetében regisztrálni.

1. Félkör alakú csat, amelyhez egy nyújtott alakú ovális csatkarika csatlakozik. A csattüske masszívabb az ovális keresztmetszetű karikánál. A túske négyzet keresztmetszetű, az alsó oldalán pedig egy mélyebb bevésés található. A csattesthez a karikát két kapoccsal, a csattestet pedig a bőrszíjra a felületén háromszög alakban elhelyezkedő nittszegekkel rögzítették. A tárgy keretelt, a csattesten követően spiráldíszes ornamentika figyelhető meg, a felületi incízió végén pedig egy kör alakú áttörés. Csattest hossza: 2,6 cm; csatkarika átmérője: $3,0 \times 1,1$ cm; csattüske hossza: 2,4 cm. Tömeg: 11 gramm. (15. tábla 16; 23. tábla 10)

2. Öntött, áttört, kétlapú, összeforrasztott bronz nagyszíjvég. A két öntött rész között volt az öv szíja. A tárgy két lapból áll, amelyeket összeforrasztottak. A tárgy magas peremű keretelése után

egy mélyebb vonal látható. A tárgy középső részén áttört, absztraktizáló geometrikus mintákat képeztek. A tárgy felületén, amely a ruha felőli oldalon volt, jól felfedezhetőek a textil nyomai. Hossz: 8,1 cm; szélesség: 2,1 cm. Tömeg: 39 gramm. (15. tábla 17; 23. tábla 11)

3. Kisméretű *csüngős és csüngő nélküli övveretek*. A temetkezésen belüli helyzetük ismeretlen, azonban néhány, ahogyan látható a sírrajzon, a medencén feküdt.

3.1–3. Kisméretű csüngős övveretek. A tárgyhoz tartozó csüngőt két átfúrt nyúlvány révén rögzítették a verethez. A csüngők félkör alakúak. A hosszukás, lekerekített vereteket a szíjhoz két nittszeggel rögzítették. (15. tábla 2, 5, 10; 23. tábla 3–5)

3.1. Hossz: 2,3 cm; szélesség: 1,0 cm. Nyúlvány hossza: 0,9 cm. Tömeg: 2,0 gramm. (15. tábla 2; 23. tábla 3)

3.2. Hossz: 2,3 cm; szélesség: 1,0 cm. Nyúlvány hossza: 0,9 cm. Tömeg: 2,0 gramm. (15. tábla 5; 23. tábla 4)

3.3. Hossz: 2,3 cm; szélesség: 1,0 cm. Nyúlvány hossza: 0,9 cm. Tömeg: 2,0 gramm. (15. tábla 10; 23. tábla 5)

3.4–12. Csüngő nélküli övveretek esetében feltételezhetően vagy nem maradtak fent a csüngők, vagy pedig már csüngők nélkül kerültek a sírba. Eredetileg a tárgyhoz tartozó csüngőt két átfúrt nyúlvány révén rögzítették a verethez. A tárgyak közepét mindkét esetben két nittszeggel rögzítette a szíjhoz. (15. tábla 3, 6–8, 11–12, 14–15; 23. tábla 6–8)

3.4. Hossz: 2,1 cm; szélesség: 0,9 cm. Tömeg: 2,0 gramm. (15. tábla 3)

3.5. Hossz: 2,2 cm; szélesség: 1,1 cm. Tömeg: 3,0 gramm. (15. tábla 3; 23. tábla 6)

3.6. Hossz: 2,3 cm; szélesség: 1,0 cm. Tömeg: 2,0 gramm. (15. tábla 7; 23. tábla 7)

3.7. Hossz: 2,0 cm; szélesség: 1,0 cm. Tömeg: 2,0 gramm. (15. tábla 8)

3.8. Hossz: 2,1 cm; szélesség: 1,1 cm. Tömeg: 1,5 gramm. (15. tábla 11; 23. tábla 8)

3.9. Hossz: 2,4 cm; szélesség: 1,0 cm. Tömeg: 2,0 gramm. (15. tábla 12)

3.10. Textilmaradvány a tárgyon. Hossz: 2,4 cm; szélesség: 1,0 cm. Tömeg: 3,0 gramm. (15. tábla 14)

3.11. Textilmaradvány a tárgyon. Hossz: 2,5 cm; szélesség: 1,0 cm. Tömeg: 3,0 gramm. (15. tábla 15)

3.12. Hossz: 2,4 cm; szélesség: 1,0 cm. Tömeg: 2,0 gramm.

4. *Lyukveret*

4.1. Ezüst, ötszögű lyukveret. Öntött, poncolt és primitív vésett palmettadíszítés a felületén. A lyukveretet három szélén nittszeggel erősítették az övre. Magasság: 2,1 cm; legnagyobb szélesség: 1,6 cm. Tömeg: 2,0 gramm. (15. tábla 13; 23. tábla 9)

5. *Kisszívégék* ismeretlen helyzetben a temetkezésben. (15. tábla 1–2; 23. tábla 1–2)

5.1. Bronz kisszívég, tömör öntvény. Az öntvény belsejében levő mélyedésbe fűzték a szíjat. Hossz: 3,2 cm; szélesség: 1,3 cm. Tömeg: 5,0 gramm. (15. tábla 1; 23. tábla 1)

5.2. Kisszívég, egyetlen öntött tárgy, a belseje a szíj befűzése céljából üres. A keretelés után a közepe áttört, S alakú, lapos indás díszítés látható. A tárgy végén, a szíjbefűző helyén egy kerek lyuk található. Hossz: 3,4 cm; szélesség: 1,6 cm. Tömeg: 7,0 gramm. (15. tábla 2; 23. tábla 2)

6. *Nittszeg*. Egyik tárgyhoz tartozhatott. Hossz: 1,5 cm. Tömeg: 0,4 gramm.

21. sír (17. tábla)

Lekerekített sarkú négyszögű sírgödörben felnőtt csontvázas koporsós temetkezése. A koporsó nyoma tökéletesen látszik a csontváz mellett, jobb oldalon. A koporsós temetkezésre (koporsótalpak) a sírgödör aljában még 6 négyszögletes és 4 trapéz alakú bemélyedés utal. Sírgödör méretei: 2,0 × 0,70 m. Csontváz tájolása: É–D. A hátára fektetett nyújtott csontváz jobb oldalra dőlt, az alsó állkap-

csa pedig a mellsontra esett. A kezeit eredetileg kinyújtották a teste mellett, azonban a medence a test szétbomlása következtében rácsúszott a bal kézre. A lábai szorosan egymás mellett találhatóak.

Nem, kor: 60 éves női csontváz.

Áldozat/szimbólikus szerep:

1. Idős juh koponyája, alsó állkapcsa és ujjpercei. A sírgödörben való helyzete nem ismert.
2. Idős kecske koponyája és lábvégei. A sírgödörben való helyzete nem ismert.
3. Juh/kecske csigolyatöredéke. A sírgödörben való helyzete nem ismert.
4. Szarvasmarhacsigolya. A sírgödörben való helyzete nem ismert.

Melléklet nélkül.

25. sír (a 3. sír egyénéhez tartozhatott) (13. tábla)

Lósír. Tájolás: D–É. Hossz (nyakától a farkáig): 115 cm. Sírgödör méretei: 1,50 × 0,50 m. Ló hason fekvő csontváza, a lábai a test mellett feküdtek. A ló leölésekor valószínűleg bezúzták a koponyáját, ugyanis az alsó állkapocs és 6 db fog a mellkas alá került, az első lábak mellé, a sír délnyugati részébe.

Kora: *senilis*.

Melléklet nélkül.

36. sír (18. tábla)

Lekerekített sarkú, négyszögű sírgödörben kisgyermek csontvázas temetkezése. Csontváz tájolása: É–D. Sírgödör méretei: 1,30 × 0,45 m. A nyújtott temetkezés csontvázából csak a felkarcsontok maradtak meg. A koponya déli irányban előreesett, a felső állkapoccsal a jobb vállcsont irányában.

Kor: 5 éves kisgyermek (*infans I*).

Mellékletek:

1. Bronzból készült, kör keresztmetszetű huzalú, kisméretű hajkarika. (18. tábla 1)

37. sír (18. tábla)

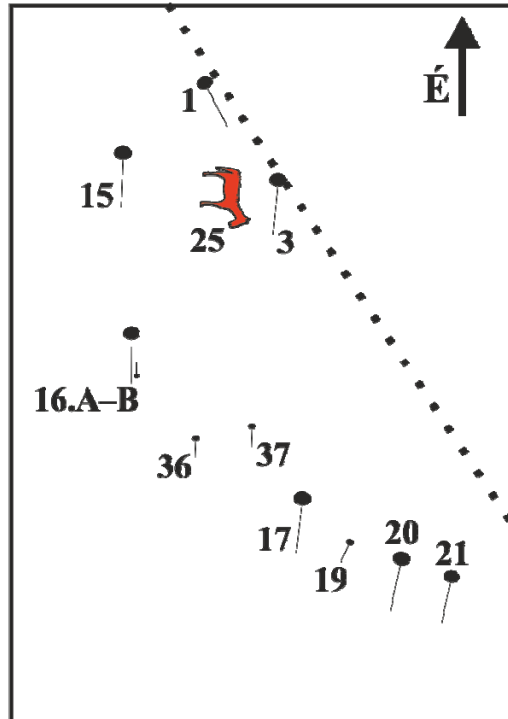
Lekerekített sarkú, négyszögű sírgödörben kisgyermek csontvázas temetkezése. Csontváz tájolása: É–D. Sírgödör méretei: 1,20 × 0,40 m. A nyújtott temetkezés csontvázából csak az alkarcsontok és az ujjpercek maradtak fent. Hiányzik a koponyája, a medencecsontjai, a lábait kicsit felhúzták.

Kor: 1,5 éves kisgyermek (*infans I*)

Melléklet nélkül.

B.2. A késő avar kori temetőrész sírjainak helyzete. A temetőrész szerkezete

Ahogy eléggé egyértelműen látható a temetőterképen, a késő avar kori temetőrészhez összesen 11 emberi sír és egy lósír tartozik. A temetőterképet elemezve észrevehető, hogy az 1., 3., 4. és 15., illetve a 25. lósír egy csoportot alkot, e csoporttól valamelyest, tájolása révén, csak az ÉNy–DK tájolású 1. sír különül el. A melléklete alapján azonban ez is egyértelműen a késő avar kori temetkezésekhez tartozik. Tökéletesen kompakt, Ny–K irányú sort alkot a feldúlt és kirabolt 17. sír, a 19. kisgyermek, 20. veretes öves garnitúrájú férfi és a 60 éves, melléklet nélküli idős nő. Ugyancsak egymás mellé lettek eltemetve a 36. és a 37. sírok kisgyermekai, illetve a temető szélén került elő a 16. A–B sír. Ahogy láthatjuk, a félkört alkotó temetkezések a temető nyugati szélét jelenthetik, azonban a sírok jelzik ennek északi és déli határát is. Ezen észrevételek alapján az mondható el, hogy egy sokkal nagyobb, keleti irányban legyező alakban, ismeretlen távolságra elnyúló késő avar soros-kiscsoportos temetővel áll(hat)unk szemben, következtetésképpen a nagylaki temető sírjainak száma, illetve a temető kiterjedése, szerkezete az újabb ásatásokig ismeretlen marad.

2. kép. A késő avar kori temető szerkezete

B.3. Temetkezési szokások

A halottak helyzete

A halottakat hanyatt, nyújtott helyzetben temették el, a karok és a lábak nyújtva, a törzzsel párhuzamosan helyezkedtek el. A temető feltárt sírjai közül az ásatási megfigyelések szerint biztosan egyetlen sír (17%) volt kirabolva, feldúlva (17. övveretes sír). A 4. sírban regisztrált zsugorított helyzet nem ismeretlen a késő avar kori temetőkben.¹¹

Sírgödörrel kapcsolatos jelenségek: formájuk, mélységük

A sírok kis számuk miatt statisztikai szempontból gyakorlatilag értékelhetetlenek. A gödrök alakja kapcsán az mondható el, hogy 0,6 és 2,0 m között ingadozott a mélységük. Formájuk szempontjából mindegyik esetben négyszögletes gödörről van szó, azonban néhány esetben megfigyelhető volt ezek mélyülésével párhuzamosan fokozatos szűkülésük. A 37. sír esetében a sírgödör a koponya felé szűkült. Legnagyobb gödörméretet a 3. sír esetében regisztráltak, amelynek hosszúsága meghaladta a 3 métert, illetve a szélessége elérte a majdnem 2 métert a sírgödör felső szintjén, de amely fokozatosan keskenyedett, és az alján a hosszúsága-szélessége 2,2 és 0,95 m volt. A sírgödörök hosszúságát tehát 1,35 és 3,1 m között, szélességüket pedig 0,65 m és 1,9 m között regisztrálták.

Padkás sír

Egyetlen, a 19. gyermeksír esetében sikerült megfigyelni a gödör jobb oldali részében levő padkát. Az eléggé sekély sír esetében valószínűleg az állatáldozat sírban levő elhelyezésében játszott szerepet az általánosan a késő avar kor második felére, elsősorban a 8. század második felétől keltezett padka.¹²

¹¹ BENDE 2003a, 313.

¹² Pl. Székkutason a padkás sírok nem kerülnek együtt elő a korábban keltezett fülkesírokkal, vagyis kronológiai jelentőségük van. BENDE 2003a, 307, 313.

Tájolások

Az avar kori sírok térben való elhelyezkedése alapján minden bizonnyal egy késő avar kori temető szélét alkották, amelyekre az esetek nagy többségében É–D irányú tájolás jellemző. Természetesen ez nem az iránytű pontosságú É–D tájolás, azonban a tendencia eléggé egyértelmű. Majdnem iránytű pontosságú É–D tájolású tengelyben esik a 3-as, illetve a mellette levő fordított tájolású lósír (25. sír), a 15. és 16. A–B, valamint a 36-os és 37-es sír. Az É–D tengelytől némiképp eltérnek a 17., 19., 20. és 21. sírok, amelyek kismértékben, néhány fokkal az északi iránytól kelet felé vannak tájolva. A temetőterkép elemzése alapján ezek az eltérések nem véletlenek: a fentebb említett, északabbra levő sírok mondhatni egy csoportban tagozódnak, míg a 17., 19., 20. és 21. sírok egy másik (majdnem) sorba rendeződnek. Ugyanakkor a mellékleteik alapján ugyanabban a korszakba keltezhetőek.

Ezzel a tájolási tendenciával majdnem ellentétes az 1. sír, amelyet az észak–dél tájolási tengelytől nem keletre, hanem nyugat felé irányítottak. A temetőterkép alapján a fülbevalós mellékletű sír azonban nem tartozott egyik sírcsoportba sem, sajnos az ásatás mérete miatt ennél többet nem tudunk elmondani.

Tehát az szögezhető le a nagylaki 7M lelőhely sírjainak tájolása kapcsán, hogy három tájolási irányt figyelhetünk meg, azonban a fő tendencia az észak–déli lehetett.

Topográfiai helyzete alapján a késő avar kori temetőhöz tartozik a 4. sír is, ez azonban nem É–D, hanem K–Ny irányban volt tájolva. A gazdag mellékletű 3. sírtól nem messze levő temetkezés kapcsán az feltételezhető, hogy valamilyen kapcsolatban állhatott ezzel, erre azonban több és pontosabb adatsorra lenne szükségünk (DNS-minták), ugyanis a sírt valószínűleg kirabolták. Helyzete és tájolási módja alapján azonban az sem kizárt, hogy e sír a korai avar korhoz tartozik, hiszen e területen feltárt temetkezések fő jellemzője a K–Ny tájolás volt.¹³

A késő avar korszakban általánosnak mondható ÉNy–DK tájolás módjával szemben a nagylaki 7M lelőhely közösségének tájolási tendenciája az É–D volt. Tomka Péter megfigyelése szerint az ÉNy–DK tájolású temetők esetében a tájolás lassú, szabályos eltolódását É felé a késő avar kor folyamán figyelhetjük meg, vagyis ez is arra utalhat, hogy a temető rész a késő avar korszak utolsó szakaszára keltezhető.¹⁴

Anélkül, hogy általánosítanánk, hiszen gyakorlatilag csak a temető szélét sikerült feltárni, mindez arra utalhat, hogy ez a közösség egységes túlvilágképpel rendelkezett, és ennek megfelelően bocsátotta végső útjukra tagjait.

A koporsós temetkezések kérdése

A késő avar korszak egyik elterjedt szokása a különféle típusú koporsóhasználat,¹⁵ amelyet a nagylaki temetőn belül 3 esetben feltételezhetünk.

A 20. sír esetében a csontváz combjai fölött kerültek elő a ládakoporsóhoz¹⁶ köthető kapcsok.¹⁷ Helyzetük alapján arra gondolhatunk, hogy eredetileg valamilyen ládaféleség lehetett, amelynek utólagosan koporsó lett a funkciója. Véleményünk szerint ugyancsak a koporsóhoz tartozott a jobb kéz környékén előkerülő ívelt alakú vaslemez is.

¹³ LŐRINCZY 1987–1989, 165.

¹⁴ TOMKA 1975, 55–56, 60–63.

¹⁵ Avar kori koporsóhasználatról: TOMKA 1979, 77, 81–82; WICKER 1990, 49; KISS 1990, 409; GARAM 1995, 165; BENDE 2003a, 310–313. Különösen fontos Garam Éva koporsókapcsok sírban levő helyzetéről szóló tipológiai táblája: GARAM 1995, 168, Abb. 78.

¹⁶ A hasított deszkából készült ládakoporsókat ácsolt ládának tartja Királyné Csilléry Klára. K. CSILLÉRY 1951, 231–284.

¹⁷ Ezeknek a temetkezéseknek nagyon változatos helyzete lehetett. Lásd pl. GARAM 1995, Abb. 77.

A lábakkal ellátott koporsók esetében eléggé ritkán használtak ácskapcsot,¹⁸ illetve az ezekkel kapcsolatba hozott mélyedéseket több mint valószínű, hogy a 3. és a 21. sírban koporsók lábaival hozzjuk kapcsolatba.

A 3. sírba a koponya környékén nagyon közel egymáshoz 2-2 téglalap alakú bemélyedést figyelhetünk meg, a két északibb alig mélyedt le (15×6 cm; 17×8 cm), gyakorlatilag csak a formájuk maradt meg a sírgödör fenekén, míg a másik kettő kb. 5-7 cm mély volt (18×5 cm; 12×6 cm). Mélyedések láthatók azonban a gödör közepének mindkét oldalán is, azonban ezek formája inkább ovális-kerek (6×8 cm; 6×6 cm), illetve a gödör alsó része felé, ahol 1-1 négyzet alakú mélyedés látható. A sírgödör végében 1-1 téglalap alakú mélyedés figyelhető meg, amelyek már inkább csak lábak kontúrjai, nyomai a földben ($20 \times 8/9$ cm; $18 \times 7,5$ cm). A bal combcsont vége mellett előkerült két vastörredék nagy valószínűség szerint ugyancsak a koporsóhoz tartozhatott.

Mind a formájuk, mind a mélységük tekintetében teljesen másképpen néznek ki a 21. sír gödrében regisztrált mélyedések. Ezek egyrészt jóval nagyobbak, négyzet és trapéz alakúak (9×12 cm; 12×13 cm; $12 \times 10 \times 8$ cm), illetve a gödör végén levő két, négyzet és trapéz alakú mélyedés jelentősen mélyebb és nagyobb, mint a 3. sírban megfigyeltek (16×12 cm; $16 \times 9 \times 10$ cm). Másrészt e mélyedéseket a sírban elsősorban a jobb oldalon észlelték (4–2), amit csakis a koporsó baloldalának mélyebb szintre kerülésével magyarázhatunk. E sír esetében ugyanakkor jól kivehető a csontváz jobb oldalán a koporsó egyenes, fekete színű nyomvonala is.

Ezeket a bemélyedéseket egységesen vagy a koporsó meglétének bizonyítékaként,¹⁹ vagy pedig a halotti kerevet maradványainak tartották,²⁰ amelyet általánosításnak véve Bende Lívía vitatott.²¹ Bendének abban igaza van, hogy minden helyzetet nem tekinthetünk automatikusan a koporsó létezésének bizonyítékaként, azonban más funkcióra utaló példát e bemélyedések kapcsán nem említ.

A három esetet – más magyarázat hiányában – a nagylaki temető esetében a koporsó meglétének tekintjük.

Kettős temetkezés (3–4. kép)

A többes temetkezések keretében szükséges – ha lehetséges – elkülöníteni a kettős temetkezéseket egy sírgödörbe (*Doppelgrab*) az ugyanabban a sírgödörbe történő későbbi temetkezéstől (*Nachbestattung*), illetve annak speciális formájától, amikor külön gödröt ásnak ugyan, de törekednek a korábbi mellé jutni (*Neben-*, illetve *Überbestattung*).²² A nagylaki eset azonban a kettős temetkezések kategóriájába sorolható, amely az avar kori temetőkből megfigyelt egyik, nem túl gyakori szokás. Majdnem minden nagyobb temetőből ismert, elsősorban gyerekek és nők fekszenek egy sírban, azonban regisztráltak férfiakat gyermekekkel, férfit és nőt, illetve két férfit, és ahogyan Tomka Péter és Balogh Csilla rámutattak, temetőnként az 1-2%-os előfordulás a jellemző.²³ A mi esetünkbe azonban egy 30-40 éves férfiról van szó, akinek a lábaihoz ellentétes, D–É irányban egy 2,5-3 éves gyermeket hantoltak el. Feltehetjük a kérdést, hogy ebben az esetben egyidejű halálról van szó vagy pedig az ún. „*Totenfolge*”-ről, vagyis amikor a halottat önkéntesen követik a másvilágra, mint például a rituális gyermekgyilkosságok vagy éppen az anyagyilkosság esetében.²⁴ Az avar kori temetkezések statisztikai elemzése alapján azonban azt láthatjuk, hogy a jelenség az avar kor végén sokkal jobban elterjedt a

¹⁸ BENDE 2003a, 312.

¹⁹ TOMKA 1979, 53; WICKER 1990, 50.

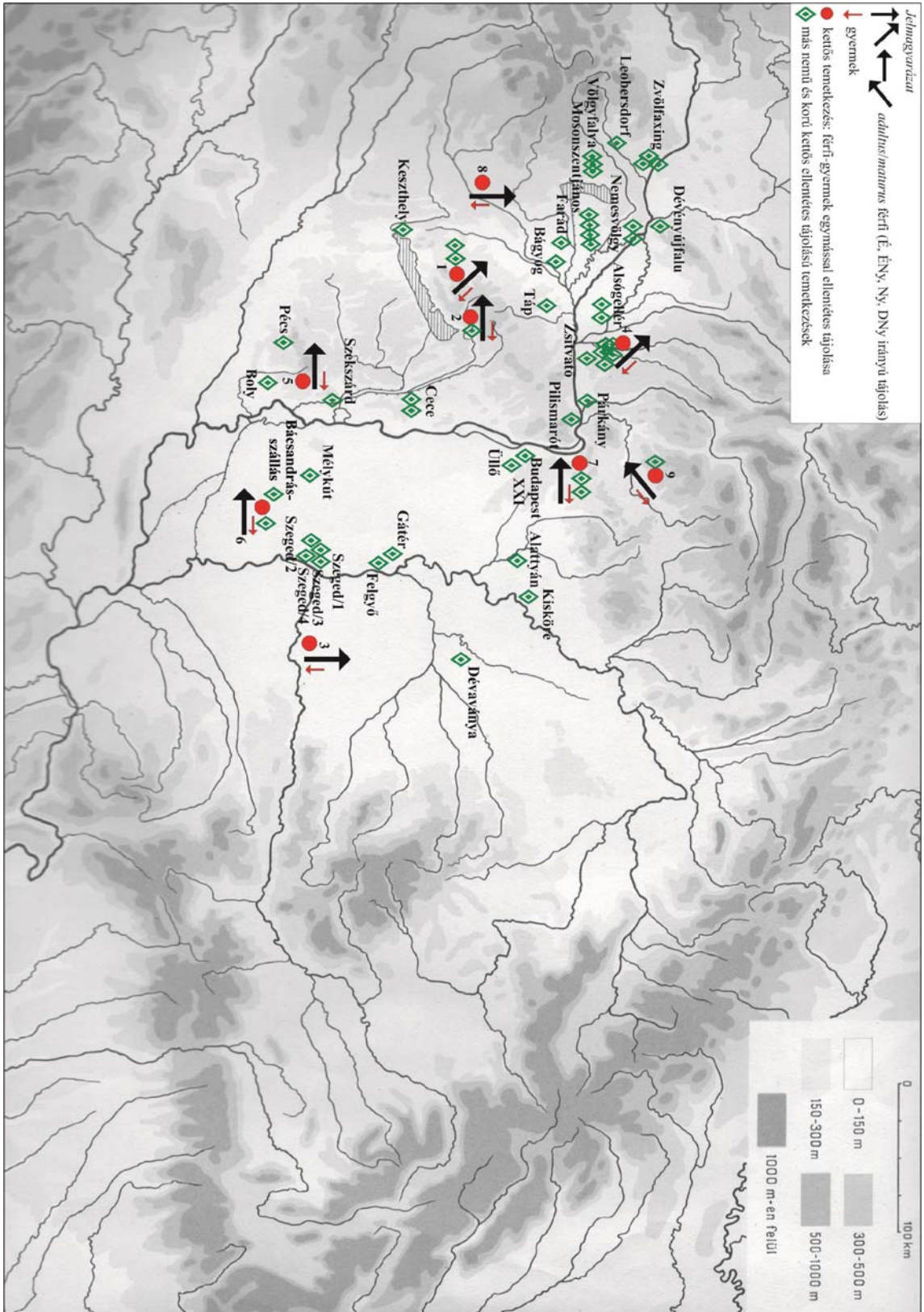
²⁰ H. TÓTH 1981, 157–175.

²¹ BENDE 2003a, 311.

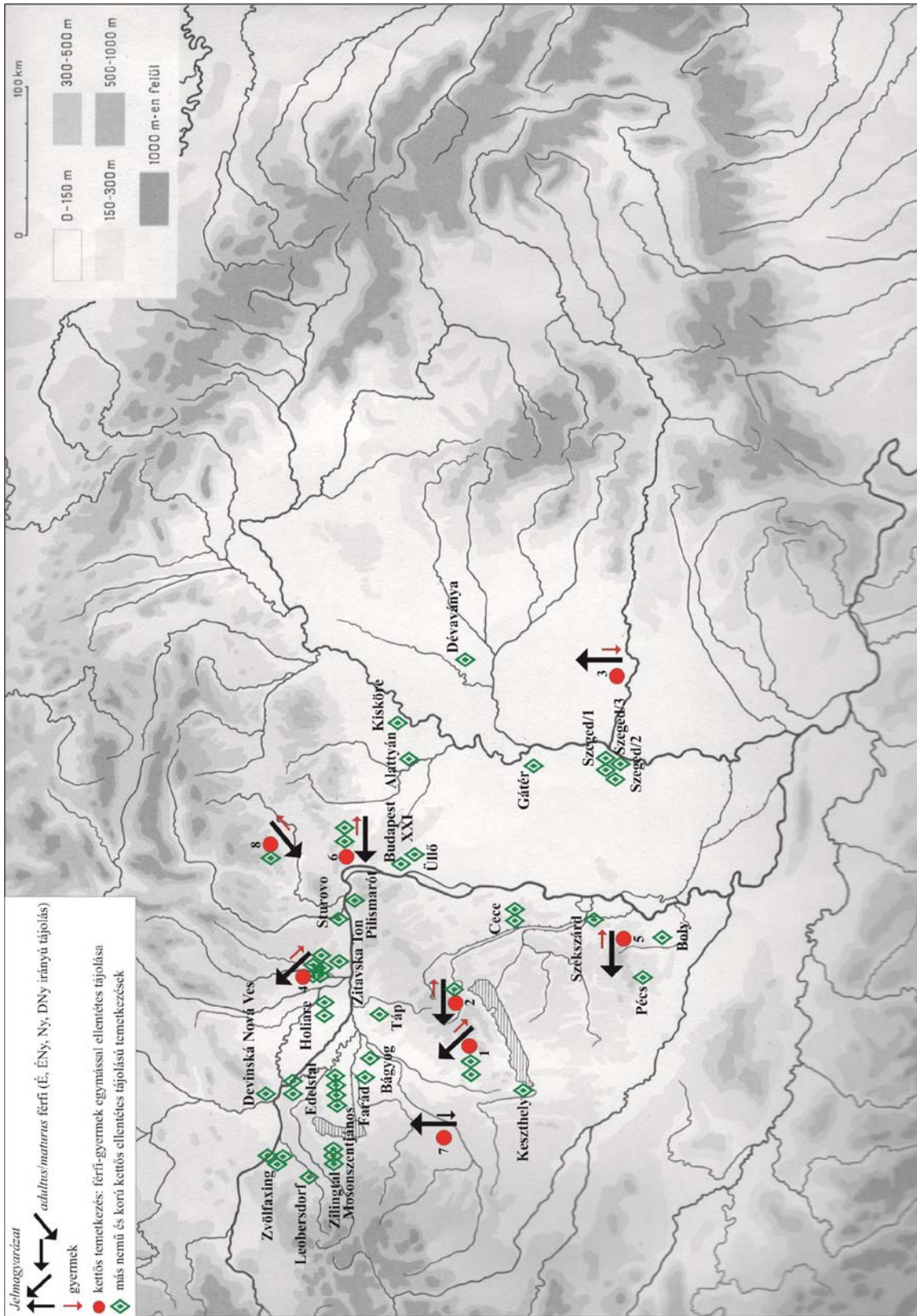
²² TOMKA 2003, 14.

²³ TOMKA 2003, 14; BALOGH 2006, 49.

²⁴ A többes temetkezések keretébe az ún. „*Totenfolge*” kutatástörténetét széles időrendi skálán ugyancsak Tomka Péter végezte el. TOMKA 2003, 15–18.

3. kép. Felnőtt férfi és kisgyermek ellentétes tájolású temetkezései a késő avár kori Kárpát-medencében

4. kép. Felnőtt férfi és kisgyermek, illetve más jellegű ellentétes tájolások temetkezései a késő avar kori Kárpát-medencében

korábbi, kora, illetve a késő avar korszak első szakaszához képest. A szokás magyarázata azonban nagymértékben kérdéses, jómagunk inkább az alternatív explikációk lehetőségét látjuk. A kettős temetkezések esetében azt is megfigyelték, hogy az egyik halott megbecsültebb volt a másikinál (pl. felnőtt a gyereknél, férfi a nőnél), tehát a temetés „főszereplőjéhez” igazították a temetés „mellékszereplőjét”.²⁵ A fontosabb temetkezést általában a sírgödör jobb oldalán regisztrálták, ez a helyzet érvényes a Nagylak-7M 16. sírjára is, ugyanis a felnőtt a sírgödör jobb oldalát foglalja el, míg a 2,5-3 éves gyermek ellentétes tájolásban, szorosan a felnőtt lába mellé helyezett csontváza úgy tűnik, hogy a fordított világgép eredményeképpen a másodrendű temetkezés.

Hasonló Kárpát-medencei avar kori párhuzamot Tomka Péter és Balogh Csilla anyaggyűjtésének köszönhetően még 8 esetben ismerünk (Halimba 474–475. sír,²⁶ Jutas 54. sír A–B,²⁷ Érsekújvár 192. sír,²⁸ Szébeny 197. sír,²⁹ Topolya-Bánkert 149. A–B sír,³⁰ Vác-Kavicsbánya 17–18. sír,³¹ Vasasszonyfa 185. sír,³² Zsély 124. sír A–B³³). Azokban az esetekben, amikor temetőterkép állt a rendelkezésünkre (Halimba, Jutas, Érsekújvár, Vác-Kavicsbánya) mindegyik esetben a sírt a temető szélén regisztrálták. A temetőterképünk alapján eléggé egyértelmű, hogy e temető esetében is ennek szélén található a kettős temetkezést. Az Érsekújvár 192., Topolya 149. és Zselye 124. sírokon kívül, amelyben a gyermek a férfi csontváz jobb oldala mellé volt elhelyezve, mindegyik esetben a gyermekcsontváz a férfi csontváz mellett, baloldalt található. A nagylakival azonos férfi és kisgyermek ellentétes É–D, illetve D–É irányú tájolású temetkezést mindössze még egy alkalommal azonosítottak (Vasasszonyfa 185. sír), a többi esetben a tájolási tendencia a felnőtt egyének esetében inkább Ny–K tájolású (Halimba, Jutas, Érsekújvár, Szébeny, Topolya, Vác-Kavicsbánya, Zsély), következésképpen K–Ny tendenciájúak a gyermeksírok. Majdnem mindegyik temetkezés nagyon szerény melléklettel rendelkezik, lényegesebb kivételként a želovcei 124. sír említhető, de ebben az esetben a gyermek sír nem a halott jobb, hanem bal oldalán található. Érdekes, hogy egy sír kivételével, minden esetben regisztráltak vascsatot a temetkezésekben, illetve mindössze egy alkalommal beszélhetünk gazdagabb temetkezésről. Az a tény is lényeges, hogy egyik esetben sem kerül elő lósír a közelből, illetve lovas-temetkezés sem regisztrált a sírból. Az általánosan szegény melléklet és annak a ténynek az alapján, hogy mindegyik esetben, amikor információnk van e sírok helyzetéről, ezek a temető szélén voltak megásva, jogosan tehető fel az a kérdés, hogy ezekben az esetekben milyen személyekről beszélhetünk: 1. a közösségek kitaszított egyéneiről vagy 2. járványok áldozatairól? Vagy pedig az egyének helyzete és helyük a temetőkben úgy értékelhető, hogy az egyik helyzetből (járvány áldozatai) következhetett a másik (másvilági kitaszítottság?). Ugyanakkor fontosnak tartanánk leszögezni, hogy csupán maga az a tény, hogy a temető szélén ásták meg a sírokat távolról sem jelenti azt, hogy ezek a sírok a temetők végét, felhagyását jelentik, inkább valamilyen oknál fogva kijelölt helyként értékelhetőek (pl. mint a keresztény szokások esetében a felakasztottak helyzete!).

Az egy sírban elhantolt, de egymással szemben, ellentétes tájolásban eltemetett férfiak és gyermekek esetében egyértelműen felfedezhető az avar korszakra annyira jellemző megfordított másvilággép, amely jelentős mennyiségben jelen van e korszak temetkezéseiben. A férfi és gyermek ellentétes tájolású temetkezések jellegzetességét a következő táblázatban próbáltuk illusztrálni:

²⁵ TOMKA 2003, 22.

²⁶ TÖRÖK 1998, 60–61, Taf. 46.

²⁷ RHÉ–FETTICH 1931, 18.

²⁸ ČILINSKÁ 1966, 40, Taf. XXXVIII/1.

²⁹ GARAM 1975, 85, Fig. 15: Grave 197.

³⁰ BALOGH 2006, 58, 68–69, 8. ábra/6.

³¹ TETTAMANTI 2000, 11–12, Taf. 1: Grab 1.

³² KISS 2006, 221.

³³ ČILINSKÁ 1975a, 57, Abb. 13, Taf. XX.

<i>Lelőhely/sír</i>	<i>Antropológiai adatok</i>	<i>Csontvázak helyzete</i>	<i>Tájolás/Koporsó</i>	<i>Mellékletek</i>	<i>Sír helyzete a temetőben</i>
1. Halimba 474-475. sír	felőtt + kisgyermek (81 cm alapján <i>infans</i> <i>II</i> lehetett)	a felőtt jobb oldalon , a gyermek fordított tájolásban a lábainál, bal oldalon	ÉNy-DK/ DK-ÉNy	474. sír: egy-egy bronz hajkarika, két töredékes vascsat, tűtartó?	a temető szélén
2. Jutas 54. sír A-B	férő + kisgyermek	a felőtt jobb oldalon , a gyermek fordított tájolásban a lábainál, bal oldalon	Ny-K/ K- Ny	<i>A sír</i> : vascsat, három- élő nyílcsőcs; <i>B sír</i> : 17 db gyöngsör, vasfogó, bronzfogó, két bronzgomb, két vaskarika, egy bronzkarika	a temető szélén
3. Nagylak-7M Cx 16. A-B	férő (35-40 éves) + kisgyermek (2,5-3 éves)	a felőtt jobb oldalon /a gyermek fordított tájolásban a lábainál, bal oldalon	É-D/D-É	<i>A sír</i> : vascsat	a temető szélén
4. Érsekújvár/ Nové Zámky 192. A-B sír	férő + kisgyermek	a felőtt bal oldalon /a gyermek fordított tájolásban a lábainál, jobb oldalon	ÉNy- DK/DK- ÉNy	<i>A sír</i> : vascsat	a temető szélén
5. Szébeny 197. A-Bsír	férő + 1 éves kisgyermek	nincs információ	Ny-K/ K- Ny	<i>A sír</i> : öntött nagyszőj- vég, bronzveretek, vascsat, vaskés, korongolt agyagedény	-
6. Topolya- Bánkert 149. A-B sír	férő (45-50 éves) + gyermek, <i>infans II</i> (10- 11 éves)	a felőtt bal oldalon /a gyermek fordított tájolásban a lábainál, jobb oldalon	Ny-K/ K- Ny	<i>A sír</i> : vaskés, vascsat, háromélő nyílcsőcs; <i>B sír</i> : vaskés, agyagedény, állat- bordák, állatcsontok	-
7. Vác- Kavicsbánya 17-18. sír	férő (53 éves) + 8 éves kisgyermek	a felőtt jobb oldalon /a gyermek fordított tájolásban a lábainál, bal oldalon	Ny-K/ K- Ny	17. sír: vaskés, karika, vascsat, kődarab; 18. sír: vasreszelék az állkapocscsonton	a temető szélén

8. Vas-asszonyfa 185. A–B sír	férfi (53 éves) + kisgyermek (8 éves)	a felnőtt jobb oldalon /a gyermek fordított tájolásban a lábainál, bal oldalon	É–D/D–É Koporsó	<i>B sír</i> : négyszögletesre kovácsolt vascsat	-
9. Zsély/ Želovce 124. A–B sír	férfi + kisgyermek	a felnőtt bal oldalon /a gyermek fordított tájolásban a lábainál, jobb oldalon	DNy–ÉK/ ÉK–DNy	<i>A sír</i> : övgarnitúra (1 nagyszíjvég, 3 kisszíjvég, 6 övveret), 3 lemez, köszörűkő, vaskés, T típusú vas- kard; <i>B sír</i> : korongolt, sötétszürke edény	-

Az ellentétes tájolású temetkezéseket tartalmazó lelőhelyek földrajzi helyzetét áttekintve eléggé egyértelműen tűnik, hogy az esetek nagy többsége a Kis-Alföldön és a Dunától délre, illetve a jelenlegi Budapest környékére koncentrálódik (3. kép). Ahogyan látható az elterjedési térképünkön, a Duna–Tisza közötti középső régióban 11 lelőhelyről ismerünk hasonló esetet, illetve a Tiszántúlról még két temető esetében jegyezték fel ilyen jellegű szokást (Dévaványa és Nagylak). Teljesen hiányzanak az Erdélyi-medencéből. Feltehető a kérdés, hogy az ilyen jellegű regionális jelenségeket hogyan értékelhetjük: kutatási stádium „eredménye” vagy egy adott szokásrendszer, hagyomány áll mögötte? Vagy pedig egy adott helyzet következménye, amely egyes régiókat jobban sújtott, mint más régiókat (pl. járvány)? Anélkül, hogy e kérdés elemzésébe bonyolódnánk – amely akár egy PhD-munka témája is lehet –, maga az a tény, hogy a megfordított világból jelképezése végigkövethető az avar kori temetkezési szokások számos aspektusán (pl. az egyének sírjai és a környezetükben levő ló-sírok ellentétes tájolása), véleményünk szerint e jelenséget is inkább egy adott – talán egészségügyi – helyzet következményeként értelmeznénk, és nem a régészetben nagy sikernek örvendő kvantitatív szemléletmódféle interpretációt részesítenénk előnyben (amely kapcsán általában historizáló elméletek születnek).

Állatcsontok a sírokban. Állattemetkezések

A 2012-es adatbázis szerint a késő avar korból a Maros–Körös–Tisza közén 726 temetkezésből van adatunk állatcsont előkerülésére,³⁴ ez a temetkezések 22%-a. Ezt a rendelkezésre álló adatbázist tudjuk kiegészíteni a nagylaki temető rész állatcsontjaival (részletesebben lásd az archeozoológiai elemzést is).

Önálló lósír³⁵: melléklet vagy áldozati állat?³⁶

A 25. sírból, amely szoros egységet alkot a 3. sírral, és ez topográfiai szempontból is jól megfigyelhető, egy ló majdnem teljes maradványa került elő, azonban ellentétes, D–É tájolásban. Az archeozoológiai elemzés is kimutatta (lásd a 2. függelék), hogy egy ló teljes csontmaradványait regisztrálták. A felső és alsó állkapocs alapján azt valószínűsítjük, hogy a temetkezést vagy megbolygatták, vagy inkább a humuszoskor a gép széttroncsolta a magasabb rétegben fekvő lókoponya

³⁴ BENDE 2012, 651.

³⁵ Már 1979-ben Szőke Béla Miklós megállapíthatta, hogy a Dél-Alföldön kerül elő az egész állatáldozatok többsége, a helyzet pedig minden bizonnyal azóta sem változott. SZŐKE 1979, 94.

³⁶ E kérdés bonyolult voltára utal Heinrich Härke is. HÄRKE 2014, 13.

felső részét. Az azonban sejthető, hogy a ló leölésekor valószínűleg bezúzták a koponyáját, ugyanis az alsó állkapocs és 6 db fog a mellkas alá került. Az is elmondható, hogy a lósír nem volt azonos mélységen a hozzá közel lévő 3. sír csontvázával, amely azonban a késő avar kori lósírok egyik jellegzetessége.³⁷ Azt azonban biztosan leszögezhetjük, hogy a 25. lósír „párja” a 3. sír.³⁸

A különálló lósírt (Kiss VII. csoport³⁹) általában „mellékletként” értékeli a régészetben és nem „áldozatként”.⁴⁰ Juhász Irén és Bende Livia gyűjtésének eredményeképpen a szűkebb régiókból (Maros–Körös–Tisza köze) összesen 15 lósírról tudunk,⁴¹ ezekhez az esetek óriási többségében pedig emberi sír tartozik,⁴² tehát az egyértelműsíthető, hogy e régióban elsősorban emberi temetkezéssel együtt került a ló eltemetésre. Ahogyan előbb említettük, e lósírokat mellékletként értékelték a szakemberek, vagyis abból az eszmei megfontolásból indultak ki, hogy az állat a túlvilágon hátszlóként szolgálhat (tovább). Ahol viszont ellentét van Juhász Irén és Bende Livia által összegyűjtött 15 eset és a nagylaki 25. sír között, az a lószerszám hiánya a temetkezésből, amelynek eshetőségét Bende Livia kizárta, azonban a nagylaki eset cáfolni látszik a véleményét, és Bede Ilona sem fogadja el.⁴³ Judith Oexle szerint is a ló a meroving világban hátszlóként szolgált, így mellékletként került a sírba, azonban együtt a lószerszámokkal.⁴⁴ A kérdést tovább bonyolítja, vagy talán relatíve megoldja, hogy a valószínűleg a 25. lósírhoz tartozó 3. sírből két lócsont és más állatcsontok is ismertek. Hasonló, lószerszám nélküli lócsontvázat ismerünk Tiszafüred-Majoros 705. sírjából is,⁴⁵ illetve ugyancsak hiányzik a kengyel és a zabla Makó-Innenső Jángor 3-33. sírjából is (innen csak 6 db lószerszámveret került elő),⁴⁶ valamint a Szarvas-Rózsási halom 56. sírből.⁴⁷ Hasonlóképpen két lócsontváz került elő az Orosháza-Bónum 66. sírjából is, amelyben hasonlóképpen nem volt lószerszám (Kiss VIII. típus). Mindezen adatok alapján szükségesnek tartjuk feltenni a kérdést: a lószerszám hiánya miatt nem értékelhetjük „áldozat”-ként ezt a lósírt?

A 2012-ben közölt (valójában 2005-ös) adatbázis alapján összesen 56 ló- és lovassír ismert a késő avar korból a Maros–Körös–Tisza közéről.⁴⁸ Ehhez szükséges hozzászámítanunk a Bélmegyer-Csömöki domb,⁴⁹ Hódmezővásárhely-Koppáncs II.,⁵⁰ Hódmezővásárhely-Koppáncs III., Kishomok,⁵¹ Magyarpécska,⁵² Makó-Innenső Jángor 3,⁵³ Mártély-Csanyi-halom⁵⁴ és Székudvar⁵⁵ különféle jellegű vagy ismeretlen típusú lovastemetkezéseit (lásd 24. tábla).

³⁷ BEDE 2012, 210.

³⁸ GARAM 1995, 354–368, 390–423; JUHÁSZ 2000, 68–70; JUHÁSZ 2006a, 102, 3. kép; MAKOLDI 2008, 127–132; BEDE 2012, 210–211; BENDE 2012, 657.

³⁹ KISS 1962, 154. Jó kutatástörténeti elemzést nyújt a lósírok vizsgálatáról Makoldi Miklós. MAKOLDI 2008, 116–119.

⁴⁰ Erről pl. TÓTH 2012, 532.

⁴¹ Listájukat lásd JUHÁSZ 2000, 67–68; BENDE 2012, 2. táblázat. Ez a lista kiegészíthető a Magyarpécska temetőjéből előkerült lósírral. K. Hőgyes Mihály Huba adataiért ezúton szeretnénk köszönetet mondani.

⁴² Örménykút 3. sír esetében nem ismert „sírpar”. Pitvaros-Lenin utcában egy csatorna ásása során akadtak egy lósírra, ez következőképpen értékelhetetlen. BENDE 2005, 58, 61.

⁴³ BENDE 2003a, 321; BEDE 2012, 195: 35. jegyzet.

⁴⁴ OEXLE 1984, 145–148.

⁴⁵ GARAM 1995, 90, Abb. 36/705, Taf. 30. Makoldi Miklós véleménye szerint azonban az objektum nem tartozik a temetőhöz. MAKOLDI 2008, 131: 70. jegyzet, 132.

⁴⁶ HARGITAI 2012, 369, Fig. 10/2–3..

⁴⁷ JUHÁSZ 2006b, 207.

⁴⁸ BENDE 2012, 2. táblázat.

⁴⁹ MEDGYESI 1984–1985, 241–256.

⁵⁰ HERENDI 2012, 91–92; HERENDI 2014.

⁵¹ BÁCSEMEGI 2012, 92.

⁵² K. Hőgyes Mihály Huba információi.

⁵³ HARGITAI-SÓSKUTI 2012, 93; HARGITAI 2012, 363–388.

⁵⁴ SZENTPÉTERI 2002, I, 235.

Részleges állatáldozat, szimbólikus szerep és/vagy ételmelléklet?

Ha az egészben eltemetett állatokat (kivételt szokott tenni a szakirodalom a lóval⁵⁶) általában áldozatként⁵⁷ értékelik, bonyolultabb a helyzet a részlegesen eltemetett állatokkal. Ez a nagylaki temető sírjaira is vonatkoztatható. Ebben az esetben a 11-ből mintegy 5 sírből ismert különféle állatsont (a százalékarány ebben az esetben lényegtelen, de tendenciaként feltüntetjük: 45,45%). Tóth Zoltán felosztását követve⁵⁸ háromféleképpen próbáltuk meghatározni a temetkezésekből előkerülő állatrészeket (szimbólikus szerep, áldozat, ételmelléklet), természetesen e felosztást is számos kérdőjellel lehet illetni, azonban eddig a leglogikusabb rendszerezésnek tűnik. Szimbólikus szerepként akkor értékelhetjük, mikor az állat különféle jellemzőit helyezik csak a sírba, áldozat akkor lehetséges, ha állati testrészeket helyeztek a sírba, illetve ételmellékletként interpretálhatjuk azon helyzeteket, amikor a sírba helyezett állatsonton nagy valószínűséggel húst lehetett,⁵⁹ és a halott „kézügyébe” tették. A nagylaki sírokból előkerült állatrészeket, -csontokat próbáltuk ezen elvek alapján táblázatba rendszerezni:

Sírok	Állatok	Értékelés		
		Szimbólikus szerep	Áldozat	Ételmelléklet
3. sír/1	két ló combcsonttöredékei			•
3. sír/2	juh-kecske állapocs és orsócsont	•		
3. sír/3	fiatal juh maradványa felső és alsó állkapocs és lábvégek		•	
3. sír/4	agyagedény			•
19. sír	fiatal kecske koponyája és lábvégek csontjai		•	
20. sír/1	1 lúdcson (Anser anser domesticus)			•
20. sír/2	agyagedény			•
20. sír/3	tyúk- és lúdtojás			•? (ld. később)
21. sír/1	Szarvasmarha-csigolya	•		
21. sír/2	juh-kecske csigolyatöredéke	•		
21. sír/3	idős juh koponyája, alsó állkapcsa és ujjpercei		•	
21. sír/4	idős kecske koponyája és lábvégei		•	
21. sír/5	juhfog	•		
37. sír	fiatal kecske koponyája és lábvégei		•	

5. kép. Állatsontok, állatrészek a nagylaki temető rész sírjaiban és a nekik tulajdonított funkció

⁵⁵ Annyi információ áll a rendelkezésünkre, hogy a ló együtt volt eltemetve a lovassal: „Hasonló sírokat Székudvaron is találtak 1948 nyarán, nem sokkal a mi ásatásaink kezdete előtt. A helyszínen gyűjtött információk alapján a sírokat egy építkezés során fedezték fel, Székudvartól néhány kilométerre nyugatra, egy lapos területen. Az egyik sírban, úgy tűnik, egy, lovával közösen eltemetett lovas volt. A sír mellékletei közül 2 tárgyat tudott csak megmenteni a székudvari orvos, amelyeket később a Nemzeti Régészeti Múzeumnak adományozott. A fő sírből származó két tárgy egyike egy vas kengyel (fig. 39), a másik egy öntött bronz szíjvég, szép áttört díszítéssel (fig. 40).” POPESCU 1956, 80, fig. 39–40.

⁵⁶ TÓTH 2012, 532.

⁵⁷ Néhány avar kori kivételt Tóth Zoltán sorol fel: TÓTH 2012, 532.

⁵⁸ TÓTH 2012, 536–537, 1. ábra. Meg kell említenünk, hogy Vörös István fogalmazta meg először, hogy a sírokból származó állatsontokat szét kell választani áldozati funkcióra és ételmellékletre. VÖRÖS 1999, 43–58.

⁵⁹ Persze olyan ételmellékletek is kerülhettek a sírba, amelyek nem hagytak nyomot, például csont nélküli hús.

Azokban az esetekben, amikor az állatrészek (koponya és lábvégek) összefüggő helyzetben kerülnek elő, mint például a 19. sírban, nagy valószínűség szerint a bőrrel együtt temették el.

Az állatsontok-állatrészek jelenléte kapcsán a sírokban három észrevételünket kívánjuk megemlíteni: 1. a sírokba helyezett állatok fajainak sokfélesége (juh, kecske, szarvasmarha, szárnyas/lúd, ló) a nagylaki mikroközösség komplex gazdálkodására is utal; 2. a sírokból előkerült állatok életkora változatos, tehát az elhunyt és a feláldozott állat életkora között nem volt párhuzamosság; 3. az övveretes férfisírok közül csak a 3. sírban regisztrálhattunk részleges juhtemetkezést.

Egy átfogóbb kép reményében, hasonlóképpen Tóth Zoltán rendszerét használva,⁶⁰ próbáltuk áttekinteni a Maros–Körös–Tisza vidékén regisztrált 87 temető vagy temetkezési lelőhely kb. 4330 temetkezése közül azon eseteket, amelyekben részlegesen eltemetett állatsontanyagot regisztráltak (mintegy 49 temetőből, temetkezési helyről ismerünk állatsontot).⁶¹ Táblázatunk kapcsán szükséges megemlítenünk azt a tényt is, hogy a régebbi ásatások esetében igencsak elképzelhető, hogy a kisméretű, törékeny, porló csontdarabkákat sok esetben nem is regisztrálták, vagyis a rendelkezésünkre álló adatbázis hiányos lehet.⁶²

E mennyiségi rendszerezés eredményét a 6. képen található illusztráción szemléltetjük.

A mikrorégió adatainak átnézése után a következő észrevételeket rögzíthetjük:

1. A Maros–Körös–Tisza vidékén feltárt temetők temetkezéseiben nagy százalékarányban regisztráltak különféle céllal a halottal együtt a sírgödörbe helyezett állatrészeket, állatsontokat. Azonban az a tény, hogy vannak temetők, amelyekből teljes egészéből hiányzanak a részleges állattemetkezések vagy állatsontok, arra utalhat, hogy vagy különféle másvilágképpel rendelkező közösségek élhettek a régióban, vagy csak különféle temetkezési szokások léteztek párhuzamosan a késő avar korban. Az a megfigyelés is a kérdések sorát gyarapítja, hogy miképpen magyarázzuk azon eseteket, amikor a sírok csak nagyon kis mennyiségben tartalmaztak állatsontokat (pl. Endrőd-Bacsa lapos, Endrőd-Kecskészug, Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár-Újtelep). E közösségek gazdasági erejéről tanúbizonyosság, vagy pedig a közösségeken belül különféle értékrendekkel rendelkező, netán különféle alárendeltségi viszonyban levő családokról beszélhetünk?

2. A 87 temető vagy temetkezési lelőhely közül azonban csak a temetők egy adott csoportjában regisztráltak nagyobb százalékarányban állatsontot vagy részleges állattemetkezést. Topográfiai szempontból e lelőhelyek a régió déli részén, a Tisza–Maros környékén koncentrálnak (Makó, Pitvaros, Székkutas-Kápolnadülő), akárcsak Nagylakon is.

⁶⁰ TÓTH 2012, 536–537, 1. ábra.

⁶¹ Szükséges megemlítenünk, hogy összesen 49 lelőhely esetében van adatunk részlegesen eltemetett különféle fajtájú állatokról. Bélmegyer-Csömöki domb és -Telekmegyer, Hódmezővásárhely-Koppáncs III, Hódmezővásárhely-Tarjánvég, Nagylak-3M-N, 3M-S és 9M, illetve Pécska temetőket ugyan felvettük az adatbázisunkban, de ezekről nem ismerünk pontos adatokat. Hódmezővásárhely-Koppáncson a juh-kecske részleges eltemetése nagy százalékarányban fordult elő, ahogyan erre utal a szövegében Bácsmegi Gábor: „Általános mellékletnek a részleges kiskerődző maradványok tekinthetőek, melyek a legtöbb esetben a koponyát és a végtagsontokat jelentik.” BÁCSMEGI 2012, 92. Ugyanakkor azon esetekben, amikor csak néhány sírt vagy egyetlen temetkezést mentettek meg, nem kizárható, hogy csak az ásatások kis mérete miatt nem került elő állatsont vagy részleges állattemetkezés (Almáskamarás-Homokbánya, Békésszentandrás-Mogyorós halom, Csorvás-Kossuth Tsz., Eperjes-Csabacsúd, Kondoros-Gépállomás utca, Szegvár-Kórógy-torok, Szegvár-Kórógyszentgyörgy-Gorkij Tsz, Szentes-Belsőecser stb.).

⁶² Szakirodalom adatait lásd BÁCSMEGI 2012, 92: fig.; BARTOSIEWICZ 2003, 209–210; BENDE 2003b, 189–210; BENDE 2005, 12–13, 15–27, 28–35, 41–47, 48–116, 116–142, 143–146, 155–182, 183–187, 188–193, 193–213, 213–216, 216–226, 226–262, 263–264; B. NAGY 2003, 16–73; HARGITAI 2012, 363–388; HARGITAI-SÓSKUTI 2012, 93; HERENDI 2012, 91–92; HERENDI 2014; JUHÁSZ 2000, 67–68; JUHÁSZ 2006a, 102; JUHÁSZ 2006b, 206–218; KÖRÖSI 2005, 229–276; LÖRINCZY-SZALONTAI 1993, 287, Pl. V/4–7, 10–11; LÖRINCZY-SZALONTAI 1996, 271–272, Fig. 1, 7, Fig. 8/1–11, Fig. 10/1–14; MEDGYESI 1984–1985, 241–256; PÓPITY 2012, 62; SZENTPÉTERI 2002, I, 55, 102–103, 128–129, 144–145, 162, 165, 185, 230, 235, 242, 253, 272–273, 344, 351, 352, 354, 355, 356, 359, 370.

Lelőhely – sírmennyiség	Szimbolikus szerep										Áldozat										Ételmelléklet										?
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Apátfalva (8)													2										1	1							
Békészentandrás (1)																															1
Bélmegyer-Csömöki (243)																														•	
Bélmegyer- Telekmegyer (30)																														1	
Csárdaszállás (18)										2													1								
Endrőd-Bacsa-lapos (52)						1																				1				1	
Endrőd-Kecskészug (15)																														2	
Gádosros (2)			1																											2	
Gerla (11)			1						1				1																	2	
Gyula (45)	2								1				2								6									2	
Hódmezővásárhely- Cinkus (7)																								2						2	
Hódmezővásárhely- Kishomok (5)																							1	1							
Hódmezővásárhely- Koppánecs II (22)											1										3			1							
Hódmezővásárhely- Koppánecs III (185)											•										•										
Hódmezővásárhely- Tarjánvég (26)																				•											
Kardoskút (1)													1																		
Magyarcsanád (4)											1																				
Makó (30)	3										6				1	1					4	1		2	2						

3. Akárcsak a nagylaki temetőrész esetében e temetőkből is elsősorban juhok részleges eltemetése, illetve juhcsontok ismertek legnagyobb mennyiségben (Makó, Pitvaros, Székkutas-Kápolnadűlő), azt is mondhatjuk, hogy a Maros–Körös–Tisza vidék déli részének egyik jellegzetesége. Ezzel szemben Szegvár-Szöllőkalja temetőjében sokkal jelentősebb mennyiségben helyezték szarvasmarha attribútumait vagy pedig ételmellékletet.

4. A Maros–Körös–Tisza vidékén feltárt temetők feltérképezése alapján az mondható el, hogy ellentétben pl. a Tóth Zoltán által felsorolt lelőhelyekkel,⁶³ ahol elsősorban egyes állatrészeket temettek el, a nagylaki temetőrészben, de a régió más temetőiben is, az eltemetett állatfajok sokfélesége figyelhető meg, annak ellenére, hogy az esetek többségében (leszámítva Szegvár-Szöllőkalja temetőjét, ahol a szarvasmarhacsontok sírba helyezésének szokása figyelhető meg nagy többségben) a juhcsontok dominálnak.

Ha összehasonlítjuk a Kárpát-medencei más késő avar kori mikrorégiókkal, különféle képeket kapunk. Vörös megfigyelése szerint Párkányban, Szobon és Vácon, amelyek a Duna-kanyar bal oldali régiójához tartoznak, a sírba helyezett nagyszámú állat közül a házityúk dominál, amelyet a szarvasmarha követ Szobon és Vácon, illetve Párkányban a juh.⁶⁴ Ez az arány nagyon közeli a Mátra vidékén feltárt temetőkéhez (Gyöngyöspata, Nagyréde), amelyeket Szabó János Győző elemzett.⁶⁵ Vannak azonban esetek, akárcsak a Maros–Körös–Tisza vidék régiójában, ahol sokkal kisebb mennyiségben helyeztek el állatcsontokat. Például Ipolyvisk temetőjében, a 83 sír közül összesen mintegy 4-ből került elő állatcsont: itt is a házityúk dominál (4 sírban), illetve az egyik sírből juhcsont ismert.⁶⁶

A Vörös által elemzett Duna-kanyar jobb oldali régiójában ezzel szemben a szarvasmarha nagyobb mennyiségben tűnik fel a temetkezésekben, mint a házityúk (Pilismarót-Basaharc, Pilismarót-Öregek dűlő), illetve sokkal kisebb arányban a juh.⁶⁷ Innen délre, például Halimba temetőjéből is hasonlóképpen szarvasmarhacsontok ismertek többségben, mennyiségben ezt a juhcsontok követik.⁶⁸ Bágyog-Gyüreg temetőjében a szárnyasok képezték a nagyobb többséget,⁶⁹ míg Komárom-Schiffswert (Hajógyár) temetőjében a szarvasmarha áldozatok és ételadományok dominálnak a juhcsontok és a szárnyasok előtt.⁷⁰ Gyenesdiás késő avar kori temetőjében hasonlóképpen a szarvasmarha- és juhcsontok a meghatározók, illetve mindössze néhány esetben jelenik meg szárnyascsont ételmellékletként.⁷¹ *Zwölfaxing* és *Mistelbach* temetőiben az állatfajok számarányának sorrendisége a szárnyasokkal kezdődik, majd a juh következik, ezután csak a szarvasmarha, de jelentős mennyiségű a sertés is.⁷² Ezzel szemben *Leobersdorf* és *Sommerein* temetőiben a marhacsontok számaránya volt a legjelentősebb.⁷³ A Szeged környéki temetőkben, a Fehértó A temetőben és Kundombon feltárt sírmezők esetében többségben fordulnak elő a szárnyasfélék (akár 75-80%), melyeket a disznó követ gyakoriságban, ugyanakkor jelentéktelen a marha, a juh pedig alig-alig fordul elő.⁷⁴ Fehértó B temetőben nem dominál a szárnyas, és nagyobb szerepet játszott a marha: a szárnyas, a marha és a sertés közel azonos gyakoriságban ismertek a temetkezésekben.⁷⁵ Szeged-Makkoserdő kevesebb állatcsontot tartalmazó sírjai

⁶³ TÓTH 2012, 533.

⁶⁴ VÖRÖS 2014, 415.

⁶⁵ SZABÓ 1981, 65–70.

⁶⁶ AMBROS 1991, 181–183.

⁶⁷ VÖRÖS 2014, 415.

⁶⁸ VÖRÖS 1999, 1–5. táblázat.

⁶⁹ BÖKÖNYI 1974, 344.

⁷⁰ AMBROS 1987, 365–372.

⁷¹ MATOLCSI 1967–1968, 86–92.

⁷² LIPPERT 1969, 121.

⁷³ DAIM 1987; DAIM–LIPPERT 1984.

⁷⁴ MADARAS 1995, 55–58; SALAMON – Cs. SEBESTYÉN 1995, 43–44.

⁷⁵ MADARAS 1995, 154–155.

esetében is szarvasmarhacsontok és juhcsontok ismertek többségben, s csak ezeket követte gyakoriságban a szárnyas, disznócsontok viszont csak elvétve ismertek.⁷⁶ A Nagyalföld déli részén feltárt *Brodski Drenovac* és Verbász temetőiben a juh rituális jelentősége a szarvasmarhánál nagyobb vagy azzal egyenlő súlyú.⁷⁷

Összeségében, e néhány példa alapján azt mondhatjuk el, hogy: 1. egyrészt a helyi környezeti tényezők befolyásolhatták mindenhol a szokásokat, vagyis hogy mennyi és milyen állatot öltek le a temetkezési szertartás előtt vagy ennek során; 2. mindezzel szoros kapcsolatban vannak a gazdálkodási struktúrák, vagyis az, hogy mennyi állatot tartottak ezek a közösségek; 3. Vörös István fel-tételezi az elhunytak állatfajkötődését is;⁷⁸ 4. abban egyetérthetünk Vörös Istvánnal, hogy az avarok „megtartották Altaj vidéki lélekhiedelmen alapuló hitüket, a temetkezési szertartásaikon ugyancsak lovat, szarvasmarhát és juhot áldoztak”,⁷⁹ azonban ehhez szorosan kapcsolódik az a kérdés is, amire keresni kellene a választ a jövőben, éspedig hogy a késő avar kori sírokban található nagy mennyiségű szárnyas mivel magyarázható. A különféle mikrorégiókban kialakuló gazdálkodási realitások befolyásolták e rítus változását a 8. század során, és/vagy más népeiségektől átvett ún. „import” szokásról van szó? Erre ebben a pillanatban többgú, többféle választ láthatunk valószínűnek, egy megjegyzéssel: véleményünk szerint egy-egy állat kultusz kibontakozása általában egyenes arányban állhatott az illető állatfaj mindennapi életben való szerepének növekedésével.

A tojások

A 20. sírban a tojás/tojások héjait a bal combesont mellett regisztrálták, amely férfisírokban ritka, de ismert temetkezési szokás a késő avar korban. Ahogyan a 3. Függelék elemzéséből kiderül, a nagylaki sírban még nagyobb meglepetést okozott egyrészt az a tény, hogy a tojáshéjak két állatfajhoz tartoztak, vagyis **tyúk** (*Gallus domesticus L.*) és **lúd** (*Anser anser domestica L.*) tojásai voltak, másrészt pedig a mikroszkopikus vizsgálat alapján kiderült, hogy kiköltött tojások voltak.

A tojás szerepével kapcsolatban a 20. sír felnőtt-idős férfija esetében a következő lehetőségeket vehetjük számba: 1. ételmellékletként úgymond gyakorlati szerepet szántak neki a halott hozzátartozói (a sírban volt egy szárnyascsont is);⁸⁰ 2. bajelhárító szerep;⁸¹ 3. a magzati lét jelképe mellett egyben a feltámadásra váró halotti állapoté is.⁸² A helyzete és a közvetlen közelében helyezett lúdcsont inkább a „gyakorlati” szerepét támasztja alá, vagyis ételmellékletként értékelhetjük.

Abból kiindulva, hogy a tojások kiköltöttek voltak, úgy véljük, hogy ezek könnyedén jelképezhetők a feltámadásra váró halotti állapotot. Ebből kiindulva feltehetjük azt a kérdést, hogy a nagylaki közösség esetleg hitt a feltámadásban.

A Maros–Körös–Tisza vidékének eddig ismert 87 funeráris lelőhelyéből 18 helyszín 154 sírjából ismert tojás melléklet,⁸³ azonban mindebből 120 sír került elő 5 lelőhelyről, ezek közül is a legtöbb tojás mellékletű sírt Székkutas-Kápolnadúlőről (57) és Pitvarosról (17) ismerünk,⁸⁴ amelyek Nagylaktól mintegy 42, illetve 16 kilométerre északnyugatra és északra helyezkednek el. A fentebb

⁷⁶ SALAMON 1995, 148; SZABÓ 1981, 69: 37. jegyzet.

⁷⁷ VINSKI-GASPARINI – ERCEGOVIC 1958, 160; NAĐ 1971, 268. Idézi SZABÓ 1981, 66: 39. jegyzet. Lásd még RICZ 1993, 171–179.

⁷⁸ VÖRÖS 2014, 415.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ BENDE 2012, 669.

⁸¹ VÖRÖS 2008, 230.

⁸² LÁSZLÓ 1944, 87; JANKOVICS 1988, 221.

⁸³ 15 lelőhely sírjainak felgyűjtése Bende Livia nevéhez fűződik (BENDE 2012, 669). Ehhez sorolhatjuk Makó-Innenső Jángor 83. sír, Maroslele-29. objektum és Nagylak-7M 20. sírját.

⁸⁴ B. NAGY 2003, 16–73; BENDE 2005, 61–116; KÖRÖSI 2005, 229–276.

említett 154 sírból azonban mindössze 36 volt férfisír,⁸⁵ tehát főként női, illetve gyereksírokból ismerünk tojásokat. Nagylakon azonban férfisírból került elő, amely már inkább az idős kategóriába sorolható (45-55 éves), ilyen esetek pedig Bende Livia elemzése alapján nagyon ritkák (ezenkívül még 9 esetet regisztráltak).⁸⁶

Ugyancsak Bende felmérése alapján, amikor zoológiai felmérés történt a tojást tartalmazó sírokban, ezek 85%-ban házityúktojások voltak, illetve mindössze 15%-ban voltak lúdtojások (ezt egészíti ki a nagylaki lelet). A kutatott mikrorégiókból biztosan Mindszent-Bozó Ambrus Károly tanya II. és VII.,⁸⁷ Pitvaros 11. és 127.,⁸⁸ Szentes-Kaján 40.⁸⁹ és Székkutas-Kápolnadülő 2., 474. és 539.⁹⁰ sírjaiból ismerünk hasonló leletet. Sem nemre, sem korra nem egységesek a lúdtojás mellékletet is tartalmazó sírok, hiszen van köztük *infans II* (Székkutas-Kápolnadülő 474. sír), *maturus* nő (Pitvaros 127. sír, Székkutas-Kápolnadülő 2. sír, Szentes-Kaján 40. sír), *maturus* korú férfi (Pitvaros 11. sír, Székkutas-Kápolnadülő 539. sír), illetve 45–55, vagyis *maturus-senilis* korú férfi (Nagylak-7M 20. sír).

Kronológiai szempontból a Székkutas-Kápolnadülő 539. sírjának közép avar korra jellemző lemezes övveretei,⁹¹ a Pitvaros-127. sír gyöngycsüngős fülbevalója, illetve a Székkutas-Kápolnadülő 2. női sírjának Hohenberg típusú öve, amelyet a késő avar kor legkésőbbi fázisára kelteztek,⁹² jelzi, hogy a szokás a Maros–Körös–Tisza régiójában a közép, illetve késő avar korszakban egyaránt ismert lehetett.

B.4. A tárgyi kultúra elemzése

Az avar korinak meghatározott 12 temetkezéséből (1., 3., 4., 15., 16. A–B, 17., 19., 20., 21., 25., 36., 37. sír) 8 sírban volt valamilyen melléklet, elsősorban a jellegzetes késő avar kori tárgyi kultúra termékei (72,72%). Ezek közül is a legfontosabb a késő avar korra annyira jellegzetes díszített (3., 15., 17., 20. sír) és díszítetlen (16. A sír) övek, fülbevaló (1. sír), három kés (15., 16. A és 17. sír), 2 edény (3. és 20. sír), illetve két koporsóhoz tartozó kapocs (3. és a 20. sír).

Hajkarika vagy fülbevaló?

Az egyetlen bronz, kisméretű egyszerű hajkarika vagy fülbevaló a 36. sírből ismert. E tárgy nagyobb mennyiségben a 8. század folyamán jelenik meg, azonban ahogyan Garam Éva is kifejtette, a szegény mellékletű temetkezésekben a 9. századra keltezhető.⁹³ E tárgytípust többféle funkcióban használhatták és főleg többféleképpen értékelték a szakemberek.⁹⁴ A nagylaki temető rész hajkarikáját csakis a temető rész alapján tudjuk keltezni, vagyis önmagában pontosabban keltező értéke nincsen.

Fülbevaló

Az 1. sír csontvázának koponyája mellett, baloldalt egyetlen bronz fülbevalót regisztráltak. Formája alapján a gyöngycsüngős fülbevalók közé sorolható. Zlata Čilinská tipológiai táblázatába a

⁸⁵ BENDE 2012, 669. Bende Livia gyűjtéséhez (34 sír) még két férfisírt tudunk sorolni: Makó-Innenső Jángor 3 83. és a Nagylak-7M 20. temetkezését.

⁸⁶ BENDE 2005, 367; BENDE 2012, 669.

⁸⁷ BENDE 2005, 32–33.

⁸⁸ BENDE 2005, 63, 92.

⁸⁹ BENDE 2005, 195.

⁹⁰ KÖRÖSI 2005, 229, 240–241.

⁹¹ B. NAGY 2003, 190–191. kép; SZALONTAI 2003, 381, 400.

⁹² B. NAGY 2003, 2. kép; SZALONTAI 2003, 394–395.

⁹³ GARAM 1995, 284.

⁹⁴ Kiváló kutatástörténeti képet nyújt, igaz már egy régebbi dolgozatában Tomka Péter. TOMKA 1969, 83–84, 54–55. jegyzet.

nagylaki példányt a X. típusoz sorolhatjuk, amelyet a 8. századra, de elsősorban annak is a második felére keltezett a szlovák régész. ⁹⁵ A Felgyő-Ürmös temető közlése során Balogh Csilla még pontosabban keltezte e fülbevalótípust, az avar korszak végére, vagyis elsősorban a 8. század második felére, ⁹⁶ de hasonlóképpen keltezte Falko Daim is a Leobersdorf 91. sírjának ékszerét (Spa IIIa). ⁹⁷ A fülbevalót Eric Breuer tipológiájának a 11. típusába sorolhatjuk, amelyet széles időszámban a saját kronológiai rendszerében a SpaII–SpaIV keretében keltezte. ⁹⁸

Meglátásunk szerint bármilyen tárgykategória időrendi elemzését (mikro)regionális szinten lenne szükséges elvégezni, ugyanis különféle régiókban különféle okok miatt más-más időszakban terjedhetett el egy adott tárgykategória. Körülbelül ezt lehet elmondani a gyöngycsüngős fülbevalók kapcsán is, vagyis nem zárható ki egyáltalán az a tény, hogy az avar korszak Kárpát-medencéjében a különböző mikrorégiókban eltérő időszakban terjedt el e fülbevaló divata.

Gyöngyök

A 19. sír kislány csontváza koponyája mellett, jobboldalt három gyöngy került elő. Az első, nagyméretű, fehér színű és négyszemes, két sárga vonalfolyattal díszített szemes üvegyöngy a koponyához legközelebb került elő, nagy valószínűség szerint a gyöngysor közepén helyezkedhetett el. ⁹⁹ A másik kettő, kis hengeres alakú, közül az egyiket vastag citromsárga olvasztott berakással díszítették. Keltezésük nem tér el a temetőrészt többi sírjától. A Székkutas-kápolnadűlői temető későbbi, 2. csoportjából ismertek a többnyire fekete színű, folytatott díszű, köles méretű opak gyöngyök. ¹⁰⁰

A kismennyiségű gyöngyleletek a késő avar kori sírokban egyáltalán nem számítanak meglepésnek, erről tanúskodnak pl. a Székkutas-Kápolnadűlőben feltárt gyermektemetkezések is. ¹⁰¹

Veretes övek

Az avar övek, az általános szakirodalmi vélekedés alapján bőrből készültek, és ez minden valószínűség szerint a nagylaki sírok esetében is hasonlóképpen lehetett, erről azonban nincsenek konkrét adataink. ¹⁰² A késő avar kori övgarnitúrában a deréköv veretei voltak az elsődlegesek, a többi övdísz (szíjvég, propeller alakú veret, lyukvédő stb.) pedig másodlagos, jelentéktelenebb szerepet játszott. A sírokban talált garnitúrák alapján Szőke Béla Miklós szerint eléggé egyértelmű, hogy nem tekintették fontos célnak díszítésében és kivitelében azonos stílusú garnitúrák készítését, ¹⁰³ míg Szenthe Gergely (jól láthatóan J. Zábójnik eredményeiből kiindulva): a különféle művészeti stílusok a budapesti régész szerint időrendi szempontból jól elhatárolhatóak. ¹⁰⁴ E két megfontolásból kiindulva próbáltuk elemezni a nagylaki temetőrésztben előkerült övgarnitúrákat, övekre utaló leleteket.

⁹⁵ „Der jüngste Horizont begann in der ersten Jahrzehnten des 8. Jhs. Es dominierte der Ohringtypus X.” ČILINSKÁ 1975b, 80–81, Abb. 6.

⁹⁶ „A rombusz átmetszetű, ovális karikájú, általában hasáb alakú gyöngycsüngős fülbevalók az avar kor legvégére jellemzők, megjelenésük a 8. század közepe elé nem is tehető.” BALOGH 2010, 246.

⁹⁷ DAIM 1987, Abb. 28.

⁹⁸ BREUER 2005, Abb. 3, 13, 22, 23.

⁹⁹ Nem a késő avar korról szóló, de részletes képet kapunk a kora és közép avar kori üvegyöngyök technikai előállításáról: NAGY ET ALII 2010, 27–50.

¹⁰⁰ PÁSZTOR 2003, 354.

¹⁰¹ PÁSZTOR 2003, 6. táblázat.

¹⁰² SZALONTAI 2003, 371.

¹⁰³ SZŐKE 2001, 106.

¹⁰⁴ SZENTHE 2013a, 303–320.

Veretes övek típusai

A nagylaki temetőben alapvetően háromféle öves sírt különböztethetünk meg, amelyeket a későbbiek folyamán ugyanolyan módszerrel vizsgálunk.

Az első csoportba egyetlen sírt soroltunk, amelyben egy tüske nélküli övcsatot találtak, ez pedig közvetlen adat arra, hogy a sírban nyugvó egyén díszítetlen övet viselhetett (16. A sír).

A második csoportba a teljes övet viselőket soroltuk, vagyis akiknek, a veretes övet leszámítva, még egy, díszítetlen öve volt a sírban, tehát két övvel rendelkeztek. Ilyen sír volt a megemmisített 15. sír.

A harmadik csoportba a teljes övet viselőket soroltuk, vagyis akiknek „csak” veretes öve volt, díszítetlen öve nem, tehát egyetlen övvel rendelkeztek (3. és 20. sír).

Nem tudjuk viszont csoportba sorolni a 17-es, csak vereteket tartalmazó sírt, ugyanis ezt egyrészt kirabolták, másrészt kérdéses, hogy egyáltalán övről van-e szó, vagy pedig a lyukvédőket és mellékszíjvereteket – más funkcióban – ruhára felvarrva hordták.¹⁰⁵

E kis temetőrészen belül statisztikai elemzést a veretes öves sírok száma kapcsán teljesen értelmetlennek tartottuk végezni. Ezen díszítetlen és díszített öves sírok aránya alapján azonban elmondható, hogy mennyiségileg ugyanazt a képet nyújtja, mint az Alföldön általában a más, késő avar kori nagy sírszámú és jól megásott temetők.¹⁰⁶

Ahogy később láthatjuk, a díszítőelemek csak tágabb értelemben véve hasonlóak, a veretfajták külső, formai megjelenésében nincs szigorú stílusegység, miként a díszítésben sem. Ez a nagylaki övek esetében is a divatban levő formai és stiláris jegyek nagy változatosságára utal.

Veretes övek rekonstrukciójára tett kísérlet

A 3. sír övveret-garnitúrája a csontváz medencéjénél alább, a combcsontok mellett, illetve között került elő. A tárgyak helyzete alapján kijelenthető, hogy biztosan elmozdultak eredeti helyzetükből, éppen ezért az övgarnitúra rekonstrukciója nemcsak jóval nehezebb, de éppen ezért kérdéses is. A 23-as számmal jelölt kisszíjvég a bal lábszárcsont mellől, illetve a 29-es számmal jelölt mellékszíjveret a bal combcsont végéről került elő, vagyis ezek esetében biztosan kijelenthető, hogy csak másodlagos helyzetről beszélhetünk, az okokat, hogy ilyen távol kerültek a többi komponenstől, rágcsáló állat számlájára írhatjuk. A helyzetük alapján gyanítható, hogy a 23., illetve 29-es számú kisszíjvéggel, illetve mellékszíjverettel ellentétben a többi tárgy csak kisebb mértékben mozdult el (a medence tájkától a comb közepe felé). Ezen öv rekonstrukciójára a következőféleképpen teszünk kísérletet:

a. A derékövön volt a 18. (két részben), 4. (töredékes), 5., 6. és 21. veret (tehát összesen 5 darab). Ha még elmozdultak is, majdnem horizontális helyzetük, a jobb combcsont mellől egészen a bal combcsont felső részéig, tökéletesen mutatja eredeti helyzetüket és rendeltetési helyüket.

b. Az öv csatja is elmozdult, kettétört, a medencétől feljebb, jobb oldalra került (3., 19. és a 30-as számmal jelölt tárgyak).

c. Baloldalt, részben a bal combcsont és a forgó alatt a kétlapú nagyszíjvég található.

d. Ugyancsak jobboldalt foglalt helyet az övforgó. A sírban levő helyzete alapján (közvetlenül a jobb combcsont mellett volt, jobboldalt) a derékövön foglalhatott helyett.

e. A derékövhöz tartozott az 1., 2. és 11-es számú lyukvédő is. Kérdéses a 13-as számú tárgy helyzete, talán ezt is lyukvédőként vehetjük számba.

f.1. A négy kisszíjvég alapján valószínűleg minden bizonnyal 4 mellékszíjról beszélhetünk. A kisszíjvégek (14-15., 23. és 27., 31. számozással) a sírban levő elszórt helyzetük alapján (a 14–15. szá-

¹⁰⁵ Hasonló eset pl. Székkutas-Kápolnadülő 8., 25., 392. és 398. sír. SZALONTAI 2003, 371.

¹⁰⁶ Például Székkutas temetője esetében az 534 sírből 221 esetben találtak a halott mellett övet vagy övtartozékot, ami 41,38%-át jelenti a feltárt síroknak. SZALONTAI 2003, 371.

mú kisszívégét közvetlenül a jobb combcsont mellett regisztrálták, a 23-as számmal jelölt kisszívég a bal lábszárcsont mellől került elő, a 27. a bal combcsont fölött, illetve a 31-es számú a bal combcsont alsó részén) nem tudjuk azt megállapítani, hogy a lehetséges 4 mellékszív egyenként hány veretet tartalmazott. Ez elsősorban a 23-as számúra vonatkozatható, amelyet helyzete alapján nem tudunk kapcsolatba hozni egyetlen mellékszívverettel sem.

f.2. A mellékszívvereteket helyzetük alapján három csoportba sorolhatjuk, illetve egy példány elszigetelődött a többtől. Egy különálló csoport, amely közvetlenül a 27-es számú kisszívég környékén került elő, a 20. és a 28-as számú mellékszívveretek. Egy másik csoportot, nagyon kis távolságra az előbbi veretektől, a 12b és 12c számú tárgyakból álló mellékszívveretek alkotják, és valószínűleg a 14–15. számú kétlapú kisszívéghez kapcsolható. Kérdéses egy jóval nagyobb, 7 darabból álló mellékszívveret-csoport funkciója, amelyek a bal combcsont közvetlen közelében és a jobb combcsont között, középen találhatóak: ezek valóban egyetlen mellékszíjat díszítettek? Az a tény, hogy hasonlóan gazdagabban díszített mellékszíjakat veretes övek komponenseként ismerünk a közvetlen régiókból is,¹⁰⁷ semmiképpen sem okoz meglepetést. A kérdés csak az, hogy a mellékszíjakat egyenlőtlenül vagy körülbelül azonos számú verettel díszítették-e. A sírban levő mellékszívveretek helyzete alapján véleményünk szerint az első lehetőséget vehetjük számba, vagyis különböző mennyiségű verettel díszítették a mellékszíjakat. Ha elfogadjuk ezt az észrevételt, akkor azt szögezhetjük le, hogy az övön jobb oldalon levő két mellékszíjat 2-2 verettel, míg a bal oldalon levő mellékszíjakat, úgy tűnik, 7, illetve 1 verettel díszítették.

Teljesen más veretes övgarnítúra került elő a 15. sírból. Ahogyan említettük, az avar korban gyakori jelenség a kettős öv viselete. Hasonló jelenséget regisztrálhattunk a 15. temetkezés esetében is, amelyet sajnos a gépkezelő munkás nagyrészt megsemmisített. Az összegyűjtött veretes öv tartozékai kapcsán viszont egyáltalán nem jelenthetjük ki, hogy ezek voltak csak a temetkezés tartozékai, és más példány nem tartozott hozzájuk. Mindazonáltal azt a rendelkezésre álló leletanyag alapján lezögezhetjük, hogy ebben a sírban biztosan két öv került elő, ugyanis egy kisebb és egy nagyobb csatot regisztráltak. A leletek alapján tehát a fő övhöz tartozó kéttípusú, állatalakos övvereten (az egyik típushoz 5 darab, a másikhoz 1 darab tartozott) és a nagy, ovális karikájú (a kereten belül visszánéző nyitott szájú állatot ábrázoló) és pajzsos testű övesaton kívül még három lyukvédő ismert. A négy mellékszívveret és a két kisszívég arról tanúskodik, hogy a veretes öv legalább két mellékszíjjal rendelkezett. Ahogyan látjuk, mindebből az derül ki, hogy lényegesen különbözik a 3. sír övgarnítúrájától.

A 20. sír veretes öve minden egyes darabjának a sírban levő helyzetét – nagyrésztben az időjárás miatt (a 15. sírhoz hasonlóan) – teljes precizitással sikerült rögzíteni. Az biztosan elmondható, hogy a nagyszívég a bal felkarcsont mellől (15.), három csüngő nélküli övveret pedig a medence fölött került elő. Egy kisszívég a jobb karcsont mellett volt, illetve egy újabb övveret elmozdult az eredeti helyzetéből, és a jobb combcsont mellett regisztrálták. Sajnos semmit nem tudunk a csat és a többi veret, illetve a második kisszívég előkerülési helyéről, elképzelhető azonban, hogy a csontváz alól kerültek elő. A garnítúra tehát kisméretű csüngős és csüngő nélküli veretekből, csatból és nagyszívégből állt, illetve két díszítetlen mellékszíjből, amelynek végén 1-1 kisszívég volt található. A veretek helyzetéből ítélve eléggé egyértelmű, hogy 20. sír halottjára nem ráterítették az övet, hanem „felővezve” temették el.

¹⁰⁷ Pl. Székkutas-Kápolnadülő 3., 54., 279., 382., 491. sír: B. NAGY 2003, 17, 23, 42, 54, 64–65, 4. kép, 5. kép 1–18, 26. kép, 97–98. kép, 133–134. kép, 174–175. kép; Klárafalva-Vasút utca 11. sír: LÖRINCZY-SZALONTAI 1996, 278–279, 6. kép, 15. kép.

A 16. A sírból díszítetlen öv került elő, amelyet a trapéz alakú, tüske nélküli csat jelez (hasonló pl. Székkutas-Kápolnadülő 371. sírjából ismert¹⁰⁸). Egy általános típusról van szó, amelynek kronológiai jelentősége nincs.

A 17. sír bolygatottsága miatt az övnek csak néhány alkotóelemét találták meg: a két lyukvédő, illetve 5 mellékszíjveret, vagyis a rablás eredményeképpen az öv csonkán maradt ránk.

Veretes övgarnitúrák súlya

A három sírből (3., 15. és 20. sír) előkerült veretes övgarnitúrák súlyátalaga közül (csatok, veretek, lyukvédők, kisszíjvégek, mellékszíjveretek, övforgó) kettő majdnem azonos (3. és a 20. sír), míg a 15. sír súlyátalaga ezekétől teljesen eltérő. Ez a jelentős eltérés elsősorban is annak tudható be, hogy az övveret-garnitúra példányai közül a csat (24 gramm), az övveretek (71 gramm) és a nagyszíjvég (71 gramm) sokkal súlyosabbak voltak, mint a 3. és a 20. sír hasonló garnitúrapéldányai:

Sír-szám	Csat 1	Csat 2	Lyukvédők	Övveretek	Mellékszíjveretek	Kisszíjvégek	Övforgó	Nagyszíjvég	Össz.
3. sír	3,5 gr.	–	6,5 gr. (4)	12,5 gr. (5)	19 gr. (12)	15 gr. (4)	7 gr.	25 gr.	88,5 gr. (28)
15. sír	23 gr.	5 gr.	15 gr. (3)	71 gr. (6)	8 gr. (4)	16 gr. (2)	–	71 gr.	209 gr. (18)
20. sír	11 gr.	–	2 gr. (1)	26,5 gr. (12)	–	12 gr. (2)	–	39 gr.	90,5 gr. (17)

7. kép. Az övveretes garnitúrák súlya felbontva összetevőik súlyára

Ha a három övgarnitúrát összehasonlítjuk a komponenseik mennyisége szempontjából, azt láthatjuk, hogy a legtöbb komponenst a 3. sír öve tartalmazza, amelynek előállításához ugyanakkor a legkevesebb bronzot használtak fel (88,5 gr.). Ezt jól mutatja a nagyszíjvégek közötti méretkülönbség is: a 3. sír nagyszíjvége 8,1 cm, akárcsak a 20. sír nagyszíjvégeé, ellentétben a 15. sír sokkal súlyosabb nagyszíjvégevel, amely 10,8 cm hosszúságú. Az övveretek esetében hasonló megállapítást tehetünk: nemcsak súlyuk, hanem méreteik között is lényeges különbség van, ugyanis a széles, masszív, öntött állatalakos veretek jóval nagyobb méretűek, mint a 3. sír kisméretű vagy a 20. sír nagyon keskeny övveretei. Ezzel ellentétben a három garnitúrához tartozó kisszíjvégek majdnem azonos méretűek, viszont a 15. sírhoz tartozók masszívabb példányok. Ahogyan láthatjuk, ez is arra utal, hogy a nagylaki temetőben háromféle típusú övszerkezetről beszélhetünk.

Veretes övgarnitúrák használóinak neme és életkora. Kronológiai kérdések a nagylaki veretes övgarnitúrákkal kapcsolatban

A nagylaki temető négy övgarnitúrák sírjából három esetben (3., 17. és 20. sír) ismerjük a csontvázak nemét: mindegyik esetben férfi *maturus*ról van szó (30–50 éves), illetve úgy tűnik, hogy a legidősebb férfi a 20. sír 49–50 éves csontváza. Hasonlóképpen, *adultus* férfi csontváza került elő a 16. A sírből is, amelyben díszítetlen öv volt (ezt a csat megléte jelzi). Mindez azt is jelenti, hogy ha elfogadjuk azt, hogy az avar ifjakat 14-16¹⁰⁹ vagy 20 év¹¹⁰ körül övezték fel, akkor a nagylaki öves sírok egyéneinek esetében az gyanítható, hogy ezen övek komponenseit több évtizedig hordhatták a *maturus*

¹⁰⁸ B. NAGY 2003, 126. kép. 370/9.

¹⁰⁹ MEDGYESI 1987–1989, 255.

¹¹⁰ STADLER 1985, 98. Idézte MEDGYESI 1987–1989, 255.

korokban meghalt férfiak, hacsak egyes példányok meghibásodása vagy elvesztése miatt nem cserélték ki új, talán művészeti szempontból más stílusú példánya.

Ahogy már említettük, Szőke Béla észrevétele alapján az övgarnitúra díszítőelemei a legtöbbször is csak tágabb értelemben véve hasonlóak, formai megjelenésükben és díszítésükben nincs szigorú stílusegység.¹¹¹ A tárgyak időrendi elemzésénél elsősorban Jozef Zábójník szeriációs eredményeit használtuk fel,¹¹² azzal a céllal, hogy rámutassunk, ezen eredmények nem minden mikrorégió vagy temető esetében használhatóak. Hogy Jozef Zábójník eredményei mennyire nem vonatkoztathatóak a nagylaki temetőre, az a következőkben eléggé pontosan kiderül.

Az első ilyen példa a 3-as, 30-50 éves férfi veretes övgarnitúrája, amelyet távolról sem nevezhetünk egységesnek, tehát feltehető a kérdés, hogy ebben az esetben egyes példányokat kicseréltek-e az élete során. Ha összehasonlítjuk a mellékszíj vereteit, akkor ezek jól láthatóan három típushoz sorolhatóak, azonban ezek eltérő mennyiségben kerültek elő: a Zábójník-féle rendszerbe be nem sorolható lilium formájú veretsor 10 példányban ismert, a szélesebb, Zábójník rendszerében 168-as, illetve ugyancsak az említett rendszerbe be nem sorolható veretből pedig csak 1-1 példány ismert, vagyis igencsak gyanakodhatunk arra, hogy ezt a két veretet később szerelték a mellékszíjakra. Ahogy a 7. képen is látható, a sír leletanyaga nagyjából a Zábójník rendszere alapján elsősorban az SSIII periódus (097. típus – kisszíjvég, 168. – mellékszíjveret, 211. – övveret, 050. – nagyszíjvég), illetve a 156. és 171. típusú tárgyak az SSIII–IV átmeneti időszakába sorolhatóak, vagyis nagyrészt a 8. század második fele – 9. század első felére keltezhetőek.¹¹³ A Zábójník-féle 156. típusú díszítetlen övforgókat a tiszafüredi temetőben Garam Éva hasonlóképpen a 8. század végére és a 9. század elejére keltezte. A nagylaki 3. sír övforgójának pontos párhuzamát, a temető szélén előkerülő 513. sír övforgóját a lelőhely 5. időrendi fázisába sorolta,¹¹⁴ hasonlóképpen, mint a 171. típusú palmettamintás áttört lyukvédő pontos párhuzamát adó 1249. sírt.¹¹⁵ A Zábójník-féle rendszerből hiányzik a lilium formájú és az állatfejre emlékeztető mellékszíjveret, illetve egy eddig hasonlóképpen párhuzam nélküli – valószínűleg – lyukvédő. Az állatfejre emlékeztető mellékszíjveret majdnem tökéletes párhuzamát Alsógellér (Holiare) 757., Érsekújvár (Nové Zámky) 387. és Visznek 27. sírjaiból ismerjük,¹¹⁶ illetve a lilium formájú veretek hasonlóan közeli, de nem teljesen azonos párhuzamait Szebény I. temető 11. és 245. temetkezéseiből dokumentálták,¹¹⁷ illetve sokkal közelebbi, majdnem azonos párhuzamaik ismertek Leobersdorf 133.¹¹⁸ és Győr 838.¹¹⁹ sírjaiból. A párhuzamok mindegyik esetben a 8. század második felére keltezhetőek. A füles lyukvédőnek nem találtunk közeli párhuzamot. Tehát leszögezhetjük, hogy a 3. sír veretes garnitúráját a korszakkal foglalkozó jelentősebb szintézisek kronológiai rendszerei alapján, illetve más párhuzamok alapján nagyjából a 8. század végére – 9. század elejére tartjuk keltezhetőnek.

Sajnos a 15. sír feldúlása miatt nem ismert a sírban levő csontváz neve és kora, azonban a nagyszámú párhuzam alapján az elmondható, hogy biztosan férfi sírról van szó. Ellentétben a 3. és a 20. temetkezések veretgarnitúráival a 15. sír veretei nagyrészt az ún. állatstílust képviselik.¹²⁰ A sír leletanyaga egyrészt a Zábójník rendszere alapján elsősorban az SSIII periódus tárgyai közé sorolhatóak, ahogyan ezt az 057. nagyszíjvég típusa jelzi. A sír többi leletanyagának időrendi keretei azon-

¹¹¹ SZŐKE 2001, 103–122.

¹¹² ZABOJNÍK 1991, Abb. 1.

¹¹³ ZABOJNÍK 1991, Abb. 1.

¹¹⁴ GARAM 1995, 412, Abb. 254, Taf. 99/6.

¹¹⁵ GARAM 1995, 412, Abb. 254, Taf. 167/2–5.

¹¹⁶ Holiare: TOČIK 1968a, 111, Taf. LXXXVI/10; Nové Zámky: ČILINSKÁ 1966, Taf. LIX. Grave 387: 9–13; Visznek: TÖRÖK 1975, Fig. 3: Grave 27: 13–16.

¹¹⁷ GARAM 1975, Fig. 3: Grave 11: 10–14, Fig. 19: Grave 245: 28–39, Fig. 22: 316: 19–26.

¹¹⁸ DAIM 1987, 265, Taf. 132/2/19–23, taf. 187/19–23.

¹¹⁹ BÖRSÖNYI 1908, 223; SZŐKE 2001, 113, 11. kép. 6.

¹²⁰ Pl. SZENTHE 2013a, 310.

ban jóval szélesebb időrendi keretet töltenek ki: a Zábojnik-féle rendszerben a 205. típust képviselő egyszerű négyzetes állatstílusos, mediterrán kultúrkör által ihletett és az SSII periódushoz sorolható, míg a 113. típusú kisszívű az SSIII-IV. időszak átmeneti korszak példánya.¹²¹ Lényeges azonban, hogy van néhány példány, amelyet nem tudunk besorolni a Zábojnik-féle rendszerbe. Itt először is szükséges megemlítenünk a 205. típusú tárgy állatalakjával tökéletesen megegyező négyzet alakú és öntött, félkör alakú csüngővel díszített, állatalakos veretet, amely egyértelműen az SSII kronológiai csoportjához tartozik. Ezeket Szenthe Gergely a „késő antik kör” példányaiként értékelte, elsődleges jel-legét pedig a késő avar állatstílus változásában látta.¹²² Fontos megemlíteni azonban, hogy a csüngő pontos párhuzamai a régiókból Orosháza-Bónum Téglagyár 3. és D. sírokból,¹²³ valamint Székkutas-Kápolnadülő 119. sírjából ismert veretek csüngői.¹²⁴ E sír leletanyaga a Szenthe-féle „*Geometrical Circular Lobe Style*” körhöz tartozik, ami a Zábojnik-féle szeriáció kronológiai rendszere SSIII fázisának felel meg.¹²⁵

Ugyancsak nem találtuk meg a szlovák régész szeriációjában a sír állatalakos övcsatjának a besorolását. A késő avar kori állatalakos övcsatokat ezelőtt több mint egy évtizeddel Kiss Gábor gyűjtötte össze, összesen mintegy 42 példányt.¹²⁶ Az egyértelműen mediterrán eredetű,¹²⁷ ötszögű testtel és ovális csatkarikával ellátott tárgy keretén belül levő, hátrafordított fejű, csőr helyett nyitott szájú állatábrázolásos¹²⁸ csat stílusbeli párhuzama alig ismert az avar kori Kárpát-medencéből, mindössze Dunapentele 1910., Dunaújváros-Simonyi dűlő, Kecel-Határdülő 32. sír, Nemesvölgy/Edelstal 181. sírjából ismerünk hasonló tárgyat.¹²⁹ Ezen példányok közül a nagylaki csat ábrázolásához legközelebb a Dunapentele 1910. és a Kecel-Határdülő 32. sír ötszögletű csatok ábrázolása áll, amelyet Kiss Gábor a SPAI-be sorolt,¹³⁰ és amely megfelel a Zábojnik-féle SSI-nek, vagyis nagyon koraira, a 8. század első negyedére keltezhető. E csattípus kronológiája éppen a nagylaki leletanyag kapcsán válhat ismét érdekessé és kérdésessé, mert egyrészt kevés ilyen jellegű övcsat került elő, illetve Kiss szerint a Kárpát-medencében nem volt ilyen hosszú ideig divatban.¹³¹ A Szenthe által elnevezett „késő antik kör” kronológiai csoporthoz tartozik, de később is előfordulnak (pl. csüngős övveretekkel), akár csak a 15. sír kisméretű, állatfejre emlékeztető mellékszíjveret példányai is (a nagylaki sírban 4 darab).¹³² A nagylaki állatalaknál jóval sematikusabb visszafordított állatfejet (kutya) csaton még a Székkutas-Kápolnadülő temető 119. sírjából dokumentáltak,¹³³ amelyet Szalontai Csaba későbbre keltezett, a temető veretes övei kronológiai fázisának 4. csoportjába.¹³⁴

Későbbi időszak példányai és a geometrikus laposindás stíluskörhöz¹³⁵ sorolhatók az eléggé el-nagyolt és amatőr ismeretekre utaló lyukvédők (lásd a sírleírást). A három darab lyukvédő, ahogyan a leírásunkban is látható, valójában megmunkálási szempontból két csoporthoz sorolható, ugyanis

¹²¹ ZABOJNÍK 1991, Abb. 1.

¹²² SZENTHE 2013a, 314.

¹²³ JUHÁSZ 1995, 3, 35, Taf. I/4, XIV/4, XXIV/2, XXIX/3–4.

¹²⁴ B. NAGY 2003, 49. kép 8.

¹²⁵ SZENTHE 2013a, 314–316, Fig. 3; ZABOJNÍK 1991, Abb. 1.

¹²⁶ KISS 2001, 221–245.

¹²⁷ Az avar kori állatalakos reprezentációk mediterrán eredetéről lásd WERNER 1977, 284–285; WERNER 1988, 305–306; DAIM 1990, 281–286; KISS 2001, 224–225; SZENTHE 2013b, 195–225.

¹²⁸ FANCSALSZKY 2007, 53–54: 3e altípus, 9. térkép, 13. tábla/4–6.

¹²⁹ KISS 2001, Pl. 1/11, 13, pl. 2/6.

¹³⁰ „*Spätawarisch I*” megfelel a Zábojnik-féle szeriáció SSI-nek. DAIM 1987, Fig. 28.

¹³¹ „A griffes övcsatok használata azonban a jelek szerint nem tartott soká, hiszen kiszorították őket az indás övcsatok, a griffek ábrázolása pedig leginkább az övveretekre szorult vissza.” KISS 2001, 225.

¹³² SZENTHE 2013a, Fig. 3.

¹³³ Székkutas Nagylaktól északnyugatra, 40 kilométerre található.

¹³⁴ SZALONTAI 2003, 400, 4. táblázat.

¹³⁵ SZENTHE 2013a, 314, 316.

egyrészt a tárgyakon nem szimmetrikusak az áttörések, másrészt az egyik példányon a másodlagos munka nyoma arról tanúskodik, hogy az elrontott figurális rajzot primitív módon próbálták rekonstruálni/kijavítani, aminek az eredménye nem éppen lenyűgöző. Ehhez kapcsolódik az a megfigyelés is, a tárgy hátsó részén levő áttörések alapján, hogy a nyomóminta hibás volt, ami azt jelenti, hogy gyakorlatilag egyedi példánnyal van dolgunk. Valószínűleg éppen ezért a másik kettő technikai szempontból igényesebb példány, azonban ez arra figyelmeztet, hogy ezen övgarnitúrák esetében valószínűleg nem beszélhetünk a szakmájához jól értő mesterről/mesterekről. Összehasonlítva a garnitúra többi, állatstílusos példányával eléggé egyértelműen elmondható, hogy az öv tulajdonosa különféle korszakban szerezhette be / örökelhette a garnitúra példányait. Tehát ezen sír leletanyagának értékelése alapján az mondható el, hogyha elfogadjuk a jelenlegi tipokronológiai és művészettörténeti jellegű elemzések eredményeit, hogy a temetkezés leletanyaga három időrendi és stílusréteghez sorolható. Ha Zábójnik statisztikai elemzését vesszük alapul, akkor elsősorban az SSII és SSIII, SSIII-IV, azonban az SSI-hez sorolható a 15. sír állatábrázolásos csatja, ha pedig Szenthe művészettörténeti jellegű eredményét, akkor a „késő antik kör”, a fellazuló állatstílus és a geometrikus laposindás stílusú tárgyak körébe integrálható, ami azt jelenti, hogy a nagylaki 15. sírban keverednek e három külön időrendi és stílushoz sorolt övdíszek.

A 17. sír 33-42 éves férfi lyukvédő vereteit, amelyekről mindeddig különálló elemzés nem készült, a liliomos övdíszek kategóriába tartjuk sorolhatónak,¹³⁶ és a késő avar kor végére keltezhetőek. Ha nem is teljesen azonos a Zábójnik féle szeriációs rendszer SSIV 176. típusával, azonban mégis oda sorolható,¹³⁷ amit nem cáfol a Szenthe-féle kronológiai séma sem.¹³⁸ Véleményünk szerint a liliom alakú övdíszítmények kategóriába tartoznak ezen sír (valószínűleg) keskeny mellékszívveretei is, amelyeket azonban Zábójnik szeriációja nem tartalmaz. Az öntött tárgy díszítése talán a Szenthe-féle ornamentális tipológia II6A1.1/26 típusváltozatához áll a legközelebb,¹³⁹ és keltezhetőségét a 8. század vége – 9. század elejére nem írja felül e sír másik, biztosabban keltezhető lelete sem.

A veretes garnitúrát tartalmazó temetkezések közül a legidősebb a 20. sírban nyugvó 49-50 éves férfi, kronológiai szempontból hasonlóképpen változatos veretes övgarnitúrát tartalmaz, akárcsak a 15. sír. Zábójnik rendszere alapján e garnitúrához tartoznak az SSII (536. típus – egylapú kisszívjég), SSIII (052. típus – nagyszívjég), SSIII-IV (132. típus – csat) és SSIV (172. típus – díszített, poncolt háttérű, vésett viragmintás lyukvédő) periódusaiba sorolható díszek. A poncolt háttérű és vésett mintás ezüst lyukvédőt a késő avarkor legutolsó fázisára keltezik,¹⁴⁰ amit támogatnak a statisztikai matematikán alapuló leletanyag-szeriációk is (pl. Székkutas-Kápolnadülő¹⁴¹). E datálást csak megerősítik a sírból előkerült díszítetlen felületű, kisméretű csüngős övveretek is (illetve a csüngő nélküli példányok), amiket mind Szalontai a Székkutas-Kápolnadülő temetőjében végzett szeriációja,¹⁴² mind Szenthe elemzése¹⁴³ a késő avar kori ötvösművészet utolsó időszakára kezeli. E későbbi tárgyak alapján pedig eléggé konkrétan egyértelműsíthető a 20. sír garnitúrájának késői, talán a 9. század első harmadára való keltezése.

¹³⁶ Habár nem tudjuk besorolni pontosan, mivel a lyukvédőket nem rendszerezte, mégis úgy tűnik, hogy a Szalontai által alkotott II/3. ornamentális típushoz sorolható (a liliompár alsó tagja felfelé húzott). SZALONTAI 1995, 128, II. tábla 3. Szalontai megállapítása alapján elterjedésüknek egyik gócpontja Szeged és Szentés környéke, amelyik szorosan kapcsolódik a Maros-Körös-Tisza-Kárpátok által bezárt régióhoz. SZALONTAI 1995, 129.

¹³⁷ ZÁBOJNIK 1991, 248, Abb. 1 176. szám.

¹³⁸ SZENTHE 2013a, Fig. 3.

¹³⁹ SZENTHE 2012, Fig. 8/26.

¹⁴⁰ Pl.: GARAM 1995, 412–420; SZENTHE 2013a, Fig. 3.

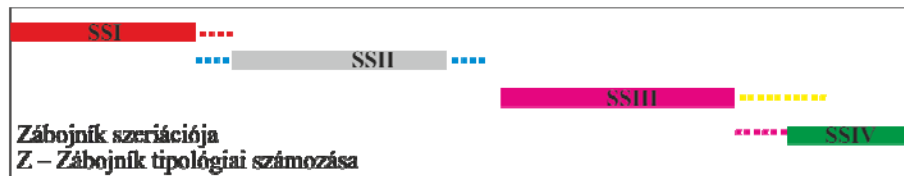
¹⁴¹ SZALONTAI 2003, 4. táblázat 33. szám.

¹⁴² SZALONTAI 2003, 4. táblázat 32. szám.

¹⁴³ SZENTHE 2013a, Fig. 3.

Ha a Zábójnik-féle szeriációs rendszert, illetve ezzel együtt a Szenthe-féle kronológiát elfogadjuk, akkor abszolút időrendben a nagylaki tárgyakat kb. a 720–825 közötti időszakban gyártották. Kronológiai szempontból nem lényegtelen, hogy a poncolt háttérű lyukveret alapján a nagylaki temetőrészt a késő avar kor legkésőbbi rétegéhez sorolhatjuk. Ezt próbáltuk sírokra lebontva illusztrálni:

Sírszám	Anyagi kultúra	Csontváz kora
3. sír		30-50 éves
15. sír		?
17. sír		33-42 éves
20. sír		49-50 éves

8. kép. A nagylaki övgarnitúrák részelemeinek keltezése J. Zábójnik szeriációja alapján

Tehát a Zábójnik-féle szeriációs rendszer alapján (erre hasonlít a Szenthe-féle kronológia) a 15. és a 20. sírban együtt került elő az SSI/SSII kronológiai sávban datált jobbra mediterrán kultúrhatás eredményeképpen értékelhető tárgyaival az SSIII, illetve az SSIV időszak leletanyaga.¹⁴⁴ Ezzel kapcsolatban többféle megállapítás, kételkedés és kérdés is megfogalmazható: 1. az ékszerek, viseleti tárgyak használatát elsősorban individuális szociálpszichológiai attitűdök szabják/szabták meg, éppen ezért a matematikai statisztikán alapuló szeriációs rendszerből csak általános viseleti tendenciák, divatok olvashatók ki, amit sohasem szabad mechanikusan általánosítani, és ez határozottan vonatkozik a nagylaki temetőrészt sírjának leletanyagára is.¹⁴⁵ 2. A Zábójnik-féle szeriációban levő tárgytipusok idő-

¹⁴⁴ A veretes övgarnitúrák különféle és nagyon közel álló komponens párhuzamai ismertek a Balkán területéről, ami aláhúzza e kultúrkör meghatározott befolyását a késő avar kori kultúrára. Értékelésüket lásd DAIM 1990, 273–303; RASHEV 2008, Tab. LXV–LXXI; SZENTHE 2012; SZENTHE 2013a, 303–320.

¹⁴⁵ Kissé más szemszögből, de hasonló kritikával illetve Szőke Béla Miklós is a matematikai szeriáció alapján felállított kronológiai rendszereket: „Úgy látszik tehát, elegendő egyetlen verettípust kiválasztani, s rendszerbeli helyére, relatív kronológiai viszonyaira rákérdezni, hogy meggyőződjünk e rendszerek nagyon is sérülékeny vol-táról. Sérülékenyek, mert a rendszeralkotást nem előzte meg olyan elméleti előkészítés, ami

rendi használatát mechanikusan alkalmazhatjuk-e a Kárpát-medence minden egyes mikrorégiójára, és ha nem, akkor melyik mikrorégióban igen és melyikben nem? 3. A stilsztikailag kevert tárgyegyüttesek esetében feltehető a kérdés, hogy nem lehetséges-e az ötvösközpontok termékeinek csak lassúbb elterjedése, és hosszabban tartó használata a késő avar kori településterület periferiáin. 4. Az övdíszek kronológiai változatossága jelentheti-e azt, hogy a sírban nyugvó egyének életük során a díszítmények közül néhányat kicseréltettek és/vagy a divat változásával újabbakat szereltek az övükre? Ez ugyanakkor gyengébb gazdasági lehetőségeikre, netán alsóbb társadalmi státusukra hívná fel a figyelmet. 5. A nagylaki temetkezések esetében – ha a Zábójník-féle szeriációt vesszük alapul – egyértelműen időrendi rétegződésről beszélhetünk az övgarnitúrák különböző komponensei között.

Összegezve a fentebb érintett kérdésköröket: a nagylaki temetkezésekből előkerülő, stilsztikailag/kronológiai kevert leletegyüttesek számos interpretációs lehetőséget kínálnak. Ahogyan ezt már többen is jelezték, a stilsztikai horizontoknak vannak „magjai” (vagyis adott temetők sírjaiban csak ugyanahhoz a művészeti körhöz tartozó példányok jelennek meg), és ezek időrendben körülbelül 20–40 évenként követik egymást, magyarán nagyobb divatváltások körülbelül ilyen időközönként történtek. E jelenségnek azonban éppen az ellenkezőjét látjuk Nagylakon, ezért három interpretációs lehetőséggel számolhatunk, aminek előnye, hogy ezek nem zárják ki egymást: 1. a nagylaki mikrorégió az eddig feltételezett műhelykörökön kívül esik,¹⁴⁶ vagyis már periferikus területként kezelendő,¹⁴⁷ aminek azonban ellentmondani látszik földrajzi fekvése, ugyanis a lelőhely nem messze, alig 1,3–1,5 kilométerre helyezkedik el a Maros holtágától (amely fontos kereskedelmi útvonal lehetett). 2. Nem maga a régió jelentette/jelenthette a periferiát, hanem a 7M bekötőútnál feltárt temető rész közösségének társadalmi státusa miatt volt szegényebb, illetve ez produkálhatta a művészeti és kronológiai szempontból nagyon heterogén garnitúrákat. 3. mivel a nagylaki temető rész egy jóval nagyobb temető szélé, munkahipotézisként joggal tehető fel az a kérdés, hogy a heterogén művészeti és kronológiai garnitúrák viselete nem lehetett-e egy általánosabb tendencia a késő avar kor végén.

Elemzésünk alapján az viszont eléggé egyértelművé vált, hogy ha elfogadjuk a jelenlegi kronológiai eredményeket, e sírok garnitúráit a késő avar kor végére keltezhetjük, azzal a megjegyzéssel, hogy általánosan a késő avar kor végére keltezett övgarnitúrák sírok kronológiai behatárolását színizotópos kormeghatározással is le kellene ellenőrizni,¹⁴⁸ sőt talán ez lehet az egyetlen módszer, amely előrelépést jelentene e kérdéskör kapcsán. A szeriációkon alapuló kronológiai rendszerek, ahogyan fentebb láthattuk, nagyon sok kérdőjelet hagynak maguk után.

Kések

A késő avar kori temetőkben egyik leggyakrabban előforduló tárgy, amelyet viseleti elemként értékelhetünk, a kisméretű és keskeny pengéjű vaskés. A nagylaki temető rész 11 sírjából mindössze 3 esetben regisztrált (15., 16. A és 17. sír) a töredékes, 10 cm körüli hosszú, 1,7–1,8 cm széles pengéjű vaskések. Helyzetükről sajnos semmit nem tudunk egyik esetben sem (lásd a leírásokat), azonban mindegyik esetben férfi sírból kerültek elő. A vaskések sírban levő előfordulását elemző Tomka Péter

egy következetesen végiggondolt, egységes szempontok szerint meghatározott kategóriákra épülő tipológiai váz szerkesztését jelenti. [...] A hagyományos tipológiai rendszerezést azonban nem helyettesítheti a matematikai statisztika és a szeriációs módszer alkalmazása.” SZÓKE 2001, 105.

¹⁴⁶ Lásd például Fancsalszky Gábor és Peter Stadler műhelyköreit. FANCSALSZKY 2007, 117–118, 30. térkép; STADLER 1990, 337, Karte 4.

¹⁴⁷ Ez földrajzi és társadalmi szempontból is vonatkoztatható, ugyanis a különféle divatjelenségek a politikai centrumokból terjedtek a politikai és földrajzi periferiák felé. Már Gabriel Tarde is észrevette, hogy a divat mindig a társadalom centrumából halad ennek periferiája felé (szociális és földrajzi szempontból egyaránt). TARDE 1902, 13–15.

¹⁴⁸ Az uralkodó keltezési módszert, illetve újabb keltezési kezdeményezéseket és ezek pontosságát vonta kétségbe Szóke Béla Miklós is, azonban anélkül, hogy alternatívát ajánlott volna. SZÓKE 2014a, 36.

megállapítása szerint a vaskések elsősorban a férfi halottak jobb oldalán fordultak elő, és szoros kapcsolatban vannak az övviselettel,¹⁴⁹ amelyet Bende Livia Székkutas-Kápolnadúló temetőjének férfi sírjai esetében jelentősen árnyalt.¹⁵⁰

A nagylaki temetőrész késmennyiségének aránya lényegesen eltér a kisalföldi temetőkből előkerült (jelenlegi Magyarország északnyugati és a jelenlegi Szlovákia délnyugati része) kések százalékarányától, hiszen ott 30-50% körül mozog a jól kutatott lelőhelyeken. A Nagylaktól nem messze levő alföldi lelőhelyen, pl. Székkutas-Kápolnadúló késő avar kori temetőjében ez az arány csak 26%.¹⁵¹ Ehhez az arányhoz – habár a temetőrészünk esetében a statisztika teljesen lényegtelen – áll közel a nagylaki sírokban konstatált késmelléklet is (11-ből 3, vagyis 27,27%).

Agyagedények

A nagylaki temetőrészben két sírból került elő kerámia, a 3. és a 20. temetkezésből. Temetkezési szokás szempontjából lényeges, hogy mindkét esetben a koponya mögött, jobboldalt kerültek elő az agyagedényeket jelző töredékek (a 3. sír agyagedényéből csak egy rész maradt fent). Az is lényeges – amit az antropológiai elemzések aláhúznak –, hogy e két sírban övgarnitúras, *maturus* korú férfiak feküdtek. A nagyon rossz minőségben fennmaradt töredékek alapján elmondható, hogy a 3. sírban narancssárga-vörös színű, kézzel formált edény töredékeiről van szó. A temetkezésben elsősorban csak az edény peremtöredékei maradtak fent, ezért a formáját és funkcióját nem tudjuk eldönteni.

Érdekesebb, de ugyanakkor többféle jellegű kérdést vet fel a 20. sír koponyája mögött előkerült vörös-téglaszínű, töredékes, valószínűleg palackként azonosítható edény problematikája (14. tábla 1). Tipológiailag sajnos ezt sem tudjuk pontosan besorolni, ugyanis az edénynek csupán a nyaktól kezdődő alsó része maradt fent. A nagyon jó minőségű gyorskorongolt sárga kerámiát jól átégették, ennek köszönhetően nyerte narancssárga színét. Mikroszkopos elemzése során az is egyértelművé vált, hogy festve is volt.¹⁵² A téglaszínű anyagból égetett példányok késő avar kori előfordulása alig regisztrált, azonban ritkán előfordulnak a 8. század közepéig (annak is az első részéből). Vida Tivadar felsorolásában mindössze Homokmégy-Halom 110., Kecel 25. és Kiskörös-Pohibuj 23. sírjaiból ismerünk ilyen edényeket,¹⁵³ azonban Bognár Katalin Boglárka szerint összesen mintegy 1100 darab került elő.¹⁵⁴ E három, egymáshoz közeli lelőhelytől légvonalban Nagylak kb. 130 kilométerre van, tehát lényeges távolságról nem beszélhetünk. Vida keltezésével szemben a sír többi, elsősorban övveretgarnitúras leletanyaga alapján a nagylaki (valószínűleg) agyagpalack keltezése a 9. század elejére tehető. Ugyanakkor szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy a 8. századra (és valószínűleg ennek második felére) keltezhetően a gyorskorongolás ismert a Maros–Körös–Tisza környékén, például Hódmezővásárhely-Cinkus 3. temetkezéséből is ismerünk gyorskorongolt edényt.¹⁵⁵ Ahogyan a verebes övek elemzése kapcsán is kiderült, a nagyon szűkre szabott kronológiai keretek nem minden esetben egyértelműen alkalmazhatók, és meglátásunk szerint a nagylaki temetőrész erre egy kiváló példa.

¹⁴⁹ „A kisalföldi temetők egyértelműen igazolták, hogy a kés és az öv viseleti egységet alkotnak – elsősorban a férfisírokban.” „A férfisírokban viseleti helye egyértelműen az öv jobb oldala.” TOMKA 1972, 68.

¹⁵⁰ „A jobb vagy bal oldali elhelyezkedés nem kötődik következetesen egyik vagy másik nemhez, csak annyival több a férfi mindkét esetben, amennyivel több kés van a férfisírokban.” BENDE 2003a, 315.

¹⁵¹ Kisalföld: TOMKA 1972, 68; Székkutas-Kápolnadúló: BENDE 2003a, 315.

¹⁵² Bognár Katalin Boglárka szerint a sárga kerámia mintegy 5%-át festették csak. BOGNÁR 2016, 21.

¹⁵³ VIDA 1999, 86, Taf. 30/3, taf. 31/2–3.

¹⁵⁴ BOGNÁR 2016, 22.

¹⁵⁵ LÖRINCZY–SZALONTAI 1996, 274, 10. kép 11.

B.5. Következtetések

A nagylaki temető rész kronológiája

Ahogy már említettük a temető rész 11 sírja közül (nem számítjuk ide a lósírt) összesen mintegy 8 temetkezésből került elő különféle kategóriájú és típusú leletanyag. Ezek közül kronológiai jelentősége van a 1. sír fülbevalójának, a 3., 15., 17. és 20. sír veretes övgarnítúráinak, illetve a 36. sír hajkarikájának.¹⁵⁶ A 19. sírban regisztrált padka hasonlóan a 8. század második felében terjed el a temetkezési szokások keretében.

A 20. sírből származó és a szakirodalomban eddig korábbra keltezett edényt a leletkörnyezete alapján későbbre datálhatjuk. A fülbevaló – jobb kontextusok alapján – a 8. század második felére keltezhető, illetve a 8. századba, de főleg a 9. század elejére tehető a 36. sír hajkarikája. A négy sírből előkerült veretes övgarnítúrák komponenseit, ahogyan kiderült a fenti elemzésből, a késő avar kor végére keltezhetjük, amely hasonlóképpen megfelel a 8. század legvégének és a 9. század első harmadának. A vésett-poncolt technika viszont a 8. század végétől vált dominánssá a Kárpát-medence fémművességében, következésképpen ez egy fontos bizonyíték a 20. sír 9. század első harmadára való keltezése kapcsán. A veretgarnítúrák rendszerezése alapján úgy tűnik, hogy a legkorábbi temetkezés a 15. sír lehetett, amelyet a 3. temetkezés követ, illetve későbbiek, a 9. század elejére keltezhetőek a 17., valamint a 20. sír.

Topográfiai szempontból az mondható el, hogy az északi temetkezések (15., 3. és a 25. sír) jelentik a temető korábbi részét, illetve a déli felén előkerült sírok jelzik a legkésőbbi temetkezéseket (17., 19., 20. és 21. sír). A temető déli részén feltárt 20. sír a legfontosabb ebből a szempontból, ennek leletanyaga, ahogyan már említettük, a 9. század első harmadára keltezhető.

Mindezen régészeti adatok és jelenségek alapján tehát úgy véljük, hogy a temető rész e sírjainak nagy részét a 8/9. század fordulóján ásták meg, a 20. temetkezést – ahogyan a leletanyaga jelzi – pedig már a 9. század első harmadában. Azt biztosan leszögezhetjük, hogy a veretek egy része a legkésőbbi fémművességi horizont termékei (pl. a poncolt háterű lyukveret és a csüngős övveretek), az itteni típusok között vannak olyanok tehát, amelyek a legutolsó horizonthoz lennének köthetőek, és ez a datálás szempontjából rendkívül fontos. Talán elképzelhető e temető rész esetében egy későbbi, 9. század második harmadára eső datálás is, azonban csak e temető adatai alapján ilyen horderejű kérdésre régészeti módszerrel nem válaszolhatunk. Nem árt idézni azonban Szentpéteri József azon megfigyelését, hogy miért is csökken a 8/9. század fordulóján olyan nagy mértékben (1270 lelőhelyről 279 lelőhelyre¹⁵⁷) a késő avar kori lelőhelyszám az egész Kárpát-medencében.¹⁵⁸ Katasztrófális háborúk és járványok helyett esetleg nem a lelőhelyek keltezése (pontosabban rossz keltezése!), a régészeti leletek történeti jellegű interpretációja, valamint a vegyes érvelés hatása játszik mindebben szerepet? Vagy a Kárpát-medence elsősorban nyugati és északi területei irányában történt 9. századi migráció bizonyítéka ez, ha a térképeken megfigyelhető lelőhelykoncentrációkat történeti-szociológiai nyelvezetre fordítjuk?¹⁵⁹ Egy biztosan kijelenthető: a 9. századi írott források jelentős számban ismernek avar népességet,¹⁶⁰ tehát remélhetőleg a közeljövőben lesznek próbálkozások, amelyek az eddigi nagyon

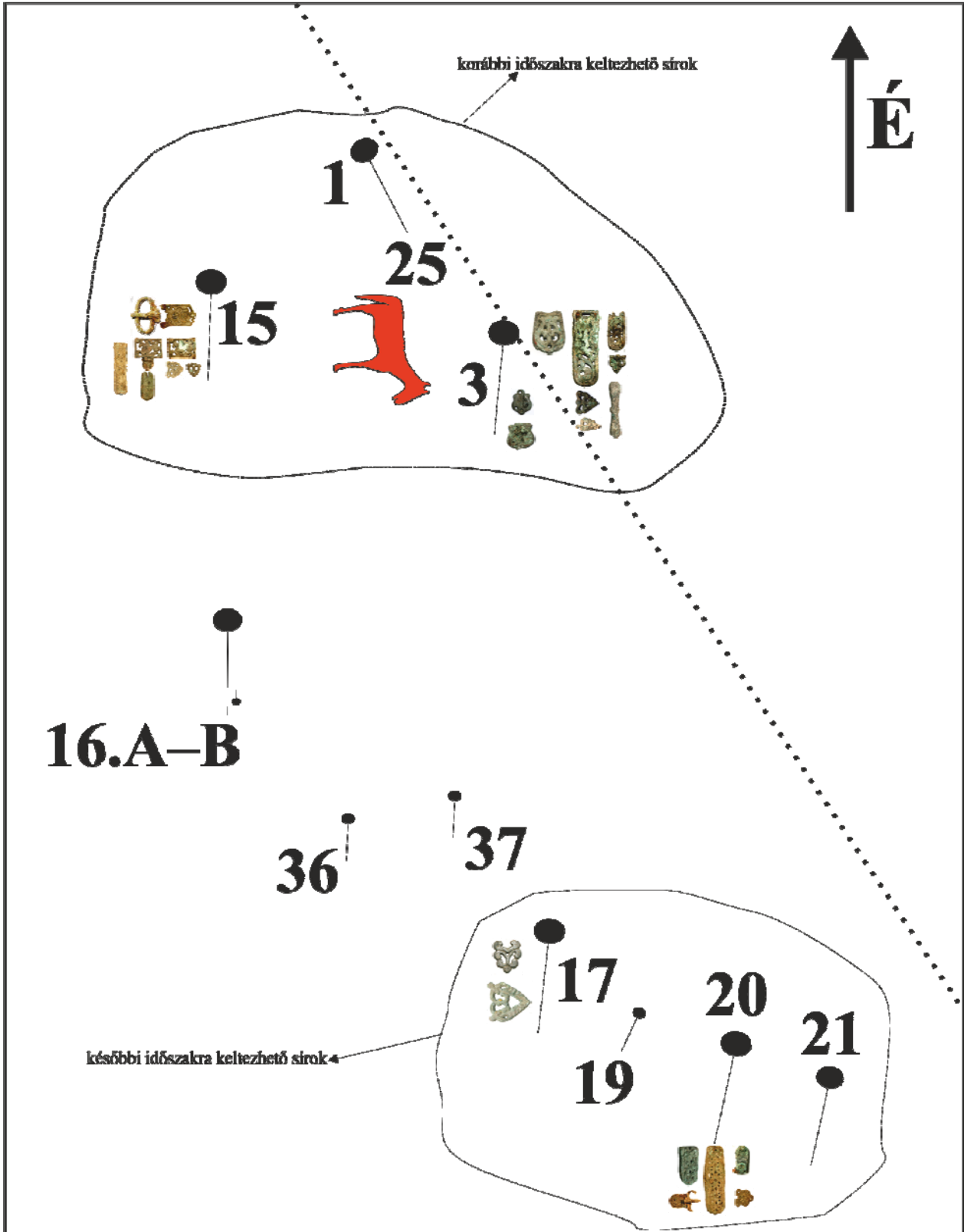
¹⁵⁶ Medgyesi Péter jogosan figyelmeztetett a kettős keltezés (tárgyak előállítás és a temetkezésbe kerülésük) problémájára, azonban ebben az esetben minket elsősorban a tárgyak földbe kerülésének időpontja érdekel. MEDGYESI 1987–1989, 253–268.

¹⁵⁷ 2002-es adat, amely azóta változott. SZENTPÉTERI 2006, 1–2. ábra; SZENTPÉTERI 2008, Abb. 1–2.

¹⁵⁸ „Sem a régészeti leletanyag, sem az írott történeti források (az avar állam belső nehézségei, időnkénti beharcai, fennállásának vége felé pedig a hanyatlása) nem indokolják azokat a nagymérvű lelőhelyszámcsökkenéseket, melyek a 7. század elejétől a század végéig, valamint a 8/9. századfordulót követően bekövetkeztek.” SZENTPÉTERI 2006, 460, 1–2. ábra; SZENTPÉTERI 2008, Abb. 1–2.

¹⁵⁹ SZENTPÉTERI 2006, 9/1a–9/1b térképei alapján ilyen következtetés vonható le.

¹⁶⁰ OLAJOS 2012a, 129–139; OLAJOS 2012b, 141–150; SZABADOS 2012, 219–235.

9. kép. A nagylaki temető rész sírjainak relatív időrendje

merev és társadalmi-demográfiai szempontból már-már illogikus késő avar kor kronológiájának felülbírálatát célozzák meg. Talán a ^{14}C keltezés segítségével a jövőben e relatív keltezésű régészeti adatokat – mikroregionális szinten is – sokkal pontosabban meg tudjuk határozni. Ugyanakkor sajnálatosan az első ilyen jellegű minimális ^{14}C minták elemzéséből olyan általános, makrotörténeti következtetéseket is sikerült levonni egyes tanulmányok szerzőinek, amelyre ezek a minták – mennyiségük és kiválasztásuk jellegénél fogva – teljesen elégtelenek. Mindez fokozottan érvényes Peter Stadler 2008-ban megjelent cikkére (ld. 4. függelék).¹⁶¹

A nagylaki temetőrész és az „etnikai”¹⁶² azonosítás értelmetlenségéről. Az avar kori nekropolisz és a Maros–Körös–Tisza közének népességei

Ha az etnikai identitás problémakörét „hot potato”-nak nevezik egyes szociológusok (akik viszont „élőben” tanulmányozhatják e horizontális identitás megnyilvánulási formáit),¹⁶³ nyilvánvaló hogy ennek a kérdésnek az eldöntése még problematikusabb a régészet esetében. A régmúlt etnikai identitásainak azonosítási lehetőségei korlátozottak, és főleg ami minket érdekel, ennek a régészeti forrásokkal való összekapcsolása, illetve kimutathatósága ennél is viszonylagosabb. Ez a probléma még hathatósabban vonatkoztatható a késő avar kor régészetére, hiszen az avar kaganátus területén lejátszódott kulturális „melting pot” jelenség eredményeképpen a kutatásban majdnem általános sztereotípiát a késő avar kulturális homogenitás. Ezzel ellentétben a Kárpát-medence periferikus területein az etnicizálás a mai napig lényeges szerepet játszik a tudományos diskurzusban.¹⁶⁴ A kora és közép avar korra jellemző különféle etnikai népségek szállásterületeinek¹⁶⁵ feszegetése teljesen ismeretlen a késő avar kor szakirodalmában, ez alighanem az előbb említett késő avar kor „kulturhomogenitás” jellegű sztereotípiájára vezethető vissza.¹⁶⁶ A Maros–Körös–Tisza közti térségben, ahová Nagylak is tartozik, a kora avar kori népség kapcsán kelet-európai eredetű¹⁶⁷ steppei népséget azonosítottak (tehát nem avar etnikumúakat!),¹⁶⁸ amelyeknek temetkezési szokásai nagyrészt eltűnnek a 7. század végére.¹⁶⁹ Meglátásunk szerint azonban már magában a kora avar korban igencsak kérdéses kizárólagosan egyféle csoportidentitású népségről beszélni egy adott területen, hiszen a korai kaganátuson

¹⁶¹ STADLER 2008, 47–82.

¹⁶² Maga a fogalom ebben a formában modern, 20. századi termék, de a „karrierjét” mindenképp a náciizmust követő időszak után futotta be. Az etnikumot mai értelmében először francia nyelvterületen Georges Vacher de Lapouge használja, aki 1896-ban megjelent könyvében a biológiai eredet (faj), a kulturális hagyomány (etnikum), illetve a történelmi tapasztalat (nemzet) által összekapcsolt emberi közösséget említ. A terminus elterjedése angol nyelvterületen a huszadik század harmincas éveire tehető. Az etnikum terminus a szociológia szótárában csak az ötvenes-hatvanas évektől jut jelentősebb szerephez, mivel az etnicitást nem tekintették a társadalmi rendszer meghatározó jellemzőjének. MALEŠEVIĆ 2004, 1–3.

¹⁶³ MALEŠEVIĆ 2004, 1.

¹⁶⁴ ČILINSKÁ 1966; HOREDŤ 1986, 59–72; HARHOIU 2001, 139–163; STANCIU 2013, 323–370; TOČIK 1968a; TOČIK 1968b; ZÁBOJNÍK 2004.

¹⁶⁵ Kritikáját lásd BÁLINT 2013, 34–35. Módszertani szempontból, régészeti adatokkal: GÁLL–ROMÁT 2015, 13. jegyzet.

¹⁶⁶ Nem teljesen pontosan, de körülbelül ebből a szemszögből elemezte a Maros–Körös–Tisza mikrorégiójának közép és késő avar korának temetkezési szokásait Bende Lívია is. BENDE 2005.

¹⁶⁷ A kora középkor szintjén először az „Európa” fogalom az arab ellenség kapcsán került használatba, aztán később a Karolingok birodalmát hívták „Európának” a kortárs krónikások (BELLOC 2012, 7). Ez viszont azt is jelentette, hogy a jelenlegi Európa(i Unió) a kora középkorban távolról sem felelt meg az akkoriban a geopolitikai szemléletben nem létező fogalomnak. Ha a Karolingok birodalmát tartjuk „Európának”, ebben az esetben a Kárpát-medence, a 9. századi Nyugat-Dunántúl bekebelezését leszámítva, a 11. századig nem tartozott ezen Európához, illetve mélyebb integrációjáról csak a 11. század végétől beszélhetünk mint a „nyugatosodás” jelenségéről (FÜGEDI 1981, 401; NYÁRÁDI–GÁLL 2015, 86–89).

¹⁶⁸ Pl. „valamint a kelet-európai eredetű steppei népség tiszántúli településterülete.” LŐRINCZY 1998, 343.

¹⁶⁹ BENDE 2005, 368–369.

belüli migrációk létezése nem kérdéses.¹⁷⁰ Nem lenne szabad elfelednünk a korszak társadalmi dinamikáját; az emberek, javak, értékek, szokások, szimbólumok mozgása, közvetítése, átvevése alapvető, korszakfüggetlen társadalmi törvényszerűség, hiszen egyetlen embercsoportot sem tekinthetünk homogénnek, hanem mint nyitott, folyamatosan változó társadalmi realitást.¹⁷¹

A Maros–Körös–Tisza környéki több, nagyméretű és jól kutatott temető tanúsága szerint a temetkezésekben regisztrált tájolások éles különbséget mutatnak a kora avar kori tájolásokkal szemben, azonban más temetkezési szokások összeköthetőek a tiszántúli kora avar koriakkal.¹⁷² A kérdés ugyanakkor az, hogy egyrészt vonatkoztatható-e ez általánosságban az egész kaganátus területére (tehát egy makroregionális jelenségről van-e szó). Az leszögezhető azonban, hogy a népességi kontinuitás ellen vall az a tény, hogy a késő avar korban e területen új temetőket nyitnak. A régészetben ezt – sokszor mechanikusan – általában új népesség megjelenésével magyarázzák, azonban véleményünk szerint ez általánosítás, éppen ezért minden esetet külön kell megvizsgálni. Bende Livia elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy az előbbi korszak népessége mellett a kaganátus más területeiről történt migráció révén új népesség jelent meg a késő avar korban a terület északnyugati (Szentes környéki temetők) és nyugati részén (pl. Mártély).¹⁷³ Bende értelmezése szerint a késő avar korszakban a Maros–Körös–Tisza közti településterületet kétféle eredetű népesség (a kora avar korhoz köthető, illetve az új népesség) telepíthette be. Módszertani szempontból mindez nem kizárt, hiszen ahogyan említettük, a népességek mobilitása – különféle intenzitással – bármelyik történeti időszakban regisztrálható, az a probléma azonban megmarad, hogy a területünkön miért egyetlen temető sem nyúlik vissza a kora avar korszakba, hanem használatukat csak a közép avar kortól számíthatjuk. Egyfajta értelmezés talán az lehet, hogy mikroregionális migrációk lehetőségét is számba vesszünk, vagyis az avar kor második felében fokozódott a nagy folyóvölgyektől távolabbi területek benépesedése, és ez érvényes a Maros–Körös–Tisza közti területre is.

Mindezen adatot figyelembe véve arra a sematikus kérdésre, hogy milyen „etnikumú” volt az illető temető népessége, nem tudunk válaszolni, illetve nem is tartjuk fontosnak e nyilvánvalóan a modernitás által ideologizált és meg nem válaszolható kérdés feszegetését.¹⁷⁴ Ha a Bende-féle osztályozást elfogadjuk, akkor inkább a régebbi, kora avar kori népességhez kapcsolható szokásokhoz áll legközelebb a nagylaki temetőrész. Arra azonban felhívnanék a figyelmet, hogy a közösségi/családi identitásukkal kapcsolatos halotti szokásokat nem feltétlenül tudjuk és kell politikai identitások függvényében értékelnünk.

Ami nyilvánvaló e korszakra is, hogy „Avaria”, e nem „európai” jellegű hatalom¹⁷⁵ katonai-politikai struktúrájának dinasztikus elitje (a kagáni dinasztia) különböző jellegű és természetű jelképek, szimbólumok, hagyományok révén gyakorolta a hatalmat az általa vezetett társadalom fölött. Hogy a mai Nagylak területén akkor élők életét, horizontális identitását, e politikai közösséghez való tartozását e tényezők – a kor politikai tényezőinek technikai lehetőségei révén –, hogyan befolyásolták, az kérdéses. Talán sokkal fontosabbak voltak számukra kis- vagy nagyközösségi tradícióik, életmódjukból fakadó mikroközösségi értékeik és hagyományaik. Ezen értékműző síkjában kellene értelmezni a nagylaki temetőrész (mikro)közösségi identitásait.

¹⁷⁰ Valójában a migrációk voltát melyik korszakban tudjuk megkérdőjelezni?

¹⁷¹ GÁLL 2014, 301–307; GÁLL–ROMÁT 2015, 13. jegyzet.

¹⁷² BENDE 2005, 369.

¹⁷³ BENDE 2005, 370.

¹⁷⁴ E terület lelőhelyeit a romániai szakirodalomban általában az „avar” etnikumúakkal azonosították. Csak a legutóbbi példák, amelyek hasonlóan és indokok nélkül „avar” etnikai terminológiákat használtak: STANCIU 2008, 415–448; STANCIU 2010, 857. 859, Fig. 133; HARHOIU–SPĂNU–GÁLL 2011, 32.

¹⁷⁵ POHL 2003, 571.

Néhány gondolat a nagylaki közösség életmódjáról

A nagylaki mikroközösséget mint primáris csoportot¹⁷⁶ a tagjai közötti egyenes és közvetlen kapcsolatok és együttműködések alapján jellemezhetjük. Mindez szoros kapcsolatban van a közösség életmódjával és mikrotársadalmi szervezettségével. Abban az esetben, ha egy temető adatai alapján próbálunk egy eléggé komplikált kérdéskörrel foglalkozni (mivel a temetőhöz tartozó települést nem ismerjük), vagyis a temető népessége életmódjáról adatokat megtudni, és ha a természettudományos módszereknek nagy része nem áll a rendelkezésre, két adatforráshoz nyúlhatunk:

a. antropológiai elemzések keretében a csontvázak vizsgálata (a rajtuk észlelhető elváltozások, sérülések stb.);

b. temetkezési szokások keretében a sírokban helyezett áldozatok, illetve ételmellékletek archeozoológiai meghatározása és elemzése.

E két forráscsoport elemzése alapján az mondható el, hogy a nagylaki temetőrész népességének egyes individumai esetében (16., 17. és 20. sír) a valószínűleg naponta végzett megerőltető mezőgazdasági munka következtében sérülések mutatkoznak az ínszalagok és az izmok tapadásánál. A hátgerinc patológus elváltozásait (*osteoarthritis* és *Schmorl-csomó*) figyelhetjük meg a 3., 16., 17. és 20. sír esetében, amelyek szintén az életük során tett fizikai megerőltetésekről tanúskodnak. Hasonlóképpen a gyenge táplálkozásból szövőődő betegségek következményeinek nyomai figyelhetőek meg a 3. és a 20. sír koponyáin. A 16. A és a 20. sír felnőtt férfiainak esetében a lovaglás okozta elváltozások láthatóak. (bővebben lásd az 1. függelékét).

Ha mindezt összevetjük a temetkezésekből ránk maradt állatáldozatokkal és ételmellékletekkel, akkor eléggé egyértelmű, hogy a nagylaki közösség kis- és nagyállattartással, illetve növénytermesztéssel is (ez azonban nem teljesen biztos) egyaránt foglalkozott, amely e korszak társadalmának megváltozott életmódjával hozható kapcsolatba.¹⁷⁷ A nagylaki sírokba helyezett állatáldozatok és ételmellékletek széles palettáról tanúskodnak: a ló-, szarvasmarha-, juh-, kecske- és lúdmaradványok megléte egyértelműen a népesség által gyakorolt széles körű állattenyésztésről vallanak. Életmódjukat, de ebből fakadóan értékrendszerüket és kisközösségi identitásukat is ezek a gazdasági realitások szabták meg.

A nagylaki temetőrész és a közvetlen környezete késő avar korának részleges településtörténeti adatai

A Maros alsó szakaszának északi felén elterülő Nagylak közelében 2013-ig két késő avar kori temetőt ismertünk, és pedig Magyarcsanád-Belezi dűlő (4 sír)¹⁷⁸ és Apátfalva-Vámház (8 sír)¹⁷⁹ lelőhelyeket. Szükséges kihangsúlyoznunk, hogy gyakorlatilag kutatás sosem történt a romániai oldalon (még terepbejárásról sincsenek információink), ez pedig megmagyarázza az ún. „leletnélküliséget”.¹⁸⁰ A 2013-as útépítésekkel kapcsolatos mentőátásatok azonban rávilágítottak egy olyan tényre, amely eléggé egyértelmű lehetett a korszakot ismerők számára: a jelenlegi Nagylak városának közvetlen környezetében a késő avar kori településhálózat temetőinek olyan mennyisége került elő, amellyel eddig egyáltalán nem számoltak a szakemberek. A várostól közvetlenül keletre levő 7M nevezetű temetőtől

¹⁷⁶ COOLEY 1909, 23.

¹⁷⁷ SZŐKE 2003, 308–312. Nagylaktól a nem messze levő Hódmezővásárhely-Kopáncs II/11 telepén végzett elemzések kimutatták, hogy a népesség a környezetét komplex módon használta. Az állattenyésztés mellett, a vegyes növénytermesztésre a gabonafajtákon kívül a nagyszámú gyomfaj jelenléte is utal. A régészeti, paleovegetációs, archeobotanikai adatok arra utalnak, hogy a telep lakói a mozaikos táj nyújtotta lehetőségeket komplex módon használták ki. PETŐ ET ALII 2012, 181–194.

¹⁷⁸ LŐRINCZY–SZALONTAI 1993, 287; BENDE 2005, 31.

¹⁷⁹ LŐRINCZY–SZALONTAI 1996, 271–272, 1. kép, 7. kép, 8. kép/1–11; BENDE 2005, 12–13.

¹⁸⁰ Ezt a román szakirodalomban azzal magyarázták, hogy jelentéktelen avar népesség telepedett meg a jelenlegi Románia területén. A lista olyan hosszú, hogy lehetetlen és értelmetlen idézni.

északi irányban, a *Blezanyica* holtér végétől északra került elő egy-egy temetőhöz tartozó két temetőrészlet (3M-S, 3M-N), illetve valószínűleg egy teljes temető (9M). A feltárások szerint a 3M esetében egyértelműen két temetőről van szó, a leletanyag alapján pedig a középső avar kortól lehet keltezni, de ahogyan kiderül az alábbi képről is, egyértelműen van késő avar kori fázisa is. A 9M esetében azonban egy kora avar kori sírcsoportról beszélhetünk.

Ha e lelőhelyek térképen való elterjedését megfigyeljük, akkor az a nagyon óvatos következtetés vonható le, hogy gyaníthatóan a Nagylak körüli avar kori településrendszer az erek által dominált vízrendszerek mentén sűrűsödhetett. Ezt a megfigyelésünket azonban csak újabb ásatások tudják bizonyítani vagy cáfolni. Ugyanakkor az sejthető, hogy a Maros melletti jobb oldali szakaszon, Aradtól Szegedig sűrű, egyre növekvő, nagyszámú késő avar kori településhálózattal számolhatunk (lásd 24. tábla).

10. kép. Nagylak-3M 3. és 10. sírjából előkerült övveret-garnitúra komponensei

A centrum periferiája? A nagylaki mikrorégió és a késő avar kori településterület

A kora középkori hatalmi konfliktuális folyamatok egyik eredménye volt a Kárpát-medencei avar kaganátus, egy nem „európai” hatalom létrejötte.¹⁸¹ E folyamatot érzékletesen fejezik ki Vida Tivadar szavai: „az avar elit a VII. században hatalmas integrációs erővel kovácsolta egybe a Kárpát-medence népeit és biztosította az avarság európai nagyhatalmi pozícióját”.¹⁸² Az avar elit katonai-politikai szervezeteinek hálózatai révén terjesztette ki a (politikai, gazdasági) hatalmát a Kárpát-medencére; mindennek régészeti vetületei a lovas-fegyveres csoportokra, hatalmi konglomerációkra utaló sírok, temetők. Az avar hatalom mintegy néhány évtized alatt integrálta a Kárpát-medencei közösségeket, illetve egy évszázad alatt egy olyan hatalmi egységet hozott létre, amely a történelemben először a Kárpát-medence különféle mikrorégióit egyetlen hatalmi struktúrába olvasztotta,¹⁸³ de még fontosabb, hogy a Kaganátusba beáramló bizánci aranybevétel révén megvalósították a steppei, germán, szláv és mediterrán elemek – az első fázisban elsősorban ezek elitjeinek – szimbiózisát. A korai avar hatalom története (természetesen a hódítók szempontjából) éppen ezért egy sikeres integrációs, akkulturációs

¹⁸¹ POHL 2003, 571.

¹⁸² VIDA 2009, 118.

¹⁸³ VIDA 2009, 118.

és asszimilációs folyamat története, eredménye pedig az európai politikai avar entitás, „*Avaria*” létrejötte.

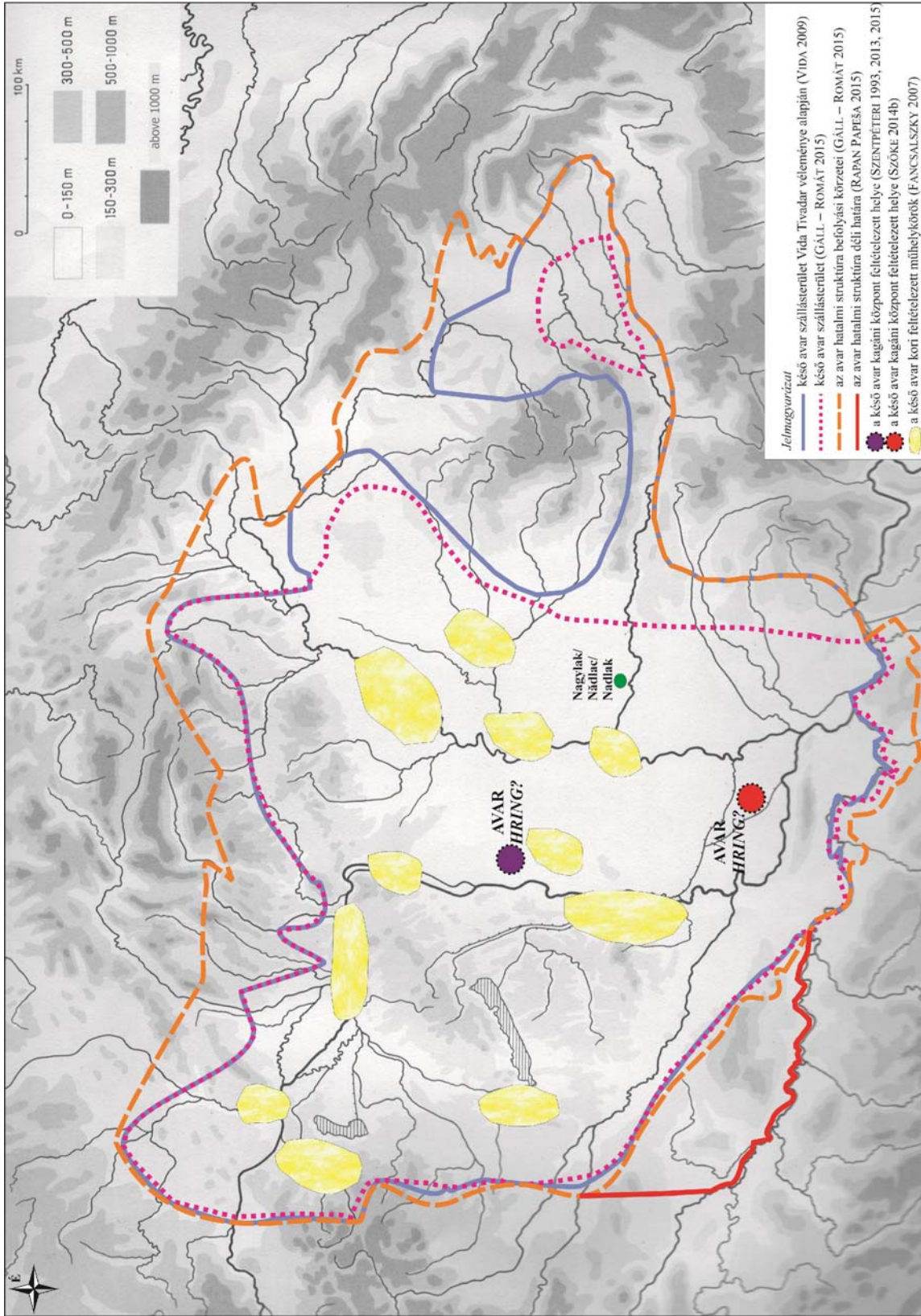
Következtetésképpen le tudjuk szögezni, hogy a 7. század folyamán, illetve a 8. században a Kárpát-medence avar uralmi területnek tekinthető. Sajnálatosan azonban a késő avar kor kutatása még túl messze van attól, hogy ha még relatívan is, de megpróbálja a temetők alapján megrajzolni egyrészt a késői kaganátus népességeinek a települési rendszerét, másrészt – de ezzel szoros viszonyban – a hatalmi centrumok elhelyezkedését. Ahogyan említettük az imént, ez a helyzet elsősorban egy adott kutatási szemléletből fakadhat, vagyis a temetőkből előkerült veretes garnitúrák jelentős mennyisége és ezeknek kronológiai meghatározása és kulturális kapcsolatainak felderítése állt elsősorban a kutatás középpontjába. Meglátásunk szerint fontos lenne, ha elkezdné a jövőben a temetkezési szokásoktól a leletanyagig a késő avar korszak sírjainak és a következő lépésben temetőinek rendszerbe/rendszerbe foglalása mikrorégióról mikrorégióra, ugyanis az az élő sztereotípiá, hogy a késő avar korszak kulturálisan homogén, meglátásunk szerint nem reális. Talán az első lépés az kellene hogy legyen, hogy feltérképezésre kerüljenek a nagy és komplexebb fegyvergarnitúrákat tartalmazó temetők, amelyek talán közelebb vinnének a késő avar kori regionális hatalmi centrumok meghatározása felé. Ebből a szempontból fontos lépést tett meg az ún. műhelykörök feltérképezésével¹⁸⁴ Peter Stadler és Fancsalszky Gábor, akiknek művei módszertani szempontból akár következő kutatások útjelzőivé is válhatnak. Az biztos, hogy a „szállásterület” nem egyezik meg soha és semmilyen esetben automatikusan a „politikai befolyáskörzet” fogalmával. Éppen ezért fontosnak tartottuk a nagylaki lelőhelyünk szempontjából (is) felvázolni azt a földrajzi, geopolitikai, gazdasági és kulturális keretet, amely jellemezte/jellemezhetette a 8. század második felében / 9. század első harmadában a Kárpát-medencét, illetve ezekkel együtt a késői kagáni központ hipotetikus lokalizását, együtt a Fancsalszky féle műhelykörrökkel.¹⁸⁵

A 11. képen azt láthatjuk, hogy a lelőhelyünk népességének elhelyezkedése egyértelműen az akkori késő avar kori szállásterülethez sorolható, amely azonban kívül esett mind a hipotetikus műhelykörrökon, mind a késő avar kagáni székhelytől, amely biztosan valahol a Duna és Tisza között működött. Ezzel azt mondhatjuk el, hogy a nagylaki 7M (és a másik kettő vagy három) temető esetében nem beszélhetünk a késő avar kori hatalmi magcentrum népességéről. A késő avar kori lelőhelytömbösödések és a feltételezett műhelykörök elhelyezkedése alapján az eléggé egyértelmű, hogy a mi temetők és ennek mikrorégiója nem tartozik ezekhez. Ezt megerősíteni látszanak a heterogén övgarnitúrák is, amelyek arra utalhatnak, hogy e közösség tagjai nagyobb nehézséggel szerezték be a különböző jellegű díszítményeket. A nehéz fizikai munkára utaló antropológiai elváltozások (lásd az 1. függelék) hasonlóképpen ezt a „periferikus” státust erősíthetik meg. Földrajzi elhelyezkedése alapján tehát eléggé evidens, hogy az alföldi hatalmi centrum/centrumok perifériájához tartozik a mikrorégió, és következtetésképpen a kutatott temető rész pogány, állattartó és földművelő népesség temetője is. A késő avar kaganátus kelet-alföldi népességéé. A kagáni vagy más avar hatalmasság (*tudun, iugurus*)¹⁸⁶ centrumától számított perifériájának egy késő avar kori településének a temetőjéről beszélhetünk.

¹⁸⁴ FANCSALSZKY 2007, 117–118, 30. térkép; STADLER 1990, 337, Karte 4.

¹⁸⁵ SZENTPÉTERI 1993, 1. térkép; SZENTPÉTERI 2013, 4. ábra; SZENTPÉTERI 2015, fig. 4. Szentpéterivel párhuzamosan a legutóbbi szintézisek egységesen a Duna–Tisza közé helyezik a kagáni székhelyet (*Regia Avarorum Hring*): BÁLINT 1995, 312–315; BÓNA 1988, 451–453; KISS 1988, 85; POHL 1988, 306–308; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 286–297; WOLFRAM 1987, 258–259. Fancsalszky szerint, aki a következtetéseit az általa elkülönített *műhelykörök* alapján vont le, a kagáni központ a Tisza–Körös találkozási lehetett, a *tudun* székhelye a Duna északi része, míg az avar állam harmadik méltósága, a *juggurus* a Tisza felső folyásánál székel. FANCSALSZKY 2007, 117.

¹⁸⁶ Az avar méltóságnevekről: LIGETI 1986, 145–149.

11. kép. A Kárpát-medence a késő avar korszakban: „avar szállásterület” és a késő avar hatalmi központok

C. 10–11. századi (?) sírcsoport

Az ásatás déli részén 5 sír került feltárássra, amelyek Ny–K tájolása, illetve a 18. sír szuperpozíciója a 17-es, késő avar kori sír felett egyértelműsíti, hogy ez a sírcsoport a késő avar kori temető lezárását követően került a helyszínre. A területet érintő régészeti feltárás térképe alapján azonban az biztosan leszögezhető, hogy az egész temetkezési hely feltárássra került.

A sírok leírása

18. sír (25. tábla)

Tájolás: Ny–K. Sírfolt adatai: hossz: 1,90 m; szélesség: 0,60 m. A sírgödör földjének világosbarna betöltése elszíneződött laza agyaggal keveredett. A nyújtott helyzetű csontváz jobb kezét kinyújtották a teste mellett, míg a bal a medencére került 45°-ban. A koponyája előreesve jobb oldalra dőlt. Melléklet nélkül.

22. sír (25. tábla)

Tájolás: Ny–K. Sírfolt adatai: hossz: 2,00 m; szélesség: 0,70 m. A sírgödör földjének betöltése világosbarna föld, elszíneződött laza agyagos, homokos volt. A nyújtott helyzetű csontváz mindkét kezét kinyújtották a teste mellett. Hiányoznak a kézcsontjai. Melléklet nélkül.

24. sír (25. tábla)

Tájolás: Ny–K. Sírfolt adatai: hossz: 1,72 m; szélesség: 0,70 m. A sírgödör földjének betöltése világosbarna föld, elszíneződött laza agyagos, homokos volt. A nyújtott helyzetű csontváz mindkét kezét egymáson a medencére helyezték. A koponyája jobb oldalra esett. A lábainak nagyon szorosan egymás mellett levő helyzete arra enged következtetni, hogy összekötötték. Melléklet nélkül.

32. sír (25. tábla)

Tájolás: Ny–K. Sírgödör méretei: hossz: 2,00 m; szélesség: 0,65 m. A sírgödör földjének betöltése világosbarna föld, elszíneződött laza agyagos, homokos volt. A nyújtott helyzetű csontváz jobb karját 35°-ban behajlították a mellcsont és a felkar között, míg a bal kart 45°-ban a medencére hajlították.

Melléklet:

1. Töredékes, talán rombusz alakú nyílcsúcs a bal váll alatt. Töredezettsége miatt a típusát nem sikerült megállapítani, azonban biztosan nyílcsúcsról beszélhetünk. Méretei: hossz: 10 cm; legnagyobb szélesség: 2 cm.

33. sír (25. tábla)

Tájolás: Ny–K. Sírgödör méretei: hossz: 2,10 m; szélesség: 0,70 m. A sírgödör földjének betöltése világosbarna föld, elszíneződött laza agyagos volt. A karjait ölbe tették. A csontváz koponyája szétesett a föld nyomása alatt, illetve jobbra esett. Melléklet nélkül.

A sírcsoportot a 10–11. századra a 32. sír csontvázának jobb válla alól előkerülő töredékes, deltoid alakú nyílcsúcs alapján tudjuk keltezni. Ugyanakkor egy másik aspektus is erre enged következtetni: a 10. századi dél-alföldi lelőhelyek temetkezéseire a karok nagyon változatos helyzete jellemző.¹⁸⁷ A karhelyzetekről készített tipológiánk alapján¹⁸⁸ a test melletti kinyújtott karok mellett

¹⁸⁷ GÁLL 2013, 607–610.

(I. pozíció: 24., 33. sír) e sírcsoport temetkezései esetében ismert még az V. pozíció (18. sír), a XIV. pozíció (22. sír) és a XVII. pozíció (32. sír). A szakirodalomban a XIV. és a XVII. pozíciót ún. bizánci hatásként értékelték,¹⁸⁹ anélkül azonban, hogy maga a „hatás” szó értelmét valaki megmagyarázta volna, hogy pontosan mit is lehet érteni / mit is ért ezen. Az esetek egy részében lovas-fegyveres sírokról is szó van, tehát fontos lenne eldönteni, hogy esetleg mindez azt jelentené, hogy ezeket a közösségeket annyira megérintette a bizánci vallási propaganda (de milyen módon?), hogy az elhunytak karjait változatos helyzetekben, bizánci módra helyezték el. Meglátásunk szerint azonban ahhoz, hogy pontosabban tudjuk megítélni e kérdést, elengedhetetlen lenne a Kárpát-medencei karok helyzetét elemző statisztika, természetesen (mikro)régiókra lebontva. Nem egyszerűen egy 10–11. századi (makro)funeráris divattal van-e dolgunk, amelyből bizánci hatást sikerült kiolvasnunk, anélkül, hogy maga a „hatás”¹⁹⁰ szót meg is magyaráztuk volna?

A sírcsoportunk – ahogyan említettük, teljesen feltártnak tekinthető – legközelebbi időbeli párhuzamai Nagylak-Tégláégető temető részére.¹⁹¹ A mintegy 2 kilométerre található lelőhely, illetve a magyarországi Nagylak területéről ismert további leletek alapján kijelenthető, hogy szorosan a Maros jobb partján, az említett területek környékén sűrű településterülettel számolhatunk a 10–11. században is. Ennek további tisztázása a jövő kutatásának a feladata.

LELŐHELYLISTÁK

24. tábla: Az avar kor második felének temetőleletei a Maros–Körös–Tisza régiójában

1. Almáskamarás-Homokbánya (Békés megye, HU), 1 sír: SZENTPÉTERI 2002, I, 21; BENDE 2005, 12.
2. Apátfalva-Vámház (Csongrád megye, HU), 8 sír (*veretes öv*): LÖRINCZY – SZALONTAI 1996, 271–272, 1. kép, 7. kép, 8. kép/1–11; BENDE 2005, 12–13.
3. Békés-Ludad (Békés megye, HU), ? sír (*veretes öv*): SZENTPÉTERI 2002, I, 52.
4. Békés-Vizesbánom (Békés megye, HU), ? sír (*veretes öv*): SZENTPÉTERI 2002, I, 52–53.
5. Békésszentandrás-Kardoskút, Király J. 613. sz. tanyája (Békés megye, HU), 1 sír:
<http://adamesarpad.e-mir.hu:8880/adam.php?id=2007>
6. Békésszentandrás-Mogyorós halom (Békés megye, HU), 1 sír: SZENTPÉTERI 2002, I, 55; BENDE 2005, 13.
7. Bélmegyer-Csömöki domb (Békés megye, HU), 243 sír (*lovastemetkezés: Kiss II. típus; veretes övek*): MEDGYESI 1984–1985, 241–256.
8. Bélmegyer-Telekmegyer, Szalkai-tanya (Békés megye, HU), 30 sír (*veretes övek*): SZENTPÉTERI 2002, I, 55.
9. Csárdaszállás-Hanzély-tanya (Békés megye, HU), 13 sír: BENDE 2005, 13–14.
10. Csorvás-Kossuth Tsz. (Békés megye, HU), 8 sír: SZENTPÉTERI 2002, I, 102–103; BENDE 2005, 15.
11. Endrőd-Bacsa-lapos, Szigetvári-tanya, MRT 8, 3/157. lh. (Gyomaendrőd, Békés megye, HU), 52 sír (*veretes övek*): SZENTPÉTERI 2002, I, 128; BENDE 2005, 15–18.
12. Endrőd-Doboskert, MRT 8, 3/21. lh. (Gyomaendrőd, Békés megye, HU), 1 sír (*lovastemetkezés: ismeretlen típus*): SZENTPÉTERI 2002, I, 128–129; BENDE 2005, 18, 11. táblázat.
13. Endrőd-Kecskészug (Gyomaendrőd, Békés megye, HU), 15 sír (*lovastemetkezés: Kiss IV. típus; veretes öv*): JUHÁSZ 2000, 68; SZENTPÉTERI 2002, I, 129; BENDE 2005, 18–20, 11. táblázat; JUHÁSZ 2006a, 102, 3. kép.

¹⁸⁸ GÁLL 2004–2005, 369, fig. 8; GÁLL 2011, 25, 13. kép; GÁLL 2013, 607–610, 175–178.

¹⁸⁹ Szabó János György nevéhez köthető ez az elmélet. SZABÓ 1984, 83–97.

¹⁹⁰ Talán egyszer a régészet képviselői a hatás szó fogalmát is pontosabban kielemezik.

¹⁹¹ GÁLL–HUSARIK–MÁRGINEANU 2008, 107–144; MÁRGINEANU 2007, 17–56; GÁLL 2013, I, 352–365, GÁLL 2013, II, 181–193.

14. Endrőd-Páskum, Iványi köz, MRT 8, 3/119. lh. (Gyomaendrőd, Békés megye, HU), 8 sír: SZENTPÉTERI 2002, I, 129; BENDE 2005, 20.
15. Eperjes-Csabacsúd (Csongrád megye, HU), 2 sír: SZENTPÉTERI 2002, I, 129; BENDE 2005, 20–21.
16. Gádosos-November 7. Tsz. (Békés megye, HU), 2 sír (*veretes öv*): SZENTPÉTERI 2002, I, 129; BENDE 2005, 21.
17. Gerla-Szakácsföld, MRT 10, 5/16. lh. (Békés megye, HU),¹⁹² 11 sír (*lószerszámos temetkezés/X. típus; veretes öv*): SZENTPÉTERI 2002, I, 144–145; BENDE 2005, 21–23.
18. Gyula-site 483 (site 5, Békés megye, HU) 45 sír (*veretes öv; nyílcsúcs*): BENDE 2005, 23–26.
19. Gyula-Lencsés út, Schiffert J. Tanya (Békés megye, HU), 3 sír (*lovastemetkezés: ismeretlen típus*): SZENTPÉTERI 2002, I, 153.
20. Gyula-Szabadka (Békés megye, HU) 1 sír (*veretes öv*): SZENTPÉTERI 2002, I, 153.
21. Hódmezővásárhely-Cinkus, Bulla-tanya (ma: Orosháza határa, Békés megye, HU), 12 sír: LŐRINCZY – SZALONTAI 1996, 274, 10. kép/1–14; SZENTPÉTERI 2002, I, 162;¹⁹³ BENDE 2005, 26–27.
22. Hódmezővásárhely-Gorzsa, Pócsy Mihály-tanya (Csongrád megye, HU), 7 sír (*veretes öv*): SZENTPÉTERI 2002, I, 163; BENDE 2005, 27–28.
23. Hódmezővásárhely-Kishomok, 1–4. homokbánya (Csongrád megye, HU), 8 sír (*veretes öv*): BENDE 2005, 28–30.
24. Hódmezővásárhely-Koppáncs II (Csongrád megye, HU), 18 sír (*lósír: Kiss VII. típus; veretes övek*): HERENDI 2012a, 91–92; HERENDI 2014.
25. Hódmezővásárhely-Koppáncs III. Kishomok (Csongrád megye, HU), 185 sír (*lósír: Kiss VII. típus; veretes övek*): BÁCSMEGI 2012, 92. kép/Fig.
26. Hódmezővásárhely-Sóshalom (Csongrád megye, HU), 8 sír: LŐRINCZY–SZALONTAI 1996, 275–276; BENDE 2005, 30.
27. Hódmezővásárhely (Csongrád megye, HU), 1 sír? (szórványlelet: *veretes öv*): SZENTPÉTERI 2002, I, 162.
28. Hódmezővásárhely-Tarjánvég (Csongrád megye, HU), 26 sír (*veretes övek; balta*): SZENTPÉTERI 2002, I, 165.
29. Kardoskút-364. Tanya (Békés megye, HU), 1 sír: SZENTPÉTERI 2002, I, 184.
30. Kardoskút-Aranyad-part, Dénes S. tanyája (Békés megye, HU), 3 sír (*veretes öv*): SZENTPÉTERI 2002, I, 184–185.
31. Kardoskút-Cinkus, Király J. 613.sz. tanyája (Békés megye, HU), 1 sír: SZENTPÉTERI 2002, I, 185.
32. Kondoros-Gépállomás utca, MRT 8, 6/9. lh. (Békés megye, HU), 7 sír: BENDE 2005, 30–31.
33. Kunszentmárton-Jaksor (épart), Kettőshalom (Jász-Nagykun-Szolnok megye, HU), 41 sír (*veretes övek*): SZENTPÉTERI 2002, I, 220.
34. Magyarcsanád-Belezi-dűlő (Csongrád megye, HU), 4 sír: LŐRINCZY – SZALONTAI 1993, 287, V. tábla/4–7, 10–11; SZENTPÉTERI 2002, I, 230; BENDE 2005, 31.
35. Magyarcsanád-Talágy-dűlő (Csongrád megye, HU) ? sír (szórványlelet: *veretes öv*): SZENTPÉTERI 2002, I, 231.
36. Makó-Innenső Jángor 3 (Csongrád megye, HU), 30 sír (*lósír: Kiss VII. típus; veretes övek*): HARGITAI – SÓSKUTI 2012, 93; HARGITAI 2012, 363–388.
37. Mártély-AP üdülő és Széll F. földje¹⁹⁴ (Csongrád megye, HU), 21+8 sír (*veretes öv; nyílcsúcs*): LŐRINCZY–SZALONTAI 1996, 279, Note 30; SZENTPÉTERI 2002, I, 235; BENDE 2005, 31–32.
38. Mártély-Csanyi part, Szegfű-kocsma (Csongrád megye, HU), ?, talán 39 sír (*veretes öv; lovastemetkezés: ismeretlen típus; 3 egyélű kard, lándzsa*): HAMPEL–FARKAS 1892, 413–427; HAMPEL 1905, II, 105–112, HAMPEL 1905, III, Taf. 84–91; SZENTPÉTERI 2002, I, 235; CSIKY 2015, Map 30.
39. Maroslele-Gyűrűs II (Csongrád megye, HU), 3 sír (*veretes öv*): PÓPITY 2012, 62.
40. Mezőberény-Köröshíd (Békés megye, HU), 1 sír (*veretes övek*): SZENTPÉTERI 2002, I, 237–238.

¹⁹² A temetőt a kora avar korra keltezték (KÜRTI 1990, 82, 2. kép), mindazonáltal a tájolások alapján is Bende Lívia a késő avar korba keltezte. Ugyanakkor a dinnyemag alakú gyöngyök (13. sír/1980) hasonlóképpen a 7. század második felére utalnak. E megfontolás alapján az avar kor második felére keltezhetőnek tartjuk a temetőt.

¹⁹³ Kora avar korra keltezve: SZENTPÉTERI 2002, I, 162.

¹⁹⁴ Valószínűleg a „Széll F. földje” azonos a „Mártély-AP üdülő”-vel.

41. Mindszent-Bozó Ambrus Károly tanyája (Csongrád megye, HU), 11 sír (*veretes övek*): SZENTPÉTERI 2002, I, 242; BENDE 2005, 32–33.
42. Mindszent-Helffy Street (Csongrád megye, HU), 81 sír: SZENTPÉTERI 2002, I, 242; BENDE 2005, 33–34.
43. Mindszent-Vasútállomás (Csongrád megye, HU), 3 sír: SZENTPÉTERI 2002, I, 242; BENDE 2005, 34.
44. Nagykamarás (Békés megye, HU), 5 sír (*lósizerszamos temetkezés / X. típus; veretes öv; balta*): SZENTPÉTERI 2002, I, 253; BENDE 2005, 34–35.
45. Nagymágocs-Ótomp (Csongrád megye, HU), 131 sír (*veretes övek*): SZENTPÉTERI 2002, I, 253; BENDE 2005, 36–41.
46. Nagylak-7M (Arad megye, RO), 12 sír (*lósír: Kiss VII. típus vagy áldozat?; veretes övek*): COCIȘ ET AL. 2016, 1–76.
47. Nagylak-3M-S (Arad megye, RO), 72 sír (*lovastemetkezés: Kiss V. típus; veretes övek*).
48. Óföldrak-Döbörccsók-halom (Csongrád megye, HU), 15 sír (*veretes övek; lándzsa*): SZENTPÉTERI 2002, I, 270.
49. Orosháza-Béke Tsz homokbánya (Békés megye, HU), 147 sír (*veretes övek*): JUHÁSZ 1995, 75–115; SZENTPÉTERI 2002, I, 272; BENDE 2005, 41–47.¹⁹⁵
50. Orosháza-Bónum téglagyár (Békés megye, HU), 245 sír (*lósír: Kiss I., II., VII., VIII. típus; veretes övek; egyélű kard*): JUHÁSZ 1995; SZENTPÉTERI 2002, I, 272–273; JUHÁSZ 2000, 67–68; BENDE 2005, 48–58, 11. táblázat.
51. Örménykút-hidroglobusz, MRT 8, 7/11. lh. (Békés megye, HU), 31 sír (*veretes övek; balta?*): BENDE 2005, 58–61.
52. Pécska (Pecica, Arad megye, RO), 70 sír (*lovastemetkezés (?): ismeretlen típus; veretes övek*): K. Hógyes Mihály Huba közlése alapján. Közöletlen.
53. Pitvaros-Lenin utca 9. szám (Csongrád megye, HU), 1 sír (*lósír: Kiss VII. típus*): BENDE 2005, 61, 11. táblázat.
54. Pitvaros-Viztározó (Csongrád megye, HU), 225 sír (*lósír és lovastemetkezés: Kiss V., VI., VII. típus; veretes övek*): BENDE 2005, 61–116, 11. táblázat.
55. Simánd (Șimand, Arad megye, RO): BÓNA 1988, 175.
56. Szarvas-Grexa téglagyár, MRT 8, 8/68. lh. (Békés megye, HU), 422 sír (*lósír és lovastemetkezés: Kiss VII., IX.,¹⁹⁶ lósizerszamos temetkezés / X. típus; veretes övek; balták, nyílcsúcsok*): KISS 1992; JUHÁSZ 2000, 67–68, 75–76; BENDE 2005, 116–142, 11. táblázat.
57. Szarvas-Horváth puszta (Békés megye, HU), 16 sír: BENDE 2005, 142–143.
58. Szarvas-Káka, Kettőshalmi dűlő, MRT 8, 8/109. lh. (Békés megye, HU), 8 sír (*veretes övek; szablya*): BENDE 2005, 143.
59. Szarvas-Kákapuszt, Kettőshalmi dűlő, MRT 8, 8/108. lh. (Békés megye, HU), 49 sír: BENDE 2005, 143–146.
60. Szarvas-Ponyiczky-tanya, MRT 8, 8/111. lh. (Békés megye, HU), 3 sír: BENDE 2005, 146–147.¹⁹⁷
61. Szarvas-Rózsás-halom, MRT 8, 8/75. lh. (Békés megye, HU), 119 sír (*lovastemetkezés: Kiss I., VII. típus; veretes övek*): BENDE 2005, 147–154, 11. táblázat; JUHÁSZ 2000, 68–71; JUHÁSZ 2006b, 206–218.
62. Szegvár-Kórógy-szentgyörgy-Gorkij Tsz (Csongrád megye, HU), 3 sír: SZENTPÉTERI 2002, I, 344; BENDE 2005, 154.
63. Szegvár-Kórógy-torok, Száraz Mátyás földje (Csongrád megye, HU), 1 sír: SZENTPÉTERI 2002, I, 344; BENDE 2005, 154–155.
64. Szegvár-Szölőkalja (Csongrád megye, HU), 91 sír (*veretes övek*): SZENTPÉTERI 2002, I, 344; Bende 2005, 155–182.
65. Szegvár-Újtelep (Csongrád megye, HU), 16 sír: SZENTPÉTERI 2002, I, 344; BENDE 2005, 155.
66. Szentés-Alsórét 256. sz. tanya (Csongrád megye, HU), 8 sír (*veretes öv; nyílcsúcs*): SZENTPÉTERI 2002, I, 351.

¹⁹⁵ Bende L. meghatározásai alapján a 'Béke Tsz homokbánya' lelőhelyéről nem ismert lovastemetkezés. BENDE 2005, 44–47.

¹⁹⁶ KISS 1992, idézi BENDE 2005, 11. táblázat.

¹⁹⁷ Egy sírta a kora avar korra kelteztek: SZENTPÉTERI 2002, I, 338.

67. Szentes-Belsőecser, Brebovszki V. telke (Csongrád megye, HU), 2 sír: SZENTPÉTERI 2002, I, 351; BENDE 2005, 182.
68. Szentes-Belsőecser-Vekeri-mezsgyecsatorna (Csongrád megye, HU), 3 sír: SZENTPÉTERI 2002, I, 351; BENDE 2005, 183.
69. Szentes-Berekhát, Buzi Farkas Imre földje (Csongrád megye, HU), 147 sír (*veretes öv; nyílcsúcs*): BENDE 2005, 183–187.
70. Szentes-Berekhát, dr. Matolcsy Pálné földje (Csongrád megye, HU), 35 sír (*veretes öv*): SZENTPÉTERI 2002, I, 352; BENDE 2005, 188–190.
71. Szentes-Berekhát, Farkas tanya I. (Csongrád megye, HU), 5 sír: BENDE 2005, 190–191.
72. Szentes-Berekhát, Farkas tanya II. (Csongrád megye, HU), 26 sír (*veretes övek*): BENDE 2005, 191–193.
73. Szentes-Gógány, Epressor/part (Csongrád megye, HU), 10 sír (*veretes öv*): SZENTPÉTERI 2002, I, 353–354; BENDE 2005, 193.
74. Szentes-Hékéd, Felsőcsordajárás, Koba M. telke (Csongrád megye, HU), 73 sír (*lovastemetkezés: Kiss I. típus; veretes övek; lándzsa*): SZENTPÉTERI 2002, I, 354; BENDE 2005, 11. táblázat.
75. Szentes-Kaján (Csongrád megye, HU), 459 sír (*lovastemetkezés: Kiss I., III., V. típus; veretes övek; szablya, balta*): KOREK 1943, 1–129; SZENTPÉTERI 2002, I, 354; BENDE 2005, 193–213, 11. táblázat.
76. Szentes-Kisjaksorpart (Csongrád megye, HU), 1 sír (*veretes öv*): SZENTPÉTERI 2002, I, 354–355.
77. Szentes-Kistóke (Csongrád megye, HU), 85 sír (*lovastemetkezés: Kiss I. típus; veretes öv*): SZENTPÉTERI 2002, I, 355; BENDE 2005, 213–216, 11. táblázat.
78. Szentes-Kökényzúg Jaksor I., Molnár I. földje (Acker, Csongrád megye, HU): SZENTPÉTERI 2002, I, 355.
79. Szentes-Lapistó, Biró G. és Szekely M. földje (Csongrád megye, HU), 172 sír (*veretes övek; lándzsa*): SZENTPÉTERI 2002, I, 356.
80. Szentes-Nagyhegy (Csongrád megye, HU), 145 sír (*lovastemetkezés: Kiss I., IV. típus; veretes övek; 2 egyélű kard, lándzsa, balta*): SZENTPÉTERI 2002, I, 356; BENDE 2005, 216–226, 11. táblázat.
81. Szentes-Nagytóke, Jaksorpart (Csongrád megye, HU), 1 sír (*veretes öv*): SZENTPÉTERI 2002, I, 356–357.
82. Szentes-Zalota, Vecseri M. földje (Csongrád megye, HU), 4 sír: SZENTPÉTERI 2002, I, 357–358.
83. Székudvar (Socodor, Arad megye, RO), 1 sír (*lovastemetkezés: ismeretlen típus; veretes öv*): POPESCU 1956, 80, Fig. 39–40.
84. Székkutas-Kápolnadülő (Csongrád megye, HU), 534 sír (*lovastemetkezés: Kiss V., VII. típus; veretes övek; szablya, nyílcsúcsok*): SZENTPÉTERI 2002, I, 359; B. NAGY 2003; BENDE 2005, 226–262, 11. táblázat.
85. Székkutas-Új Élet Tsz (Csongrád megye, HU), 6 sír (*lovastemetkezés: Kiss VII. típus*): SZENTPÉTERI 2002, I, 359¹⁹⁸; BENDE 2005, 262, 11. táblázat.
86. Tápé-Lebő-Kishomokos (Csongrád megye, HU), 16 sír (*lószerszámos temetkezés/X. típus; veretes övek*): SZENTPÉTERI 2002, I, 370; BENDE 2005, 263–264.

¹⁹⁸ Szentpétery József kora avar koriként említi, amit később Bende Livia korrigált.

IRODALOM

AMBROS, C.

1987 Tierbeigaben in den Gräbern von Komárno-Schiffswert. *SLA* 35/2. 365–380.1991 Zvieracie prílohy na pohrebisku vo Vyškovciak nad Iplom. In: Čilinská, Z. (ed.): *K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku*. Nitra. 181–183.

ANDÓ M.

1969 A Dél-Tiszavölgy és a Maros–Körös közti síkság morfológiája. In: Dr. Pécs M. (szerk.): *Magyarország tájféldrajza 2. A tiszai Alföld*. Budapest. 137–165.1993 Makó és környéke természeti földrajza. In: Blazovich L. (szerk.): *Makó története a kezdetektől 1849-ig. Makó Monográfiája* 4. Makó. 87–117.

B. NAGY M.

2003 A székkutas-kápolnadülői avar temető. *MFME – MonArch* 1. Szeged.

BÁCSMEGI G.

2012 Hódmezővásárhely-Kopáncs-III. Kishomok (Csongrád megye, Hódmezővásárhely XI. homokbánya Kopáncs III. lelőhely). In: Kvassay J. (szerk.): *Évkönyv és jelentés a kulturális örökségvédelmi szakszolgálat 2009. évi feltárásairól / Field Service for Cultural Heritage 2009 Yearbook and Review of Archaeological Investigations*. Budapest. 92.

BÁLINT Cs.

1995 Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai (Régészeti tanulmányok). Szeged.

2013 „Mi” az avar? Székfoglaló előadások a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest.

BALOGH Cs.

2006 Avar kori kettős- és többes temetkezések a Duna-Tisza közén. *Arrabona* 44/1. 41–86.2010 A Felgyő, Ürmös-tanyai avar kori temető. In: Balogh Cs. – P. Fischl K.: *Felgyő Ürmös-tanya. Bronzkori és avarkori leletek László Gyula felgyői ásatásának anyagából*. *MFME – MonumArch* 1. 185–381.

BARTOSIEWITZ L.

2003 Állatmaradványok. In: BENDE 2003b. 209–210.

BEDE I.

2012 A ló szerepe a késő avar társadalomban a Kárpát-medencében. In: Liska A. – Szatmári I. (szerk.): *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén*. Békéscsaba. 187–259.

BENDE L.

2003a Temetkezési szokások a székkutas-kápolnadülői avar kori temetőben. In: B. NAGY 2003. 305–330.

2003b Avar temető Örménykúton. *MFME – StudArch* 9. 189–210.

2005 Temetkezési szokások a Körös–Tisza–Maros közén az avar kor második felében. Doktori disszertáció (Kézirat). Budapest.

2012 Lószerszámos temetkezések, áldozati állatok és ételmellékletek a Körös–Tisza–Maros köze késő avar kori temetőiben (Bestattungen mit Pferdegeschirr, Tieropfer und Speisebeigaben in den spätawaranzeitlichen Gräberfeldern des Gebietes zwischen Kreisch/Körös, Theiß/Tisza und Mieresch/Maros). In: Vida T. (szerk.): *The-saurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére / Archaeological Studies in Honour of Éva Garam*. Budapest. 645–678.

BELLOC, H.

2012 Europe and the Faith. London.

BOGNÁR K. B.

2016 Egy különleges késő avar kori kerámiatípus: a sárga kerámia. *MR* 2016/tél, 20–26.

- BÓNA, I.
1988 Die Geschichte der Awaren im Lichte der archäologischen Quellen. *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo XXXV (Popoli delle Steppe: Unni, Avari, Ungari.)*. Spoleto. 437–463.
- BÖKÖNYI, S.
1974 History of domestic mammals in central and eastern Europe. Budapest.
- BÖRZSÖNYI A.
1908 Győri temető a régibb középkorból. *ArchÉrt* 22. 208–230.
- BREUER, E.
2005 Byzanz an der Donau. Eine Einführung in Chronologie und Fundmaterial zur Archäologie im Frühmittelalter im mittleren Donaunraum. *Archaeological Introductions* 2. Tettngang.
- COOLEY, C. H.
1909 Social Organization. New York.
- ČILINSKÁ, Z.
1966 Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Bratislava.
1975a Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. Bratislava.
1975b Frauenschmuck aus dem 7.–8. Jahrhundert im Karpatenbecken. *SLA* 23. 63–96.
- DAIM, F.
1987 Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ. *SAA* 3. Wien.
1990 Der awarische Greif und die byzantinische Antike. In: Friesinger, H. – Daim, F. (Hrsg.): *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern II*. Wien. 273–303.
- DAIM, F. – LIPPERT, A.
1984 Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge, NÖ. *SAA* 1. Wien.
- EPERJESSY K.
1971 Csanád megye az első katonai felvétel (1782—1785) idején. *MMF* 7. Makó.
- FANCSALSZKY G.
2007 Állat- és emberábrázolások a késő avar kori bronz övvereteken. Budapest.
- FÜGEDI E.
1981 Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Budapest.
- GÁLL E.
2004–2005 Analysis and comparison of burial customs in the 10–11th century in the Transylvanian basin, Crişana and Banat. *Dacia N. S.* 48–49. 334–454.
2011 Doboka-IV. vártérség templom körüli temetője. Régészeti adatok egy észak-erdélyi ispáni központ 11–13. századi fejlődéséhez. Kolozsvár.
2013 Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, I–II. kötet. *Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei* 6. Szeged.
2014 The Avar conquest and what followed. Some ideas on the process of „avarisation” of Transylvanian Basin (6th–7th centuries). In: Cociş, S. (Hrsg.): *Archäologische Beiträge. Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt. PAT* 7. Cluj-Napoca. 295–325.
- GÁLL E. – ROMÁT S.
2015 Observations on the Present Stage of the Archaeological Research of the Avar Period in the Banat. A Few Observations on the Development of Settlement Area in this Region and some Early Medieval Cultural-Sociological Phenomena. In: Bollók Á. – Csiky G. – Vida T. (eds.) with assistance from Mihácz-Pálfı A. – Masek Zs.: *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag / Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*. Budapest. 433–468.
- GÁLL E. – HUSARIK, P. – MÁRGINEANU, F.
2008 A nagylaki honfoglalás kori temető megmentett leletei. Adatok a bánsági, erdélyi és partiumi honfoglalás kori lovas temetkezés szokásához. *BMMK* 32. 107–144.

- GARAM, É.
 1975 The Szebény I–III Cemetery. In: Kovrig I. (ed.): *Avar Finds in the Hungarian National Museum*. Budapest. 49–120.
 1995 Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. *Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary*. Vol. 3. Budapest.
- H. TÓTH E.
 1981 Sajátos temetkezési szokások a Duna-Tisza közti avarkori temetőekben. *ArchÉrt* 108. 157–193.
- HARGITAI A.
 2012 Előzetes jelentés a Makó – Innenső Jángor 3. lelőhelyen (Csongrád megye) feltárt késő avar kori temetőrészletről / Preliminary report on the Late Avar Age cemetery section excavated at Site No. 3 at Makó – Innenső Jángor. In: Kvassay J. (ed.): *Évkönyv és jelentés a kulturális örökségvédelmi szakszolgálat 2009. évi feltárásairól / Field Service for Cultural Heritage 2009 Yearbook and Review of Archaeological Investigations*. Budapest. 363–388.
- HARGITAI A. – SÓSKUTI K.
 2012 Makó – Innenső Jángor 3. (Csongrád megye, Makó II. homokbánya). In: Kvassay J. (ed.): *Évkönyv és jelentés a kulturális örökségvédelmi szakszolgálat 2009. évi feltárásairól / Field Service for Cultural Heritage 2009 Yearbook and Review of Archaeological Investigations*. Budapest. 93.
- HARHOIU, R.
 2001 Archäologische Kulturgruppe des 6.–7. Jahrhunderts in Siebenbürgen. *Forschungsgeschichtliche Überlegungen*. *SLA* 49. 139–163.
- HARHOIU, R. – SPĂNU, D. – GÁLL, E.
 2011 Barbarii la Dunăre. Cluj-Napoca.
- HÄRKE, H.
 2014 Grave goods in early medieval burials: messages and meanings. *Mortality* 19/1. Abingdon. 1–21.
- HERENDI O.
 2012 Hódmezővásárhely-Kopáncs II. (Csongrád megye, Hódmezővásárhely XI. homokbánya Kopáncs II. lelőhely). In: Kvassay J. (ed.): *Évkönyv és jelentés a kulturális örökségvédelmi szakszolgálat 2009. évi feltárásairól / Field Service for Cultural Heritage 2009 Yearbook and Review of Archaeological Investigations*. Budapest. 91–92.
 2014 Avar kori sírok Hódmezővásárhely-Kopáncs II. lelőhelyen (Csongrád megye) (kézirat). Budapest.
- HORED T, K.
 1986 Siebenbürgen im Frühmittelalter. Bonn.
- JANKOVICS M.
 1988 Tojás. In: Hoppál M. – Jankovics M. – Nagy A.: *Jelképtár*. Budapest. 221.
- JUHÁSZ I.
 1995 Awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung Orosháza. *MAA* 1. Budapest.
 2000 Avar lovassírok Békés megye északi területén. *BMMK* 21. 63–99.
 2006a A gyomaendrőd-kecskészugi későavar temető részlete. *BMMK* 28. 99–110.
 2006b A szarvas-rózsási késő avar temető lovas sírjai. *Arrabona* 44/2. 205–218.
- K. CSILLÉRY K.
 1951 Az ácsolt láda. In: Ortutay Gy. (szerk.): *Múzeológiai sorozat I/2. Néprajz. A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei* 3. Budapest. 231–284.
- KISS A.
 1962 Az avarkori lovastemetkezés szokásának vizsgálata. *JPME* 1962. 153–162.
 1988 Die Frage der geographischen Lage des früh- und mittelawarenzeitlichen Herrschaftszentrums. *JPME* 33. 77–89.

- KISS G.
 1990 Koporsóhasználat a vasasszonyfai avar temetőben. *VSz* 44. 409–428, 476.
 1992 Pferde und Reiterbestattungen in der Spätawarenzeit (Zur Frage der Typisierung und der geographischen Verbreitung). (Előadaskézirat.) Wien 1992.
 2001 A késő avar kori griffes övcsatok. *WMMÉ* 23. 221–245.
 2006 A vasasszonyfai avar temető kettős sírjai. Adatok Tomka Péter gyűjtéséhez. *Arrabona* 44/1. 219–230.
- KÓKAI S.
 2010 A Bánság történeti földrajza (1718–1918). Nyíregyháza.
- KÖRÖSI A.
 2005 A székkutas-kápolnadülői avar temető archaeozoológiai vizsgálata. *MFME – StudArch* 11. 229–276.
- KULCSÁR V.
 1998 A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. *Aszód*.
- LÁSZLÓ Gy.
 1944 A honfoglaló magyar nép élete. Budapest.
- LIGETI L.
 1986 A pannóniai avarok etnikuma és nyelve. *MNy* 82/2. 129–151.
- LIPPERT, A.
 1969 Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zwölfaxing in Niederösterreich. *Prähistorische Forschungen* 7. Wien.
- LŐRINCZY G.
 1987–1989 Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás. *JAMÉ* 30–32. 161–171.
 1998 Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. *MFME – StudArch* 4. 343–372.
- LŐRINCZY G. – SZALONTAI CS.
 1993 Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez. I. *HOMÉ* 30–31/2. 279–320.
 1996 Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez II. *MFME – StudArch* 2. 268–298.
- MADARAS L.
 1995 The Szeged-Fehértó „A” and „B” cemeteries. Debrecen–Budapest.
- MALEŠEVIĆ, S.
 2004 The Sociology of Ethnicity. London–Thousand Oaks–New Delhi.
- MĂRGINEAN, F.
 2007 Cimitirul de la Nădlac (jud. Arad) (sec. X). *ArhMed* 6. 17–56.
- MAKOLDI M.
 2008 Adatok a Hernád völgyi avar lovas sírok temetkezési szokásaihoz – Burial Customs of the Avars in the Hernád Valley. *HOMÉ* 47. 113–147.
- MATOLCSI J.
 1967–1968 Avar kori háziállatok maradványai Gyenesdiáson. *MMMK* 1967–1968. 85–124.
- MEDGYESI P.
 1984–1985 Késő avar temető Bélmegyer-Csömöki-dombon. *MFME* 1984–1985/2. 241–256.
 1987–1989 Néhány megjegyzés a közép és a késő avar kor időrendjéhez. *JAMÉ* 30–32. 253–268.
- MIKE K.
 1991 Magyarország ősrajza és felszíni vizeinek története. Budapest.
- NAD, Š.
 1971 Necropola iz srednjeg veka u ciglana „Polet” u Vrbasu. *RVM* 20. 187–268.
- NAGY G. – PÁSZTOR A. – FÓRIZS I. – TÓTH M.
 2010 Szarmata és avar kori üveggyöngyök elektron-mikroszondás vizsgálata. *AM* 2010/1. 27–50.

- NYÁRÁDI ZS. – GÁLL E.
2015 The ‘westernisation’ of the Transylvanian Basin. Migration and/or acculturation? Wearing hairpins in the 12th century Transylvanian Basin. *Vjesnik* 48. 85–120.
- OEXLE, J.
1984 Merowingerzeitliche Pferdebestattungen – Opfer oder Beigaben? *FMS* 18. 122–172.
- OLAJOS T.
2012a A 9. századi avar történelemre vonatkozó görög források. In: Olajos T.: *Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. – Válogatott tanulmányok.* Szeged. 129–139.
2012b Az avar továbbélés kérdéséről. In: Olajos T.: *Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. – Válogatott tanulmányok.* Szeged. 141–150.
- OROSZI V. Gy.
2009 Hullámtér-fejlődés vizsgálata a Maros magyarországi szakaszán. Doktori disszertáció (Kézirat). Szeged.
- PÁSZTOR A.
2003 A székkutas-kápolnadűlői avar kori temető gyöngyleletei. In: B. Nagy K.: *A székkutas-kápolnadűlői avar temető.* *MFME – MonArch* 1. 331–370.
- PETŐ Á. – KENÉZ Á. – HERENDI O. – GYULAI F.
2012 Késő avar kor növényhasznosítási és tájgazdálkodási potenciáljának értékelése egy dél-alföldi telepen végzett mikro- és makro-archaeobotanikai vizsgálat tükrében. In: Kreiter A. – Pető Á. – Tugya B. (szerk.): *Környezet – Ember – Kultúra. A természettudományok és a régészet párbeszéde. Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ 2010. október 6–8-án megrendezett konferenciájának tanulmánykötete / Environment – Human – Culture. Dialogue between applied sciences and archaeology Proceedings of the conference held between 6th and 8th of October 2010 by the National Heritage Protection Centre of the Hungarian National Museum.* Budapest. 181 – 194.
- POHL, W.
1988 Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr. München.
2003 A Non-Roman Empire in Central Europe: the Avars. In: Goetz, H-W.– Jarnut, J. (eds.): *Regna and Gentes: The Relationship Between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World.* Leiden–Boston. 571–596.
- POPESCU, D.
1956 Cercetări arheologice în Transilvania I. Sondajele de la Socodor. *MCA* 2. 43–88.
- PÓPITY
2012 Maroslele – Gyűrűs II. (Csongrád megye, MOL 8. lelőhely). In: Kvassay J. (szerk.): *Évkönyv és jelentés a kulturális örökségvédelmi szakszolgálat 2009. évi feltárásairól.* Budapest. 62.
- RAPAN PAPEŠA, A.
2015 Sava – granica kasnoavarske države: da ili ne? In: Ostajner, Br. (uredio): *Rijeka Sava u povijesti. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18–19. Listopada 2013.* Slavonski Brod. 43–54.
- RASHEV, R.
2008 Bălgarskata eziceska kultura VII–IX vek. Sofia.
- RHÉ GY. – FETTICH N.
1931 Jutas und Öskü. Zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn mit einem anthropologischen Anhang von L. Bartucz. Prag.
- RICZ P.
1993 Adatok az észak-bácskai avar temetők felhagyásának időrendi kérdéséhez. In: Lőrinczy G. (szerk.): *Az Alföld a 9. században.* Szeged. 171–179.
- SALAMON
1995 The Szeged-Makkoserdő Cemetery. *Das Awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek* 4. Debrecen–Budapest. 109–207.

- SALAMON – CS. SEBESTYÉN
 1995 The Szeged-Kundomb cemetery. *Das awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek* 4. Debrecen–Budapest. 8–108.
- STADLER, P.
 1985 Die Seriation awarischer Gürtelgarnituren. Doktori disszertáció (Kézirat). Wien.
 1990 Verbreitung und Werkstätten der awarischen Hauptriemenbeschläge mit Greifendarstellung. In: Friesinger, H. – Daim, F. (Hrsg.): *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern II*. Wien. 305–350.
 2008 Avar chronology revisited, and the question of ethnicity in the Avar qaganate. In: Curta, F. (ed.): *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. Leiden–Boston. 47–82.
- STANCIU, I.
 2008 Gepiden, Frühawaren und -slawen im westen und nordwesten Rumäniens. *Antaeus* 29–30. 415–448.
 2010 Avarii. In: Protase D. – Suceveanu, A. (coord.): *Istoria românilor. Vol. II. Dacoromani, romanici, alogeni*. București. 849–860, 893–895.
 2013 The Problem of the Earliest Slavs in Intra-Carpathian Romania (Transylvania and the North-West Vicinity). *SLA* 61/2. 323–370.
- STEFANOVITS P.
 1963 Magyarország talajai. Budapest.
- SZABADOS Gy.
 2012 Avar pusztalakók és birodalmi nagymorvák. A 9. századi Kárpát-medence politikai és etnikai viszonyairól. In: Kiss P. – Piti F. – Szabados Gy. (szerk.): *A VII. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai. Középkortörténeti tanulmányok* 7. Szeged. 219–235.
- SZABÓ J. GY.
 1981 A Mátra-vidéki avar kori temetők állatsont leleteinek néhány tanulsága. *SzMMÉ* 1981. 65–70.
 1984 A keleti kereszténység egyik ismertetőjegye temetkezéseinkben. *JAMÉ* 23. 83–97.
- SZÁDECZKY-KARDOSS S.
 1998 Az avar történelem forrásai. *MÖK* 12. Budapest.
- SZALONTAI CS.
 1995 A késő avar kori liliomos övveretek. In: Költő László (szerk.): *A népvándorlaskor Fiatal Kutatói 5. találkozásának előadásai*. SMK 11. 127–143.
 2003 A székkutas-kápolnadülői avar kori temető öveinek elemzése (Die Analyse der Gürtel des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Székkutas-Kápolnadülő). In: B. NAGY 2003. 371–411.
- SZENTHE G.
 2012 A késő avar kori növényi ornamentika. Doktori disszertáció (Kézirat). Budapest.
 2013a Vegetal ornaments in the Late Avar decorative art. *DA3* 1. 303–320.
 2013b Connections between the Mediterranean and the Carpathian Basin in the 8th Century ad. On the hinged strap-ends of the Late Avar Period. *AAC* 48. 195–225.
- SZENTPÉTERI J.
 1993 Egy késő avar kori lovas tiszti jelvény – a „csótár”. In: Lőrinczy G. (szerk.): *Az Alföld a 9. században*. Szeged. 49–77.
 2002 Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa I–II. *VAH* 13. Budapest.
 2006 Amiről a térképek mesélnek. Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez. *Arrabona* 44/1. 455–496.
 2008 Was die Verbreitungskarten erzählen... Beiträge zum Problemkreis der Datierung der Awarenzeit. *Antaeus* 29–30. 325–346.
 2013 Az Avar Kaganátus hatalmi központjai – a hringek. *Tisicum* 22. 169–177.
 2015 The hringes. Political centres of the Avar Khaganate. *Pliska–Preslav* 11. 313–324.

- SZŐKE B. M.
 1979 Zur Problematik des Bestattungsritus mit verstümmelten Rinderschädel des Typs von Sopronkőhida. *AAH* 31. 51–103.
 2001 Egy avar kori indavirág. Késő avar kori övgarnitúra Zalaegerszeg-Ola, Új kaszárnya területéről. *ZM* 10. 103–122.
 2003 A kései avar kor (7–8. század fordulója – 811). In: Visy Zs. (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón – Hungarian Archaeology at the turn of the Millennium*. Budapest. 308 – 312.
 2014a A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás. In: Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Budapest. 31–42.
 2014b A Karoling-kor a Kárpát-medencében. Budapest.
- TARDE, G.
 1902 *Psychologie économique*. Paris.
- TETTAMANTI S.
 2000 Das awarenzeitliche Gräberfeld in Vác-Kavicsbánya. *MAA* 4. Budapest.
- TOČIK, A.
 1968a Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. *ArchSlovCat* I. Bratislava.
 1968b Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúrovo. *ArchSlovCat* II. Bratislava.
- TOMKA P.
 1969 A sopron-présháztelepi IX. sz-i temető. *Arrabona* 11. 59–91.
 1972 Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz I. Kés a sírban. *Arrabona* 14. 313–334.
 1975 Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz II. Tájéltás. *Arrabona* 17. 5–90.
 1979 Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz III. Koporsóhasználat a tápi temetőben. *Arrabona* 19–20. 17–108.
 2003 A avar kori temetkezési szokások kutatásának újabb eredményei: Kettős- és többes temetkezések. *Arrabona* 31/1–2. 11–56.
- TÓTH Z.
 2012 Az avar kori állatáldozatok értelmezése. *ESz* 2012/nyár (summer). 525–556.
- TÖRÖK Gy.
 1975 The Visznek Cemetery. In: Kovrig, I. (ed.): *Avar Finds in the Hungarian National Museum*. Budapest. 321–345.
 1998 Das awarenzeitliche Gräberfeld von Halimba. *Das Awarische Corpus / Avar Corpus Füzetek* V. Debrecen–Budapest.
- VIDA T.
 1999 Die awarenzeitliche Keramik I. *VAH* 8. Budapest.
 2009 „Kérték, hogy Pannóniában lakhassanak”. Az avarok letelepése. In: Anders A. – Szabó M. – Raczky P. (szerk.): *Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből*. Budapest. 105–122.
- VINSKI-GASPARINI, K. – ERCEGOVIC, S.
 1958 Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu. *Vjesnik* 1. 129–161.
- VÖRÖS I.
 1999 A halimbai késő avar kori temető állatcsontleletei. *J-N-SzMMÉ* 11. 43–58.
 2008 A honfoglaló magyarok háziállatai. In: Erdélyi I.: *Scythia Hungarica*. Budapest. 230.
 2014 Házityúk étel- és állatáldozat maradványok Vác-Kavicsbánya avar kori temetőjében. In: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. (szerk.): *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára / Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday*. Budapest. 409–426.

WERNER, J.

- 1977 Zu den Knochenschnallen und den Reliquiarschnallen des 6. Jahrhunderts. In: Werner, J. (Hrsg.): *Die Ausgrabungen in St. Ulrich und Afra in Augsburg 1961–1968. Münchner Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte* 23. München 1977. 275–351.
- 1988 Eine goldene byzantinische Gürtelschnalle in der prähistorischen Staatssammlung München. Motive des Physiologus auf byzantinischen Schnallen des 6.–7. Jahrhunderts. *BVbl* 53. 301–312.

WICKER E.

- 1990 Koporsók a csólyospálosi avar kori temetőben. *Cumania* 12. 9–69.

WOLFRAM, H.

- 1987 Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Wien. 378–907.

ZÁBOJNÍK, J.

- 1991 Seriation von Gürtelbeschlagarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des awarischen Kaganats). In: Čilinská, Z. (ed.): *K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku*. Nitra. 219–321.
- 2004 Slovensko a avarský kaganát. Bratislava.

**RESCUE EXCAVATIONS ON THE SITE OF NÄDLAC-7M.
CEMETERY SECTIONS AND GROUPS OF GRAVES FROM THE LATE ANTIQUE (SARMATIAN?),
THE LATE AVAR AGE AND THE 10TH-11TH (?) CENTURIES
(ABSTRACT)**

Nădlac (Hu: Nagylak, Ger: Nadlak, Slo: Nadlak) Site 7M is located on a slightly raised elevation that is bordered by wetlands on all sides except the eastern one even in present-day. Due to the rainy weather at the time of the excavations, the water table rose even to the level of recognition of the finds, which made the field research difficult and explains the poor state in which the finds have been preserved, especially the iron ones.

During the above noted archaeological research, 32 complexes were discovered: three dwellings (no. 8-10) dated to the 5-4 centuries BCE; six incineration burials (nos. 12, 14, 27, 28, 31, 34) dated to the La Tène C period; ten inhumation burials (nos. 1, 3, 4, 15, 16 A-B, 17, 19-21, 36, 37) from the Late Avar period; the complete skeleton of a horse, also from the Late Avar period (no. 25); three, probably, Sarmatian burials (nos. 26, 29, 30); four inhumation burials (nos. 18, 22, 24, 32), most likely dated to the 10-11th centuries AD; four modern finds (no. 11, 13, 23, 35); four animal burrows (no. 2, 5, 6, 7 – cancelled complex numbers).

According to the analysis of the burial customs, various object categories of the material culture (lock rings, earring, beads, components of belts with mounts, knives, pottery) can be dated to the end of the late Avar era, which corresponds to the late 8th or early 9th century. It can firmly be stated that some of the finds were the products of the latest metallurgical horizon (e.g. the punched belthole guard mount and the belt mounts with pendants). So some of the types found here can be connected to the last horizon, which is very important concerning their dating. The identity of the micro-community in Nădlac and their self-identification with a political community were influenced by the fact that they were a **primary group**. For them their micro- and macro-community traditions and their values and traditions at a micro-community level coming from their way of life might have been much more important than their ethnic identity. According to the clusters of late Avar sites and the supposed location of the hypothetical **'workshop circles'** in the Carpathian Basin, it is clear that the cemetery researched by us and its micro-region is situated outside the central territories. This seems to be supported by the heterogeneity of the belt sets, which shows that the members of this community had more difficulty obtaining the various decorations. The anthropological deformations indicating hard physical work also seem to underpin this **'peripheral'** status. Its location seems to show clearly that this micro-region, and within this, the cemetery of this animal breeding and agricultural, pagan people, is on the periphery of the power centre(s) of the Great Plain. They were the common people of the late Avar Khaganate in the eastern region of the Great Plain. We can talk about the cemetery of a settlement from the late Avar period, which was on the periphery, under the *Khagan* or some other Avar chief or big man (*tudun, iugurus*).

The group made up of graves 18, 22, 24, and 32 is dated to the 10th-11th centuries by the fragments of a deltoid arrow head found under the right shoulder of the skeleton in grave 32. Another aspect seems to support this assumption: the graves dating from the 10th-11th centuries in the southern region of the Great Plain are characterised by different arm positions.

In addition, at the end of the article detailed analyses can be found of the anthropological (*Appendix 1.*) and of the archaeozoological material (*Appendix 2.*), in addition to a study regarding the egg shells (*Appendix 3.*), all from the Avar graves.

1. FÜGGELÉK

ÉSZREVÉTELEK A NAGYLAKI KÉSŐ AVAR KORI CSONTVÁZAKRÓL

LUMINIȚA ANDREICA (SILAGHI)

A rendelkezésre álló antropológiai anyag mindössze nyolc csontvázat tartalmazott, amelyek a 2014-es ásatások során kerültek elő. Összehasonlítva az *infans* csontvázakkal a felnőtt csontvázak megtartása sokkal jobb minőségű. A 17. és a 37. sír csontvázai nem voltak anatómiai pozícióban, ezeket a sírokat már a kora középkorban kirabolhatták.

A nem meghatározásánál számba vettük a koponya, illetve a csontváz jellegzetességeit is.¹⁹⁹ A kiskorú egyének esetében az életkor meghatározásánál a fogak erupcióját²⁰⁰ és a hosszú csontok hosszát használtuk jelzőként. A felnőttek (*adultus*) esetében az ágyéki szimfizist és a csípő felületét,²⁰¹ a bordák végét,²⁰² illetve a koponyavarratok záródásának fokát vettük figyelembe.²⁰³

A csontok morfológiai mérését a Martin–Saller szerzőpáros módszere alapján végeztük el,²⁰⁴ míg a testmagasság számítása során Sjøvold eljárását követtük,²⁰⁵ amely minden rassz és mindkét biológiai nem esetében egyaránt alkalmazható.

Néhány antropológiai megfigyelés

Az entezopatikus seb a kulcscsont hosszú, kúp alakú keresztzalagjánál arra enged következtetni, hogy a kart elhajlították vagy áthelyezték 90 foknál nagyobb szögben. A hosszú kúp alakú keresztzalag a trapéz alakú keresztzalaggal együtt hozzájárul az *acromioclavicularis* ízület fenntartásához a lapocka felfelé forgatása közben. A robosztus megjelenés olyan tevékenységekre utalhat, mint a favágás, ahol a legnagyobb erőt a váll fölül indított karlendítés révén lehet kifejteni. Szintúgy utalhat a terhet vállon és/vagy a hát felső részén cipelő szokásra, ahol a karok behajlítva vannak, miközben a kezeket a fej/nyak környékén tartják, hogy stabilizálják a terhet.²⁰⁶

A felkarcsonton sérüléseket azonosíthattunk a nagy mellizom (*pectoralis major*), a deltaizom (*deltoid*) és a nagy görgetegizom (*teres major*) csatlakozásánál. A nagy mellizom a kar közelítésében és forgatásában játszik szerepet.²⁰⁷ A deltoidecsont kiemelkedése a csont válaszaként magyarázható olyan rendszeres testgyakorlatokra, amelyek a karok kifordításából²⁰⁸ vagy fej fölötti körkörös mozgásából²⁰⁹ állnak. Mindez a közelharcban használt fegyverek lendítő mozgulatsorának eredményeként értelmezhető, de ugyanúgy lehet természetes következménye a háztartási tevékenységnek és az állattenyésztésnek is.²¹⁰

A singcsonton az entezopátiás elváltozásokat ezeknél az egyéneknél a háromfejű karizom (*triceps brachii*) és a hanyító alkari izom (*supinator*) csatlakozási pontján vehetjük észre. A háromfejű

¹⁹⁹ A nem meghatározása kapcsán lásd BUIKSTRA–UBELAKER 1994, 16–20.

²⁰⁰ BUIKSTRA–UBELAKER 1994, fig. 24, 51.

²⁰¹ WHITE–FOLKENS, 2005, 374–383.

²⁰² IŞCAN 1989, 106–118.

²⁰³ BUIKSTRA–UBELAKER 1994, fig. 12.1–b; 12. c–d, 34–35.

²⁰⁴ BRÄUER 1988, 160–232.

²⁰⁵ SJØVOLD 1990.

²⁰⁶ CHAPMAN MUNSON 1997, 503.

²⁰⁷ GONZÁLEZ–CONCEPCIÓN 2004, 186; LIEVERSE ET ALII 2009, 468.

²⁰⁸ LIEVERSE ET ALII 2009, 468.

²⁰⁹ GONZÁLEZ–CONCEPCIÓN 2004, 189.

²¹⁰ GONZÁLEZ–CONCEPCIÓN 2004, 190.

karizom egyedül felelős a könyök kinyújtásáért, entezopatikus sebeket eddig favágóknál, vasfeldolgozóknál és baseballjátékosoknál figyeltek meg.²¹¹ Az alkari kifordítóizom csontjának a túlfejlettsége olyan fegyverek hosszú ideig tartó használatának eredménye lehet, mint a lándzsa, a bumeráng, a parittya stb.²¹² Ezek a megismételt mozdulatsorok a kar hirtelen váltását jelentik supinált állapotból pronációs állapotba, amely az alkari kifordítóizom használatát is feltételezi. Az entezópátiás sebeket a radiális tuberozisnál számos szerző nehéz terhek hajlított könyökkel történő cipeléséhez kötötte, ilyen például a vízholdás vagy kőholdás az építkezéseknél, de egyes mezőgazdasági tevékenységek esetében is megfigyelhetők hasonló nyomok.²¹³

Ami az entezópátiás elváltozások jelenlétét illeti, az alsó végtagok csontjainál érdekes a 16. sírban talált személy esete, illetve talán hasonló a 20. sír halottjánál is. Ezeknél az izmok combcsonti és csípőcsonti illeszkedési pontjainál és a sípcsonti dudoroknál megfigyelt elváltozások, illetve az entezófiták az Achilles-ín sarokcsonti illeszkedésénél a lovaglás gyakorlására jelenthetnek bizonyítékot.²¹⁴

Számos tanulmány látott napvilágot, amely a csontokon található elváltozások és az emberi életet meghatározó tevékenységek közötti összefüggéseket tárgyalja.²¹⁵ Meg kell jegyezni, hogy az entezópátiák morfológiáját genetikai, hormonális, kortól, nemtől és testmérettől függő tényezők is befolyásolhatták.²¹⁶ Esetünkben az entezópátiás elváltozásokat mindössze három egyénnél (a 16., 17., 20. sírokból) figyelhettük meg, azonban ezek kihangsúlyozódása a csontvázak jobb oldalán (különösen a felkarcsontnál), valamint a csontokon való kifejeződésük méretét illető különbségek (a 16. sírban található egyénnél lelhetőek fel a leghangsúlyosabb elváltozások) a köztük létező egyenlőtlen munkamegosztásra utalhatnak.²¹⁷

Szintén az intenzív fizikai tevékenységek hatására a törzset bizonyos sérülések érték, ezek közt található néhány *Schomrl-csomó*, csontfelrakódások a csigolyák elülső szélén és lerakódások a csigolyatesteken. Ezek olyan testgyakorlatok eredményei, amelyek feltételezik a gerinc meghajlítását, ugyanakkor keletkezésük nehéz súlyok emelésére is visszavezethető.²¹⁸ Ami ezeknek az egyéneknek az egészségi állapotát illeti, csak egy felnőttél (20. sír) azonosíthattunk a szemüreg felső részében fellépő erős csonttrikulást (*cribra orbitalia*) és csontelváltozást (*cribra cranii*), és egyetlen gyereknél (16. sír) volt a szemgödör felső részén sérülés, amely azonban részben meggyógyult. Annak ellenére, hogy ezek a patológiai elváltozások a metabolikus stressz következményei is lehetnek, legvalószínűbb, hogy ezek még a gyerekkorban alakultak ki,²¹⁹ és a „csonttani paradoxon” értelmében annak a bizonyítékai, hogy az egyén kellően erős immunrendszerének köszönhetően maradt életben.²²⁰

A stressz, amelynek hatása van az emberi testre, tetten érhető az egyének magassága esetében is. A létfenntartás különböző módozatainak és az élelemhez való hozzáférésnek eltérő mértéke komoly hatással van a hosszú csontok növekedésére. Így azok az egyének, akik megfelelő étkezésben részesültek, elérték növekedésük genetikai határait, míg azok, akiknek silányabb étkezés jutott, nem.²²¹ Az avar korban az átlagmagasság (Sjøvold módszere alapján) 167,7 cm a férfiaknál és 157,4 cm a nők esetében.²²² A Nagylakon talált egyének magasságának kiszámítása csak a férfiak esetében volt

²¹¹ DUTOUR 1986, 222.

²¹² KENNEDY 1983; LARSEN 1997, 189.

²¹³ DUTOUR 1986, 222.

²¹⁴ BELCASTRO–MARIOTTI–LANCELLOTTI 2003; REINHARD ET ALII 1994, 63–74.

²¹⁵ LIEVERSE ET ALII 2009, 458.

²¹⁶ ROBERTS–MANCHESTER 2005, 146; LIEVERSE ET ALII 2009, 459.

²¹⁷ MARTIN–HARROD–PÉREZ 2013, 166.

²¹⁸ GONZÁLEZ–CONCEPCIÓN 2004, 259; BRICKLEY 2002, 369.

²¹⁹ LARSEN 1997, 30–32; MARTIN–HARROD–PÉREZ 2013, 161.

²²⁰ LEWIS 2002.

²²¹ LARSEN 1997, 14; SCHUTKOWSKI 2008, 76; MARTIN–HARROD–PÉREZ 2013, 159.

²²² HAJDU 2009, 152.

lehetséges, ezek átlagmagassága 174,2 cm volt, ezzel mindhárman a korra jellemzőnél magasabbnak bizonyultak. Így a nagyobb átlagmagasság egyben jobb életszínvonalra is utalhat.²²³

IRODALOM

- BRÄUER, G.
1988 Osteometrie. In: Knussman, R. – Schwidetzky, I. – Jurgens, H. W. – Ziegelmeier, G. (Hrsg.): *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen. Band I.* Stuttgart – New York. 160–232.
- BRICKLEY, M.
2002 An Investigation of Historical and Archaeological Evidence for Age-related Bone Loss and Osteoporosis. *International Journal of Osteoarchaeology* 12. 364–371.
- BUIKSTRA, J. – UBELAKER, D.
1994 Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archeological Survey Research Series* 44. Fayetteville.
- CHAPMAN MUNSON, N. E.
1997 Evidence for Spanish Influence on Activity Induced Musculoskeletal Stress Markers at Pecos Pueblo. *International Journal of Osteoarchaeology* 7/5. 497–506.
- DUTOUR, O.
1986 Enthesopathies (Lesions of Muscular Insertions) as Indicators of the Activities of Neolithic Saharan Populations. *American Journal of Physical Anthropology* 71. 221–224.
- G. BELCASTRO, M. – MARIOTTI, V. – LANCELLOTTI, L.
2003 I resti scheletrici delle sepolture di Palazzo Caldesi e Palazzo Grecchi a Faenza (Ravenna). In: Peduto, P. – Fiorillo, R. (eds.): *Congresso nazionale di archeologia medievale: Castello di Salerno, Complesso di Santa Sofia, Salerno, 2–5 ottobre, 2003.* Firenze. 731–735.
- GONZÁLEZ, E. – CONCEPCIÓN, M.
2004 Marcadores de estrés y actividad en la población guanche de Tenerife. Tenerife.
- HAJDU T.
2009 The anthropological analysis of the Avar age people from the Jászberény-Disznózug cemetery (Hungary). *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 101. Budapest. 147–166.
- IŞCAN, M.
1989 Age markers in the human skeleton. Illinois.
- KENNEDY, K. A. R.
1983 Morphological variations in ulnar supinator crests and fossae as identifying markers of occupational stress. *Journal of Forensic Sciences* 28. 871–876.
- LARSEN, C. S.
1997 Bioarchaeology. Interpreting behavior from the human skeleton. Cambridge.
- LEWIS, M. E.
2002 Urbanization and child health in medieval and post-medieval England. Oxford.
- LIEVERSE, A. R. – BAZALIISKII, V. I. – GORIUNOVA, O. I. – WEBER, A. W.
2009 Upper Limb Musculoskeletal Stress Markers Among Middle Holocene Foragers of Siberia's Cis-Baikal Region. *American Journal of Physical Anthropology* 138. 458–472.
- MARTIN, L. D. – HARROD, R. P. – PÉREZ
2013 Bioarchaeology-An Integrated Approach to Working with Human Remains. New York.

²²³LARSEN 1997, 13–19.

- REINHARD, K. J. – TIESZEN, L. – SANDNESS, K. – BEININGEN, L. – MILLER E. – GHAZI, E. – MIEWALD, C. E. – BARNUM, S. V.
1994 Trade, contact and female health in northeast Nebraska. In: Larsen, C.S. – Milner, G.J. (eds.): *In the Wake of Contact: Biological Responses to Conquest*. New York. 63–74.
- ROBERTS, CH. – MANCHESTER, K.
2005 *The Archaeology of Disease*. Stroud.
- SCHUTKOWSKI, H.
2008 *Between Biology and Culture*. Cambridge.
- SJØVOLD, T.
1990 Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution* 5/5. 431–447.
- WHITE, T. – FOLKENS, P.
2005 *The human bone manual*. Amsterdam–Boston–Heidelberg–London–New York–Oxford–Paris–San Diego–San Fransisco–Singapore–Sydney–Tokyo.

2. FÜGGELÉK

NAGYLAK-7M KÉSŐ AVAR KORI TEMETŐRÉSZLET

ÁLLATCSONTLELETEINEK ELEMZÉSE

KELEMEN IMOLA

A régészeti ásatás során azonosított sírok közül hatból gyűjtöttek be állatcsontokat (3., 19., 20., 21., 25. és 37. sír). Összesen 251 töredék került elő, az illesztések, ragasztások után 202 darabbal számolhattunk. Egy házilúd csontján kívül mindenik emlősöktől származik. Ezek közül hét nem volt vázhoz kapcsolható, a többi viszont 6 különböző állat maradványa (1. táblázat): egy *juvenilis* és egy *maturus* korú juh, két *juvenilis* és egy *adultus* korú kecske, illetve egy *maturus* korú ló részei. Leszámítva a lovat, melynek úgy tűnik, valamikor teljes váza lehetett a sírban, a kiskérődzőknek – a bőrös temetkezésre jellemző módon – csupán a koponya és lábvégek (vagy ezeknek maradványai) voltak jelen.

<i>Taxon</i>	NISP	Objektum	Az állat kora
<i>Bos taurus</i> (szarvasmarha)	2	Cx21/gr.1	
<i>Ovis aries</i> (juh)	7	Cx03	<i>juvenilis</i>
	17	Cx21/gr.1-2	<i>maturus</i>
<i>Capra hircus</i> (kecske)	35	Cx19	<i>juvenilis</i>
	19	Cx21/gr.3	<i>adultus</i>
	24	Cx37	<i>juvenilis</i>
<i>Ovis/Capra</i> (juh/kecske)	2	Cx03	
	1	Cx21/gr.1	
<i>Equus caballus</i> (ló)	92	Cx25	<i>maturus</i>
	2	Cx03	
<i>Anser anser domesticus</i> (házilúd)	1	Cx20	
Összes töredék	202		

1. táblázat. A nagylaki 7M késő avar kori temetőrészlet faunalistája

3. sír

A régészeti leírás 4 állatcsontot említ. Eszerint a 30-35 éves férfi bal combcsontja mellett közvetlenül két alsó állkapocs található, a koponyától északra pedig két lócsont. Az archeozoológiai vizsgálat során elsősorban egy *juvenilis* korú juh (*Ovis aries*) maradványát azonosítottuk (vázrészek: jobb és bal *maxilla*, jobb és bal *mandibula*, jobb és bal *metatarsus*), de előkerült még két másik – nem kizárt, hogy ugyanazon juh/kecske egyedtől származó – csonttöredék is, egy *mandibula* és egy *radius*. Ez utóbbi darabon apró vágásnyomok láthatók, illetve mindkét csont felülete rongálódott, ráncos, mintha ázott lenne. Ezekon kívül két – egy jobb és egy bal – combcsontot (*femur*) is azonosítottunk, melyek nagy valószínűséggel ugyanattól a kb. 3,5 éves ló (*Equus caballus*) egyedtől származnak. Mindkét darabon a combcsont feje alatt apró vágásnyomok figyelhetők meg.

19. sír

A régészeti leírás szerint a sír egy 2-3 éves kisgyermeké, medencéjének közelében, hasi tájékon egy állat („valószínűleg bány”) koponyája és csontjai található. A csonttani vizsgálat során egy *juvenilis* korú kecske (*Capra hircus*) maradványait azonosítottuk (vázrészek: agykoponya, jobb *maxilla*, felső állkapocs fogai, jobb és bal *mandibula*, jobb és bal *metacarpus*, jobb és bal *metatarsus*, lábtöcsont/*tarsal*, 1-2-3. ujjpercek).

20. sír

A helyszíni leírás szerint a koporsós sírból, ismeretlen helyről, előkerült egy „szárnycsont”, a csontváz bal combcsontja mellett pedig tojásmaradványok voltak. A „szárnycsontot” egy nagyméretű házilúd (*Anser anser domesticus*) jobb lábszárcsontjaként azonosítottuk,²²⁴ a tojásmaradványok pedig, Mátis Attila ornitológus szerint szintén lúdtól származnak.

21. sír

A felnőtt, kb. 60 éves nő sírjában a régészeti leírás szerint, hat négyszögű és négy trapéz alakú lyuk/gödör volt, melyek koporsós temetkezésre utalnak. Az archeozoológiai leletanyag – a helyszínen készült csomagoláson olvasottak alapján – három gödörből származik, lehetséges, hogy ezekből a koporsós temetkezésre utalók közül valókból.

1. gödör (délkeleti sarok) – lehetséges, hogy ugyanazon szarvasmarha (*Bos taurus*) két nyakcsigolyatöredéke, egyik darab *subadultus* korú állatot mutat; egy juh/kecske csigolyájának oldalsó nyúlványa; egy juh (*Ovis aries*) izolált foga, mely nagyon kopott (idős egyedre utal), és gyökere abnormálisan duzzadt (minden valószínűség szerint ugyanezen objektum 2. gödrében talált juh részleges vázához tartozik).

2. gödör (keleti rész) – idős, *maturus* juh (*Ovis aries*) maradványa (vázrészek: bal szarv, agykoponya, jobb *maxilla*, bal felső M3 őrlőfog, jobb és bal *mandibula*, 1-2. ujjpercek). A *mandibula* patológiás, a duzzadt fog szétnyomta a csontágyat.

3. gödör (középső-nyugati rész) – egy felnőtt kecske (*Capra hircus*) maradványa (vázrészek: koponya, *mandibula*, fog, lábtöcsont/*tarsal*, jobb és bal *metacarpus*, jobb és bal *metatarsus*, 1-2-3. ujjpercek). A *metapodiumok* mindegyikén apró vágásnyomok észlelhetők, illetve az ezek alapján számolt marmagasságok átlaga 641,225 mm (2. táblázat).

25. sír (lósír)

A sírből egy 15 évesnél idősebb ló (*Equus caballus*) maradványa került elő (vázrészek: jobb *mandibula*, fogak, jobb és bal *scapula*, jobb és bal *humerus*, jobb *radius*, jobb *ulna*, *sesamoid*, kéztöcsont/*carpal*, *pelvis*, jobb *metatarsus/mt.III.*, jobb *mt. II*, 1-2-3. ujjpercek, bordák, nyaki és hátcsigolyák). Furcsa mód a *humerus* és a *radius* alapján számolt méretek nagyon eltérőek, a ló marmagassága az első alapján 1224 mm, a második szerint viszont 1360 mm volt (2. táblázat). A kettő átlaga 1292 mm, ez a Vitt-féle magasságkategóriák²²⁵ közül a kisközepesbe tartozik. A régészeti leírás szerint a lósír a 3-as sírban talált egyénhez tartozhatott.

37. sír

Az 1,5 éves gyermek kirabolt sírjából egy *juvenilis* korú kecske (*Capra hircus*) maradványai kerültek elő (vázrészek: agykoponya, jobb és bal *maxilla*, jobb és bal *mandibula*, kéztöcsont/*carpal*, jobb

²²⁴ Az azonosításért a Kolozsvári Agrártudományi és Állatorvosi Egyetemen tevékenykedő Sándor Attilának tartozunk köszönettel.

²²⁵ VITT 1952.

és bal *metacarpus*, jobb és bal *metatarsus*, 1-2-3. ujjpercek). Az első ujjpercen apró vágásnyom figyelhető meg.

<i>Ovis aries (juh), maurus – 21. sír/2. gödör</i>								
<i>Cornu</i>	GL	Cf	GØ	SØ				
	49,4	59,4	20,7	14,1				
<i>Mandibula</i>	GL _{M1-3}	GL _{M3}	GB _{M3}					
	45	22,6	8,6					
		23	8,6					
Ph. 1.	GL	Bp	SD	Bd				
	33,4	12,3	10	10,7				
Ph. 2.	GL	Bp	SD	Bd				
	19,8	10,4	7,6	8,4				
<i>Capra hircus (kecske), adultus – 21. sír/3. gödör</i>								
<i>Metacarpus</i>	GL	Bp	SD	Bd	Marm.			
	112,6	22,1	12,7	24,5	647,45			
	113	22,4	12,2	23,7	649,75			
<i>Metatarsus</i>	GL	Bp	SD	Bd	Marm.			
	119,4	20,1	11,3	23,7	637,6			
	118	10,8			630,1			
<i>Equus caballus (ló), maurus – 25. sír</i>								
<i>Scapula</i>	SLC	GLP	LG	BG				
	59	90,1	53,7					
	61	≈88,9	≈54,7	≈45,7				
<i>Humerus</i>	GL	Bp	SD	Bd	Marm.			
	256	85,2	34,9	74,4	1224			
<i>Radius</i>	GL	GL1	Bp	BFp	SD	Bd	BFd	Marm.
	380	330	79	72,9	37,9	71,3	59,4	1360
<i>Ulna</i>	SDO	DPA	BPC					
	44,7	59,4	43,6					
<i>Metatarsus</i>	Bd							
	49,1							
Ph. 1.	GL	GLax.	Bp	SD	Bd			
	83,2	73,1	51,9	35,3	44,9			
	81,9	72,7	51,9	34,7	44,3			
Ph. 2.	GL	Bp	SD	Bd				
	43,5	50,9	46,4	51,8				
	43,3	50,9	46	51,5				
Ph. 3.	GL	GB	LF	BF				
	65,8	77,1	25,6	48,5				

2. táblázat. A nagylaki 7M késő avar kori temetőrészletben előkerült mérhető állatsontok biometrikus adatai (VON DEN DRIESCH 1976 nyomán)

Néhány következtetés

A temetkezési közegekből előkerült állatsontanyag a közösség állattartását illetően csupán olyan szempontból lehet reprezentatív, hogy hat sír viszonylag kicsi leletanyagában is meglepően sok fajt sikerült azonosítani: szarvasmarha, juh, kecske, ló, házilúd. Ennek alapján a korabeli avar közösségben a ló tartás egyértelmű, biztosan volt kis- és nagykérődző állományuk is, sőt, úgy tűnik, a szárnyasok tartása sem volt idegen számukra.

Az előkerült vázrésztípusok alapján az is egyértelmű, hogy leszámítva a lócsontvázat, a többi (juh és kecske) melléklet esetében bőrös temetkezésről beszélhetünk. Ezeknek a kiskérődző egyedeknek eredetileg – a táplálkozás szempontjából hasznos darabok eltávolítása után (két kecske lábvégcsonthajlímái még az ebből adódó vágásnyomok is felfedezhetők) – csak a koponyájuk és lábvégeik maradtak a bőrben, így kerülhettek a sírba. Ha figyelembe vesszük azonban az állatok korát, akkor vita tárgyát képezheti, hogy a hiányzó testrészek valóban azért nem kerültek-e a sírba, a halott mellé, mert „finom falatokat” jelentettek a hátramaradt élők számára, hiszen a három fiatal egyed mellett (egy juh és két kecske) egy felnőtt kecske és egy igencsak idős, *maturus* korú juhról is szó van. Ezeknek a húsa aligha lehetett finom falat. Vagyis az áldozati rituálé talán szándékosan nem a teljes állatról szólt.

A 21. sír 1. gödréből két – lehet, hogy ugyanazon szarvasmarha egyedhez tartozó – nyakcsigolya-töredék került elő, amelyeket ha ételáldozatként értelmezünk, akkor fontos lehet, hogy Uerpman besorolása alapján²²⁶ magas húsertékű, A kategóriás vázrészről beszélünk. Ugyanazon besorolás alapján a házilúd lábszárcsonthajlímái szintén viszonylag húsos testzónából (B kategória) származnak.

Ami a lóhús fogyasztását vagy ételáldozatként való sírba helyezését illeti, nehéz egyértelmű konklúziót levonni, hiszen két esettel állunk szemben. Az egyik a 25. sírban talált idős korú ló csontváza, amely – a kiskérődzők maradványaival ellentétben – nem bőrös temetkezés, szinte minden darabja megvan, tehát valamikor teljes váz kerülhetett a sírba, anélkül, hogy az izmosabb, húsosabb testrészeket megtartották volna. A 3. sírből azonban előkerült egy (?) fiatalabb ló két combcsontja (A húsmínőség), melynek a proximális epifízis közeli részén a hús eltávolítása során keletkezett apró vágásnyomok figyelhetők meg. A lóhús fogyasztását tehát feltételezhetjük, a 25. sír lóva pedig valószínűleg egy nemhiába idős korú, sokat megélt, fontos szerepet betöltött állat lehetett, túl értékes – és nem utolsósorban túl öreg – a fogyasztáshoz.

A felnőtt kort elért állatok csontjairól méreteket is vettünk, így a 21. sír 3. gödrében talált kecske *metapodiumai* alapján számított marmagasságok átlaga 641,225 mm. A 25. sírban talált ló marmagassága pedig 1292 mm, mely Vitt szerint²²⁷ a kisközepes kategóriába sorolható.

IRODALOM

UERPMANN, H-P.

1973 Animal Bone Finds and Economic Archaeology: A Critical Study of 'Osteo-Archaeological' Method. *World Archaeology* 4/3. *Theories and Assumptions*. 307–322.

VITT, V. O.

1956 A pazyryki kurgánok lovai. *Szovjet Régészet* 13. Budapest. 29–69.

VON DEN DRIESCH, A.

1976 *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites: as developed by the Institut für Palaeoanatomie. Domestikationsforschung und Geschichte der Tiermedizin of the University of Munich. Peabody Museum Bulletin* 1. Cambridge–Bonn.

²²⁶ UERPMAN 1973, 316.

²²⁷ VITT 1956.

3. FÜGGELÉK

AVAR KORI SÍR TOJÁSHÉJMARADVÁNYAI NAGYLAKRÓL

TUGYA BEÁTA

Bevezetés

Az avar kori sírokba az elhunyt mellé nemcsak fegyvereket, ékszereket, használati tárgyakat, hanem túlvilági útavalóként húst vagy edénybe folyékony ételt is tettek. A sírok egy részében előfordulnak tojásmaradványok is, melyek értelmezése nem egyszerű feladat. A tojások alapos vizsgálata nélkül azt gondolhatnánk, hogy ételmellékletek vagy temetési áldozatok.

Leggyakrabban tyúktojásként azonosítják a tojásmaradványokat, mert a madarak közül a tyúkokhoz köthető a legtöbb lelet az avar korban, főleg a sírok esetében.

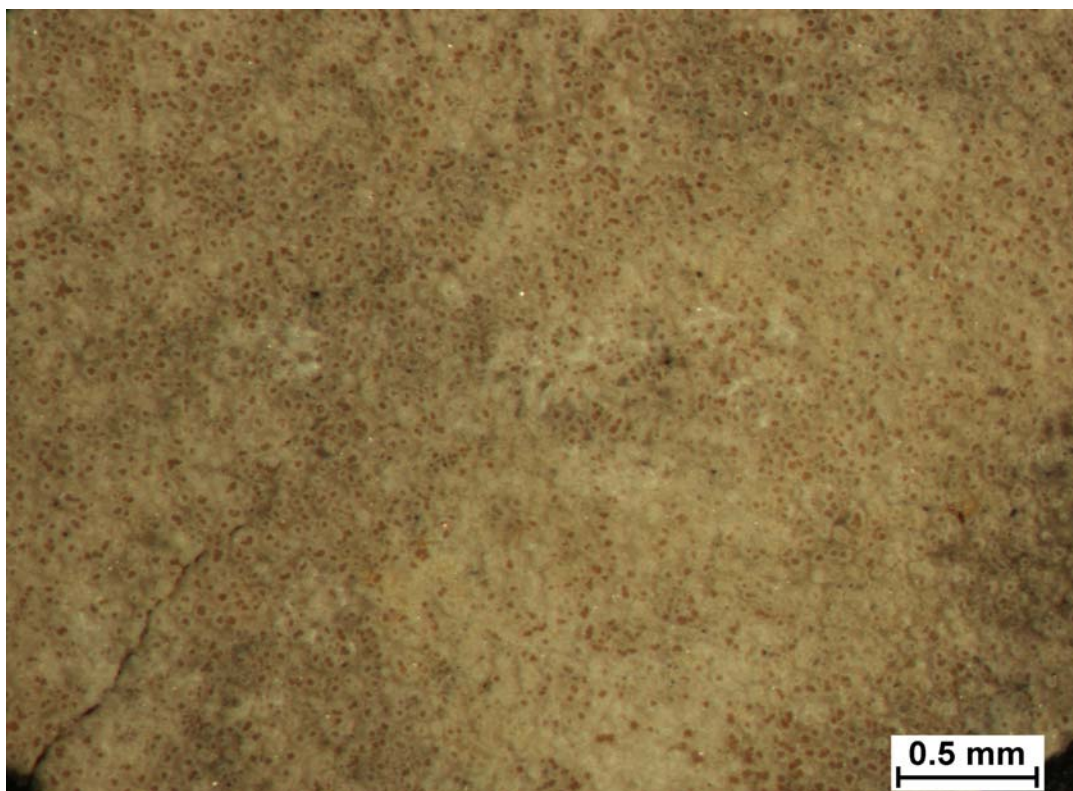
Nagylakon (Arad megye, Románia) egy késő avar kori temető egyik sírjából kerültek elő tojásmaradványok, ezek elemzése olvasható a tanulmányban. A tojásokról eddig csak kevés elemzés született. A vizsgálatok során mikroszkóp alatt elemeztem a héjdarabkákat: házityúk- (*Gallus domesticus*) és lúd- (*Anser sp.*) tojás héjának töredékei kerültek elő; mindegyik kiköltött tojás maradványának bizonyult.

A tojásmaradványok mikroszkópos vizsgálata új eredményeket hozott: a nagylaki sírból származó leletek kiköltött tojások maradványai voltak, azaz nem tekinthetők a halott mellé tett ételadománynak. Hogyan lehet értelmezni ezt a szokást? Mennyire gyakori jelenség ez? Mít jelképezhettek a sírba tett üres tojáshéjak? És valóban csak tyúktojásokat helyeztek-e a sírba? Ezekre a kérdésekre keressük a választ.

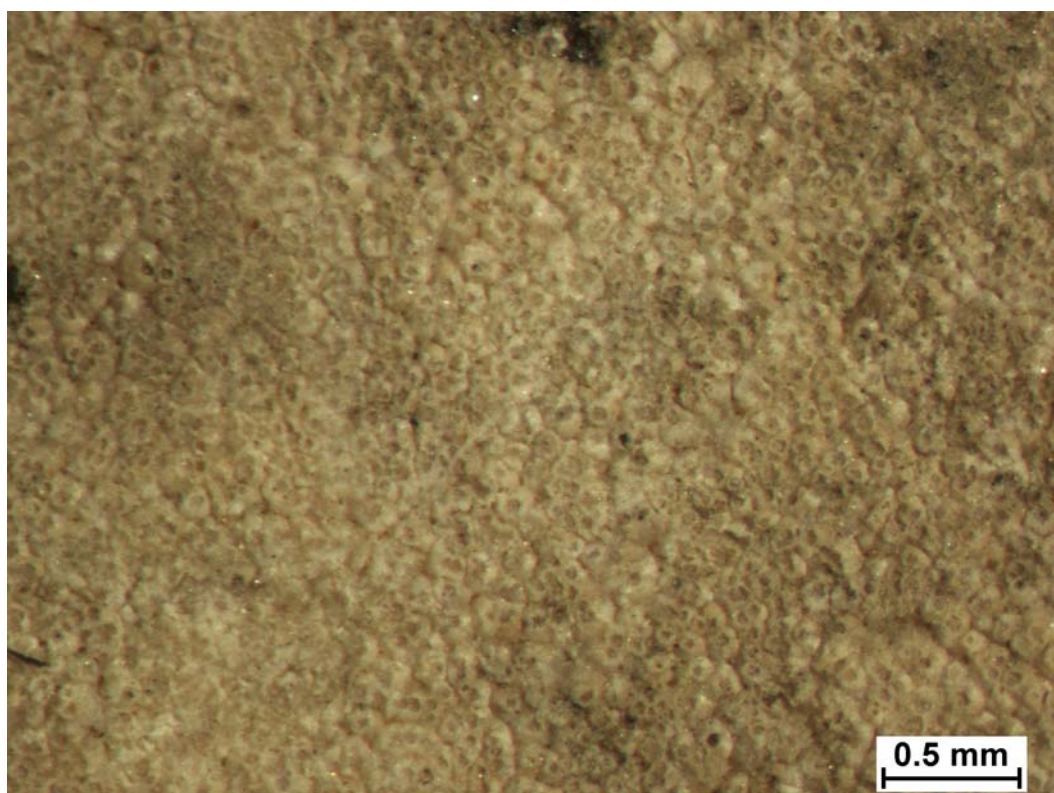
Tojásleírás, elemzés

A nagylaki temető 12 sírjából csak egy, a 20. sír tartalmazott tojáshéjmaradványokat, amelyeket a 45-55 éves férfi bal combcsontja mellett találtak meg. A héjtöredékek mennyisége jónak mondható, kb. 3 tucatnyi, a 0,5 cm²-es méretűtől a több mint 1 cm² nagyságúig. Már a töredékek tisztításánál egyértelművé vált, hogy két faj tojásainak héjtöredékei kerültek elő, közel egyforma arányban, jóllehet a vékonyabb darabkák sérülékenyebbek, könnyen eltörhetnek, tovább aprózva a méretnagyságot. A vékonyabb töredékek 0,3-0,35 mm vastagságúak, tyúktojásból (*Gallus domesticus*) származnak, a robosztusabbak 0,6 mm vastagságúak, lúdtojás (*Anser sp.*) maradványai. Az 1 mm²-re eső mamillaszám a tyúktojások esetében átlagosan 107 db/mm² volt, a lúdtojásnál 48 db/mm².

Mindkét tojás maradványainak a mamilláris rétege kráteres végződésű, ami azt jelenti, kiköltött tojás héjának a részei kerültek elő.

1. ábra. Kiköltött tyúktojás maradványa (31,5x-es nagyítás).²²⁸

2. ábra. Kiköltött lúdtojás maradványa (31,5x-es nagyítás).²²⁶

²²⁸ Köszönettel tartozom Viktorik Orsolya geológusnak (Magyar Nemzeti Múzeum) a mikroszkópos felvételek elkészítéséért.

Értékelés, összehasonlítás

A sírokból előkerült tojások mikroszkópos elemzése és annak vizsgálata, hogy minden esetben kiköltött tojás héjának töredékeit tették-e a sírba, még nem általános.

A tojásokat leggyakrabban női és gyermeksírokba helyezik, férfisírokba ritkábban kerülnek elő, bár a nagylaki tojás is férfisírból származik.

A sírokból az eddigi vizsgálatok során többnyire tyúk, valamivel ritkábban lúdtojások, nagyon ritkán kacsá/réce tojások kerülnek elő.

Annak vizsgálata, hogy kiköltötték-e a tojásokat, még ritkább. Pedig az első ilyen jellegű tanulmányok már a 70-es években megjelentek, de az eredmények kevésbé ismertek: Jakab Béla Szeged környéki avar kori sírokat vizsgált, bennük nyári lúd- és házityúktojásokat azonosított, melyek mindegyike kiköltött tojás maradványa volt.²²⁹ Ugyanerre a következtetésre jutott mind a rácalmási korai avar temető, mind a dunaújvárosi közép avar kori temető tojáshéjleleteinek vizsgálatakor: hasonlóan a Szeged környéki leletanyaghoz, kiköltött tojások héjrészeiből származnak. Házityúk vagy nyári lúd vagy akár mindkét faj tojáshéj-maradványai ismerhetők fel az egyes sírok leletanyagában.²³⁰

Kőrösi Andrea a Szekszárd-Palánki-dűlői temető vizsgálatánál Jakab módszerét alkalmazva szintén arra jutott, hogy a sírokba helyezett 55 tojás közül legalább 52 kiköltött volt.²³¹

Az újabb tojásvizsgálatok is mind azt mutatják, hogy az avar temetőkben – függetlenül attól, hogy kora vagy késő avar koriak – a sírokba minden esetben kiköltött tojások maradványait helyezték. Többnyire nem az egész tojást, hanem annak egy részletét, nem egy esetben csak néhány kis darabot az egész tojásból. Ez nem helyi szokás, nem korlátozódik egy régióra, hanem a Kárpát-medence eddig vizsgált részein mindenütt megfigyelhető a kora és késő avar korban is: a Dél-Alföldön (Orosháza-Bónum téglagyár, Orosháza-Béke Tsz homokbánya késő avar lelőhelyeken,²³² Szegvár-Orom-dűlő kora avar kori temetőben²³³), a Mátra-alján (Gyöngyöspata középső és kora avar kori temetőjében²³⁴), a Győr-Moson-Sopron megyei Táp-Borbapuszta közép és késő avar kori temetőben,²³⁵ a Duna mentén (Rácalmás-Rózsa-major kora avar lelőhelyen, Dunaújváros-Pálhalma közép avar kori temető sírjaiban²³⁶) és a Dunántúl keleti felében (Szekszárd-Palánki-dűlő²³⁷) is.

E kevésbé ismert szokás értelmezése nem könnyű feladat. Miért teszik kiköltött tojások héjmaradványait a sírokba? Többségükben női és gyermek-, ritkábban férfisírokba. Miért csak a sírok kisebb részében találni tojásmaradványokat? Sok még az egyelőre nem megválaszolható kérdés. Az azonban biztosnak látszik, hogy ez a szokás a teljes avar korban megfigyelhető, és mint láttuk, földrajzilag sem csupán egy bizonyos régióra szorítkozik.

Úgy tűnik, nemcsak az avaroknál létezett a kiköltött tojások sírba helyezésének szokása, hanem a germán népeknél is: Tamási-Csikólegelő-homokbánya lelőhelyen 12 langobard sírban találtak kiköltött tojásokat, amelyek közül tíz sírből házityúk, egy sírből nyári lúd és házi tyúk, egyből pedig böjti réce tojásmaradványa került elő.²³⁸

²²⁹ JAKAB 1978, 46–47.

²³⁰ JAKAB 1980, 321.

²³¹ KÖRÖSI 2007, 226.

²³² TUGYA 2012, 3–7.

²³³ TUGYA–STEWART kézirat.

²³⁴ TUGYA kézirat A.

²³⁵ TUGYA kézirat B.

²³⁶ JAKAB 1980, 311.

²³⁷ KÖRÖSI 2007.

²³⁸ JAKAB 1980, 311.

Szeleste germán temetőjében 5 sírból kerültek elő tyúk- és lúdtojások, amelyek szintén kiköltöttek voltak.²³⁹

A tojásvizsgálatok újabb információkkal gazdagítják az avar kor temetkezési szokásaival kapcsolatos ismereteinket: az eddig vizsgált és publikált temetők elemzése mind azt mutatja, hogy az avarok kiköltött tojások maradványait helyezték a sírokba. Ezeket nem tekinthetjük ételmellékletnek, hanem szimbolikus és/vagy kultikus jelleget tulajdoníthatunk nekik, bevett, tudatos szokásról beszélhetünk. Mít jelenthetett, jelképezhetett az avarok életében ez a szokás? Egyelőre kérdéses, mert néprajzi párhuzamára eddig még nem bukkantunk. Tudjuk, hogy a tojás az élet szimbóluma. Esetleg jelentheti a halál utáni életet az elhunyt számára? Elképzelhető.

IRODALOM

JAKAB B.

- 1978 Fossilis avar- és középkori tojáshéjleletek összehasonlító vizsgálata. *MFME* 77/1. 41–48.
 1980 Újabb tojáshéjlelet-vizsgálatok eredményei (Longobard és avar kori leletanyag vizsgálata). *MFME* 79/1. 311–322.

KŐRÖSI A.

- 2007 Szekszárd-Palánki-dűlő (S-9/V. Ih.) avar temető állatcsont mellékletei. *WMMÉ* 29. 219–236.

TUGYA B.

- 2012 Avar kori sírok tojáshéjleletei Orosházáról. In: Kovács, E. (szerk.): *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 7. Orosháza. 3–7.
 kézirat A Avar kori tojáshéjak Gyöngyöspatáról (kézirat). 20.
 kézirat B Avar kori tojáshéjak Táp-Borbapusztáról (kézirat). 6.
 kézirat C Germán temető állat- és tojásmaradványai Szelestéről (kézirat). 20.

TUGYA B. – STEWART, J.

- kézirat A Szegvár, Orom-dűlői kora avar temető tojásmaradványainak elemzése (kézirat). 8.

²³⁹ TUGYA kézirat C.

4. FÜGGELÉK

AZ ÁLTALÁNOSÍTÁS VESZÉLYEI. NÉHÁNY GONDOLAT PETER STADLER ¹⁴C-ES VIZSGÁLATAINAK EREDMÉNYEIRŐL

GÁLL ERWIN

Bevezetés²⁴⁰

2008-ban jelent meg a Florin Curta által szerkesztett *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans* című kötet²⁴¹ s ebben Peter Stadler dolgozata, *Avar chronology revisited, and the question of ethnicity in the Avar qaganate* címmel.²⁴² E tanulmány célja részben az avar kor (régészeti) kronológiájának felülvizsgálata volt, ezenkívül a kaganátus etnikai viszonyainak felmérése. Mindezt részint a matematikai statisztikán alapuló szeriációs vizsgálatokkal,²⁴³ részint a ¹⁴C-es minták alapján elemezte, illetve ebből vont le nagy, az egész Kárpát-medencét érintő következtetéseket.

A probléma kifejtése

Stadler 100 mintából mindössze 38-nak az eredményét közölte az egész (vagyis a kora, a közép és a késő) avar korszakra vonatkozólag. Az elemzett minták – a temetőkből származó csontvázakból – azonban, ahogyan az 1. kép is illusztrálja, nagyrészt az Avar Kaganátus legnyugatibb, egyértelműen periférikus régiójából származnak: a mai Ausztriából mintegy 31 mintát közölt Zillingtal (9 minta), Sommerein (3 minta), Leobersdorf (4 minta), Mödling (15 minta) lelőhelyeiről.²⁴⁴ További 7 minta a jelenlegi Magyarország területéről került elő: Szegvárról (2 minta), Kecskemétre (1 minta) és Tiszafüredre (4 minta).²⁴⁵ A Kárpát-medence központi régiójának mindhárom késő avar kori mintája a Közép-Tisza vidéki Tiszafüredre való. A jelenlegi Szlovákián kívül teljességgel hiányzik a Dél-Alföld (a jelenlegi Dél-Magyarország és Észak-Szerbia), illetve a mai Románia nyugati részének és az Erdélyi-medence területének mintanyaga.

Mivel ezen esetben is egy – igaz, már nem létező – populációról van szó, a kutatási eljárás egyértelműen a szociológiai-demográfiai felmérések módszertanát kellett volna hogy kövesse. Mivel ez sajnálatos módon hiányzik a nagy volumenű, óriási munkakapacitást igénylő tanulmányból, néhány gondolatban megpróbáltuk összefoglalni Stadler eljárásának kérdéses részeit, ami kapcsolatban áll a címben is említett általánosítás problematikájával.

1. Szociológiai (és nemcsak szociológiai, hanem például demográfiai!) szempontból alapvető tévedésekhez vezet, ha általános következtetéseket vonunk le csupán 38 mintából (a legtöbb esetben annyit mondhatnánk, hogy előzetes becslés, de talán még annyit sem!), ugyanis a mintegy 70 000-es populációból, amennyit kitett már akkor az avar kor sírmennyisége, legalább 1000 fős reprezentatív mintát kellett volna Peter Stadlernek vizsgálnia. Fontos tény – és ezt számtalan esetben megfigyelték a

²⁴⁰ Köszönettel tartozunk Szücs László Gergely PhD, MTA BTK Filozófiai Intézet, Posztdoktori kutató, filozófus, szociológus barátunk nélkülözhetetlen segítségéért.

²⁴¹ CURTA 2008.

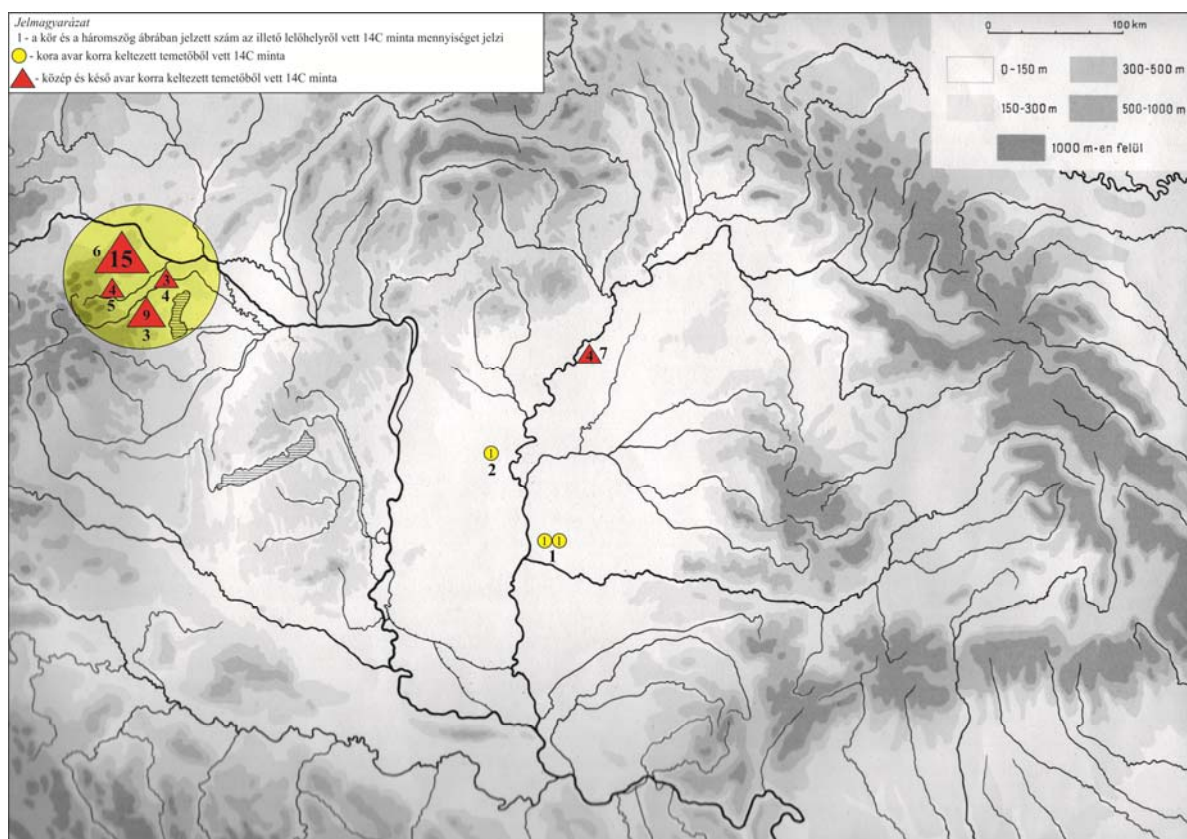
²⁴² STADLER 2008, 47–82.

²⁴³ SZALONTAI 1999, 238–253.

²⁴⁴ Zillingtal: DAIM 1998, 97–135; Sommerein: DAIM–LIPPERT 1984; Leobersdorf: DAIM 1987; Mödling: SCHWAMMENHÖFER 1976.

²⁴⁵ Szegvár: LÖRINCZY 1991; Kecskemét: BALOGH 2016, 451–452; Tiszafüred: GARAM 1995.

szociológusok –, hogy elemzéskor már maga az is tévedéshez vezet, ha bármilyen változók mentén készített keresztátlában 300 esetnél kevesebb van!²⁴⁶

1. kép. Peter Stadler által vizsgált ¹⁴C minták földrajzi helyzete és mennyisége:

1. Szegvár; 2. Kecskemét; 3. Zillingtal; 4. Sommerein; 5. Leobersdorf; 6. Mödling; 7. Tiszafüred

2. Módszertani hiba az is, hogy Peter Stadler 81,57%-át a mintáinak egy szűkebb mikro-régióból merítette. Kiemelhető, még alapszintű szociológiai tudásunk alapján is, hogy ha napjainkra vonatkozó szociológiai kutatásban egyetlen régióból származna a minták közel 82%-a, a vizsgált probléma teljes félreismeréséhez vezetne, mind módszertana, mind eredményei szempontjából. Szükséges e helyt hangsúlyoznunk: a 70 000 eset lehetőségét biztosított volna Stadlernek arra, hogy véletlenszerűen vegyen egy minimum ezres mintát, de ezt nem majdnem kizárólagosan a Bécsi-medencéből, mint ahogyan tette, hanem egyenletesen, a Kárpát-medence minden azon régiójából, ahonnan ismert avar kori temető vagy temetkezés. Mindezek hiánya miatt csak félreértelmezhető adatsort vizsgálhatott. Stadler minden tiszteletet kiérdemlő munkájában abban látunk módszertani hibát, hogy a kisszámú adatsorát régészeti szempontból a Kárpát-medencei leletanyagra kiterjesztve értelmezte, illetve mind-ebből messzire vezető történelmi interpretációba is bonyolódott!

Peter Stadler tévedése egyrészt tehát az, hogy a szükséges ezres mintából mintegy 38 mintáról végzett elemzést (ami borzasztóan kevés, 1000 mintának mintegy 3,8%-a a szükséges!), mindezt pedig még egy módszertani hibával tetézte: torz, egyenetlen és az Avar Kaganátus területére nem reprezentatív mintasort állított össze. Ezzel ellentétben nem egy mikro-régióból, hanem a Kárpát-medence avarok által lakott régióiból egyenlő mennyiségű, egyenletes mintasorozaton kellett volna a ¹⁴C elemzéseit végrehajtania, vagy pedig elemzésének érvényességét csak a Bécsi-medencére határozza meg.

²⁴⁶ Szociológiai felmérések módszertanának részletes leírását E. Babbie kötetében találjuk. BABBIE 2008.

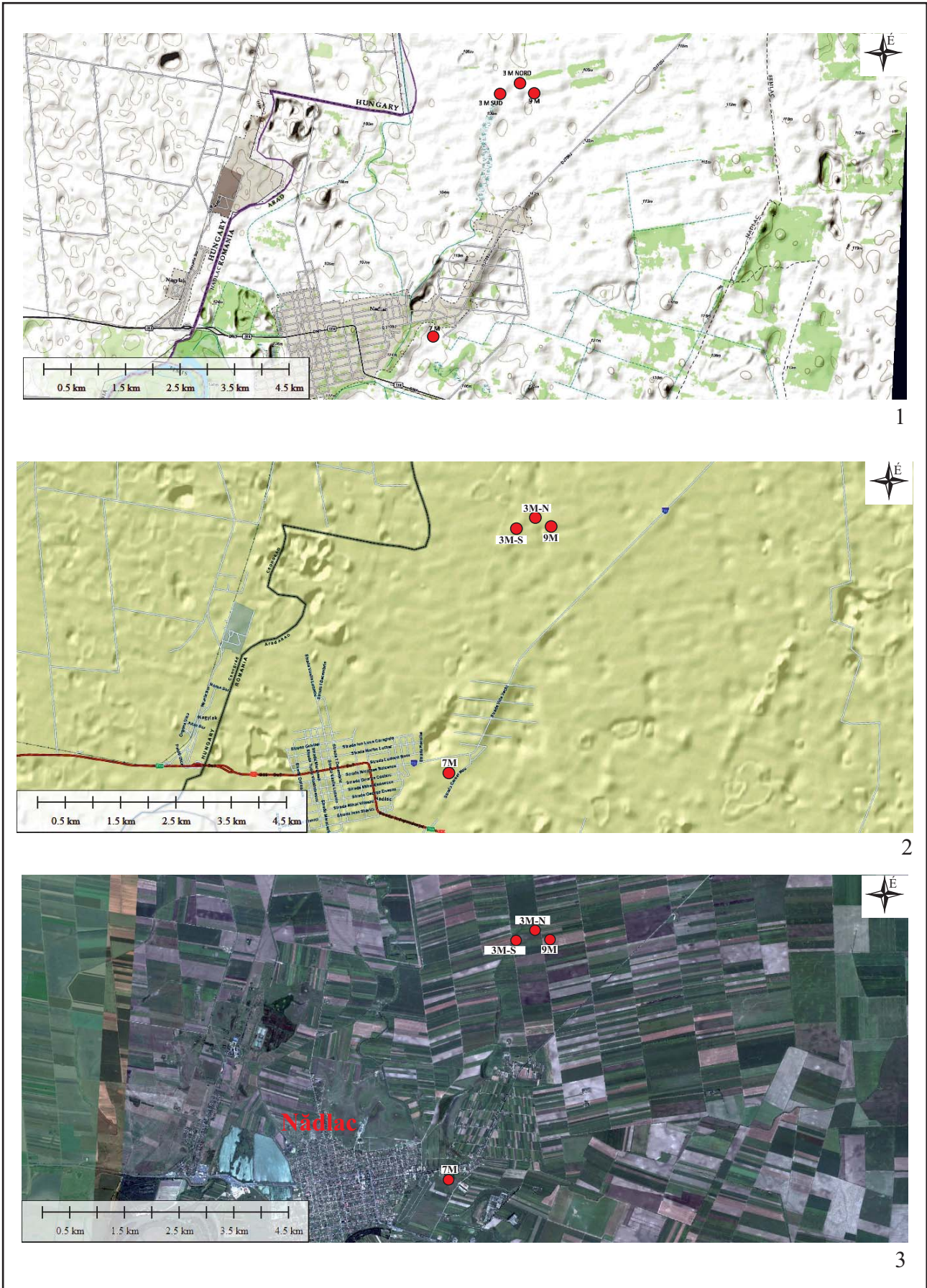
Következésképpen – ellentétben a bécsi régész véleményével – Peter Stadler nagy jelentőségű elemzése e kérdéskörnek nem a végét, hanem csak a kezdetét jelentheti.²⁴⁷ Az ausztriai régész ugyanakkor arra a következtetésre is jut, hogy semmilyen avar–magyar „együttélés” nem létezhetett, és mindegyre a módszertanilag teljesen hibás, elégtelen és félreértelmezett ¹⁴C mintasor adja neki az alapot. Magunk nem kívánunk állást foglalni az avar identitás biológiai (?) folytonosságának tárgyában (mert régészeti szempontból ez kimutathatatlan), azonban e horderejű probléma kapcsán Stadler mintái teljesen elégtelenek és sajnálatosan félreértelmezettek.

Peter Stadler elemzése mindezek ellenére kutatástörténeti mérföldkő, azonban a régészeti következtetései a ¹⁴C mintái alapján a Bécsi-medence avar korának régészete és története esetében tekinthetőek elsősorban érvényesnek.

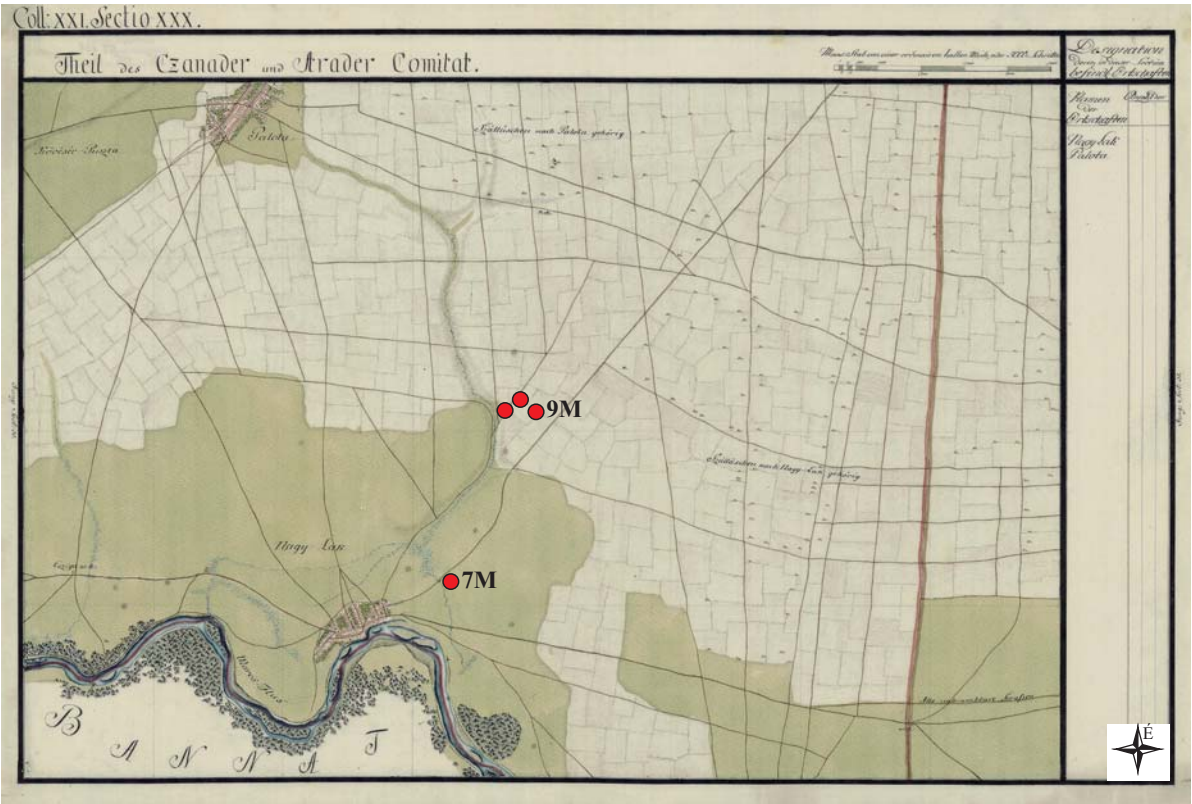
IRODALOM

- BABBIE, E.
2008 A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Budapest.
- BALOGH CS.
2016 Régészeti adatok a Duna–Tisza közti avarok történetéhez. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai / Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology* 6. Budapest.
- CURTA, F.
2008 The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. (Szerk.: Curta, F. with the assistance of Kovalev, R.). Leiden–Boston.
- DAIM, F.
1987 Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, Niederösterreich. *SAA* 3. Wien.
1998 Das awarische Gräberfeld von Zillingtal: Sechs Gräber mit „westlichen“ Gegenständen. *WAB* 100. 97–135.
- DAIM, F. – LIPPERT, A.
1984 Das awarische Gräberfeld von Sommererin am Leithagebirge, NÖ. *SAA* 1. Wien.
- GARAM É.
1995 Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. *Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* 3. Budapest.
- LŐRINCZY G.
1991 A Szegvár-oromdűlői kora avar kori temető 1. sírja. *MFME* 1984–1985-2 (1991). 127–154.
- SCHWAMMENHÖFER, H.
1976 Ein awarenzeitlicher Bestattungsort in Mödling bei Wien. *AW* 7. 11–18.
- STADLER, P.
2008 Avar chronology revisited, and the question of ethnicity in the Avar qaganate. In: CURTA 2008. 47–82.
- SZALONTAI CS.
1999 A szeriáció lehetőségei, a lehetőségek szeriációja. In: S. Perémi Á. (szerk.): *A népvándorlaskor fiatal kutatói 8. találkozásának előadásai (Veszprém, 1997. november 28–30.)*. Veszprém. 238–253.

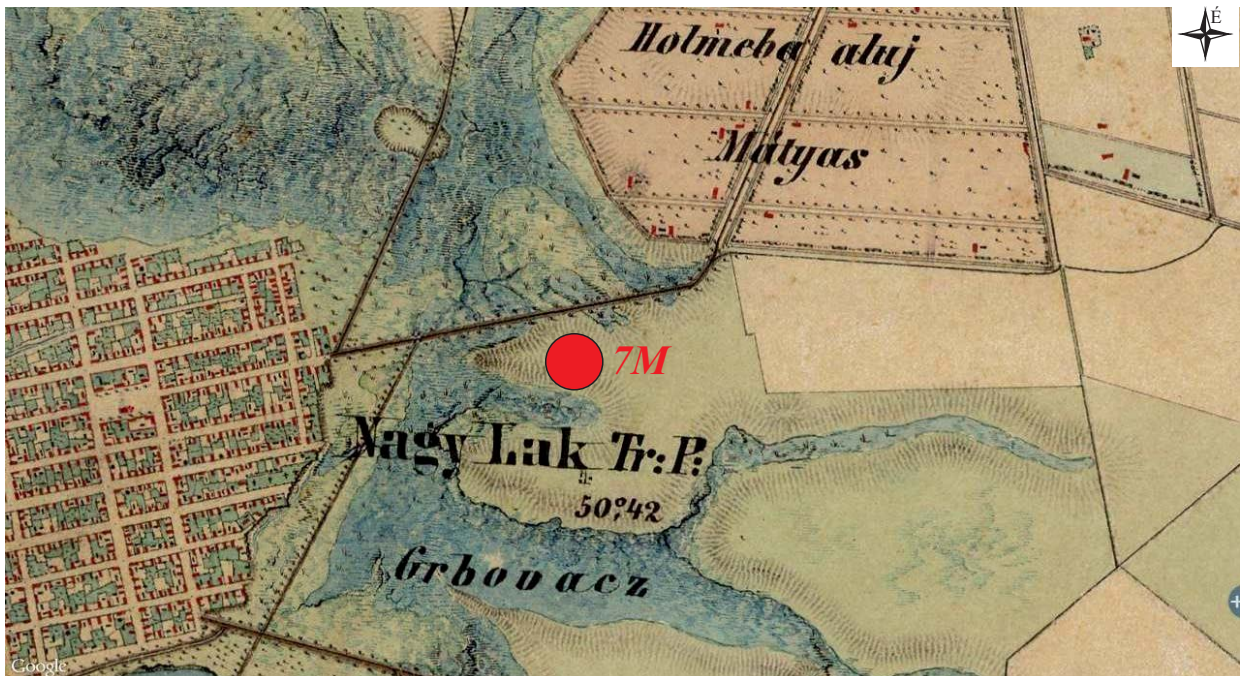
²⁴⁷ Meglátásunk szerint a jövőben a mikroregionális kronológiai kutatásokat kellene előnyben részesíteni, ugyanis jól láthatóan a tárgyi leletanyag esetében jelentős regionális eltérésekről beszélhetünk.

1. tábla. Nagylak-3M-N, -3M-S, -7M, -9M lelőhelyei
Pl. 1. The 3M-N, 3M-S, 7M, 9M sites of Nădlac

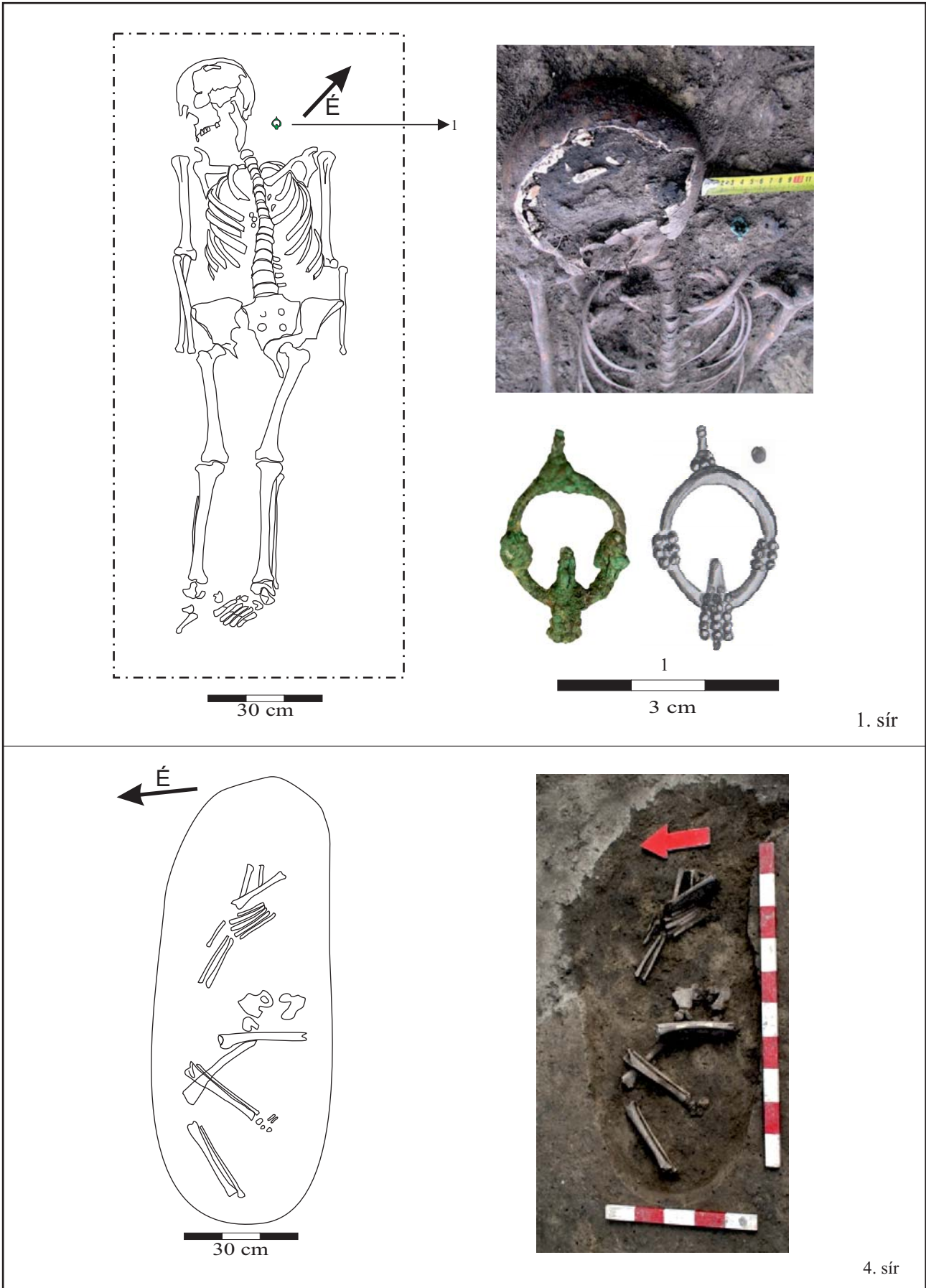

1

2

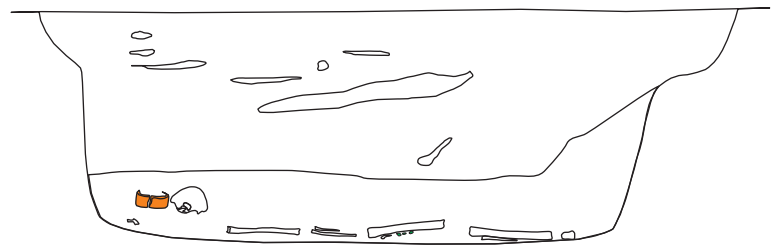
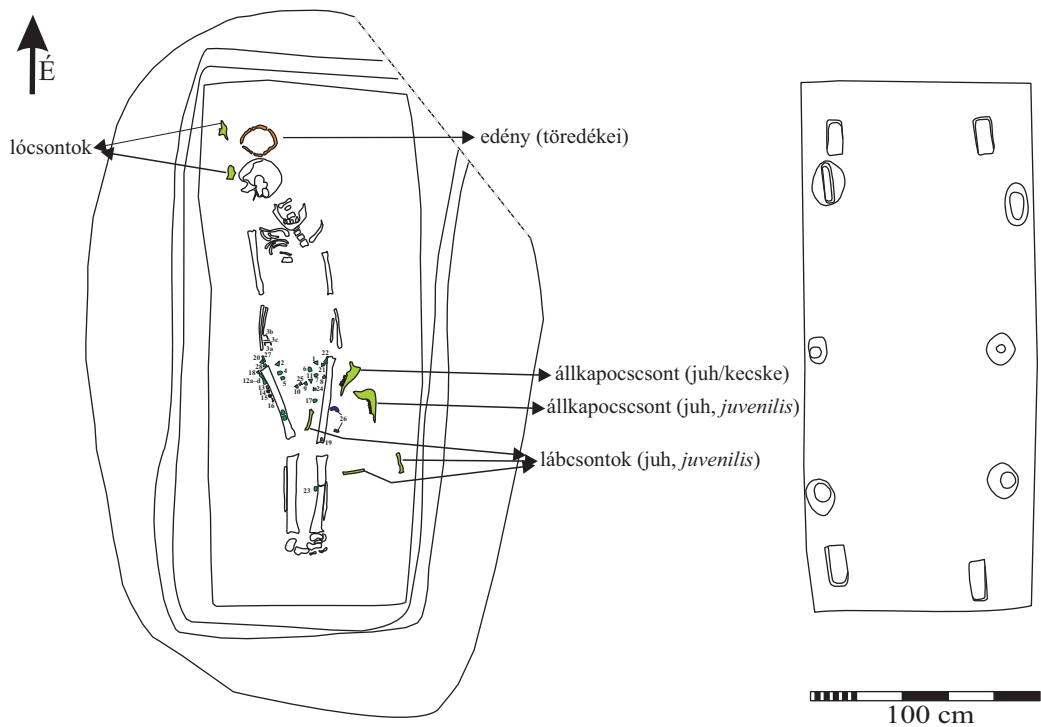
2. tábla. 1. Nagylak-3M-N, -3M-S, -7M, -9M lelőhelyei az I. katonai felmérés térképén;
 2. Nagylak-7M lelőhelye a II. katonai felmérés térképén
 Pl. 2. The 3M-N, 3M-S, 7M, 9M sites of Nădlac on the I. military survey;
 2. The 7M site of Nădlac on the II. military survey

1. sír

4. sír

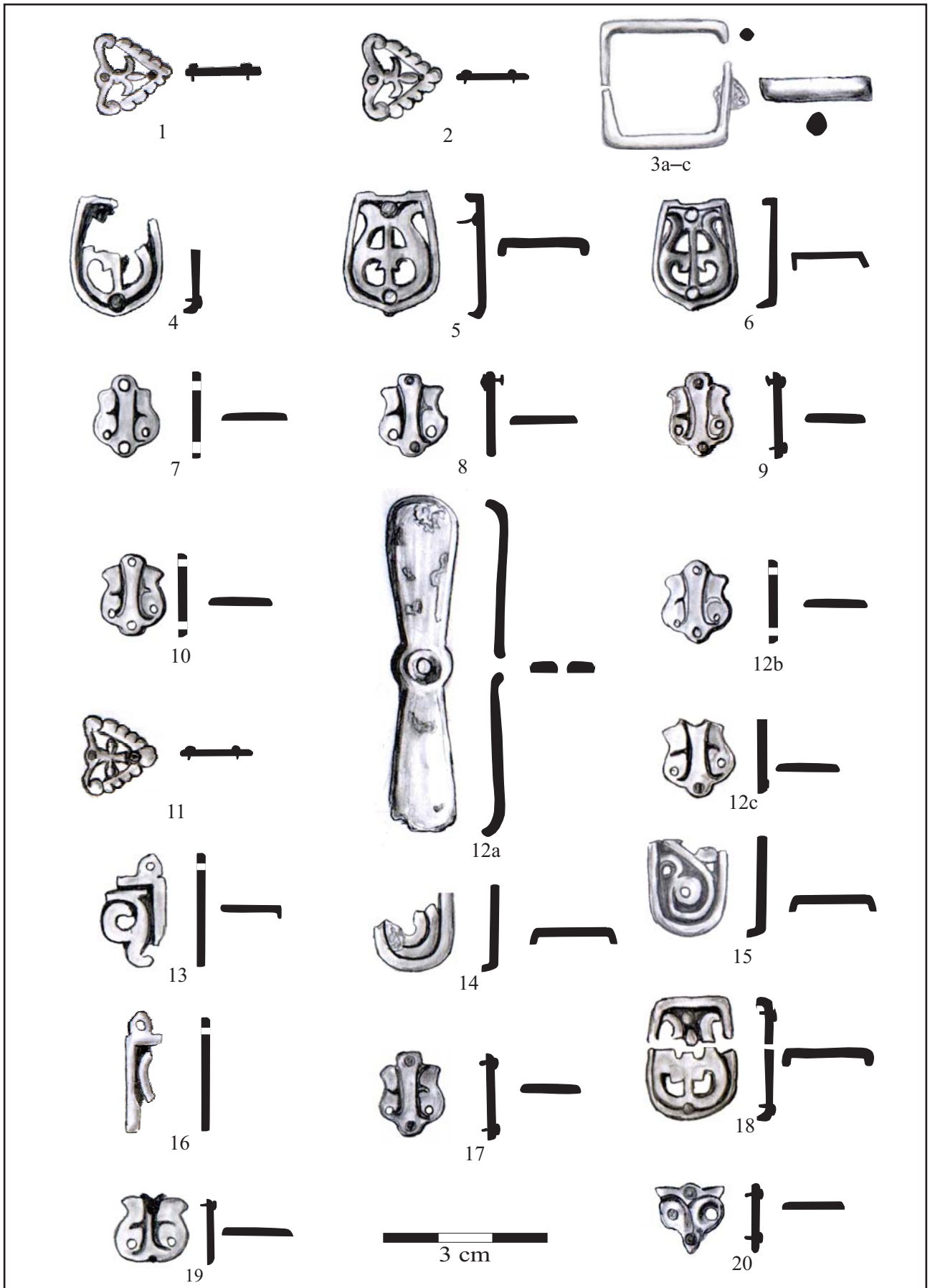
3. tábla. Nagylak-7M 1. sír; 4. sír
Pl. 3. Nädlaç-7M grave no. 1.; grave no. 4

4. tábla. Nagylak-7M 3. sír
Pl. 4. Nädlac-7M grave no. 3

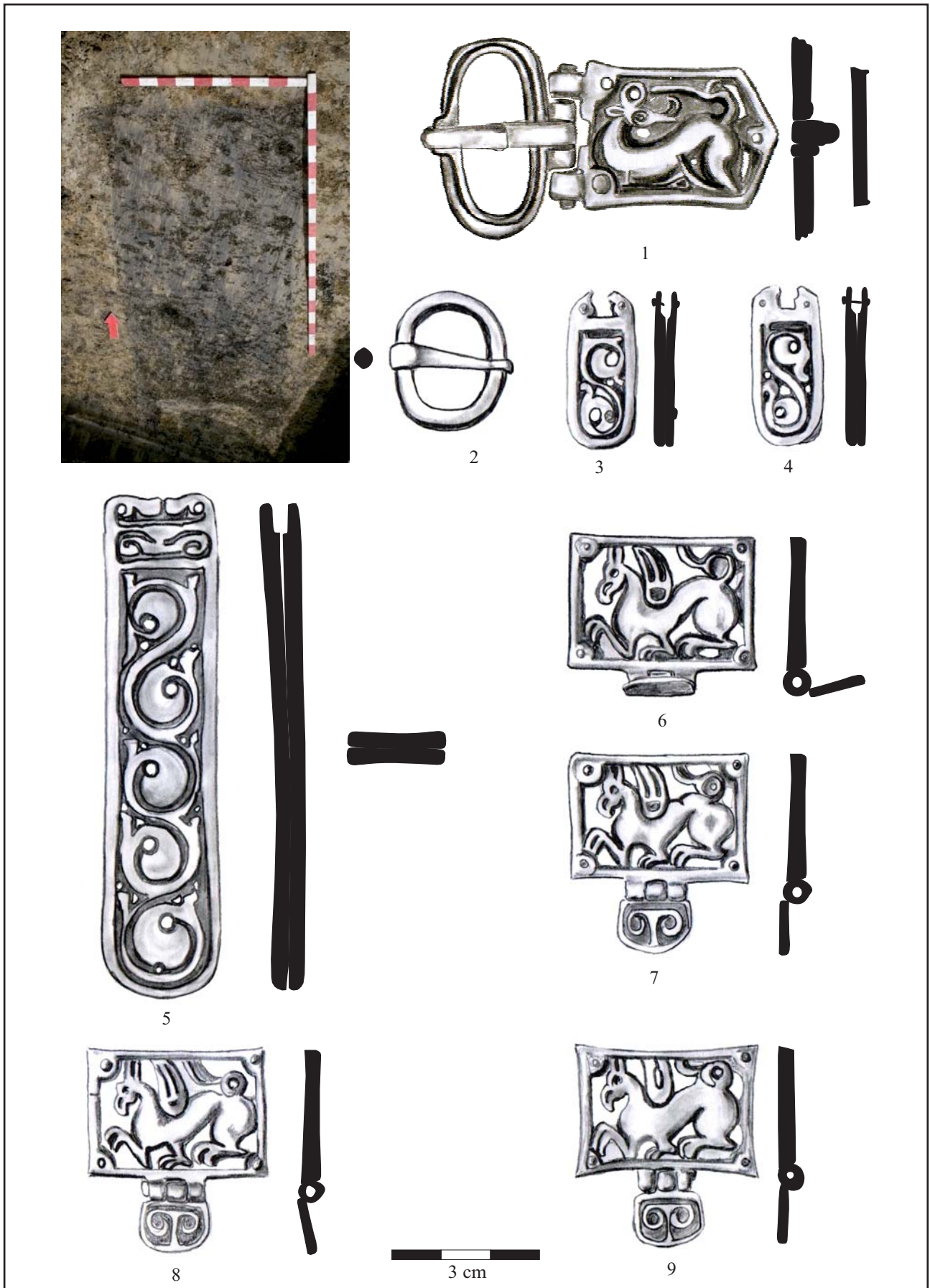
5. tábla. Nagylak-7M 3. sír
Pl. 5. Nädlak-7M grave no. 3

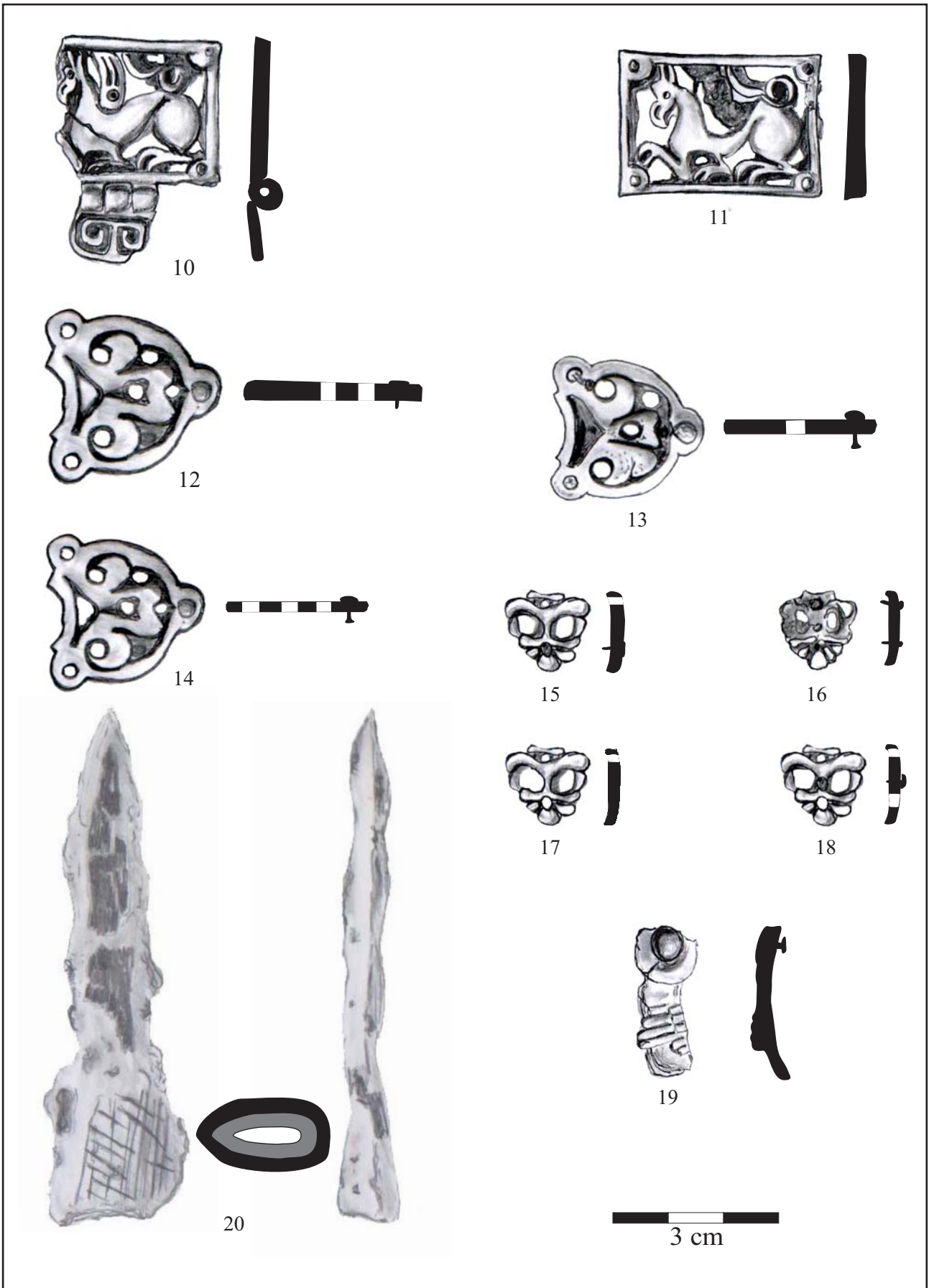
6. tábla. 1–20: Nagylak-7M 3. sír
 Pl. 6. 1–20: Nădlac-7M grave no. 3

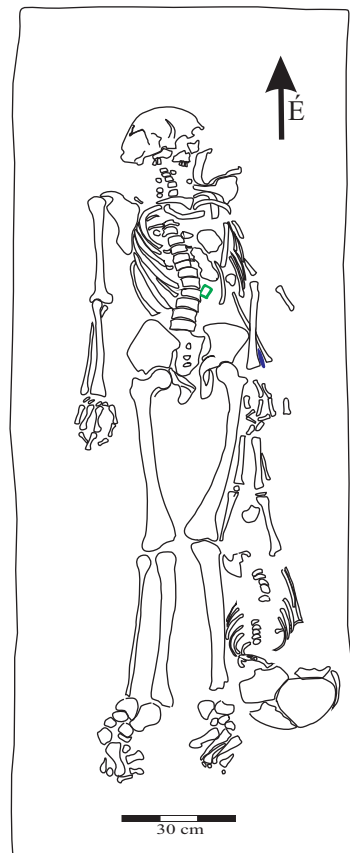
7. tábla. 21–29: Nagylak-7M 3. sír
 Pl. 7. 21–29: Nädlac-7M grave no. 3

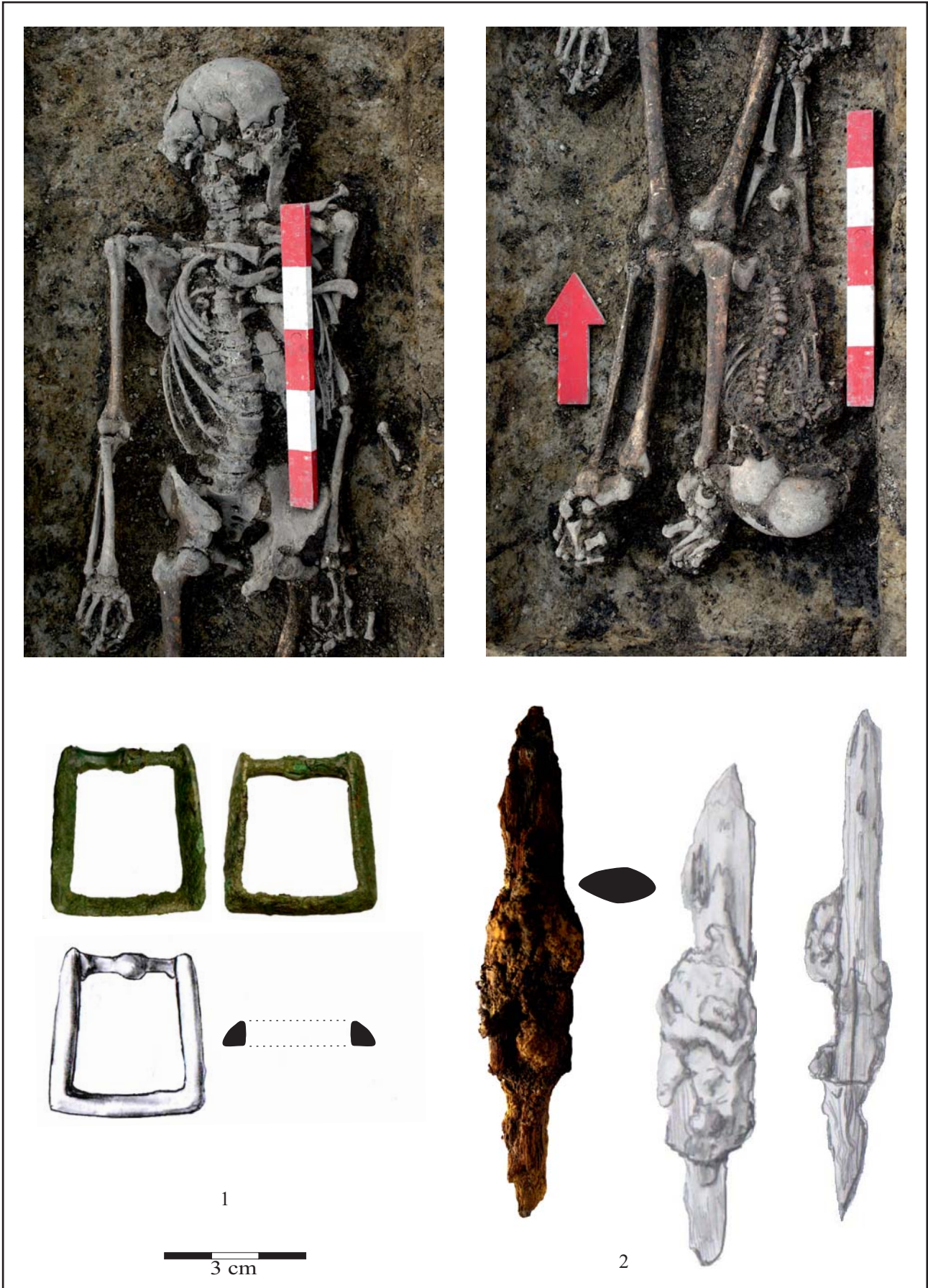
8. tábla. 1–9: Nagylak-7M 15. sír
 Pl. 8. 1–9: Nädlac-7M grave no. 15

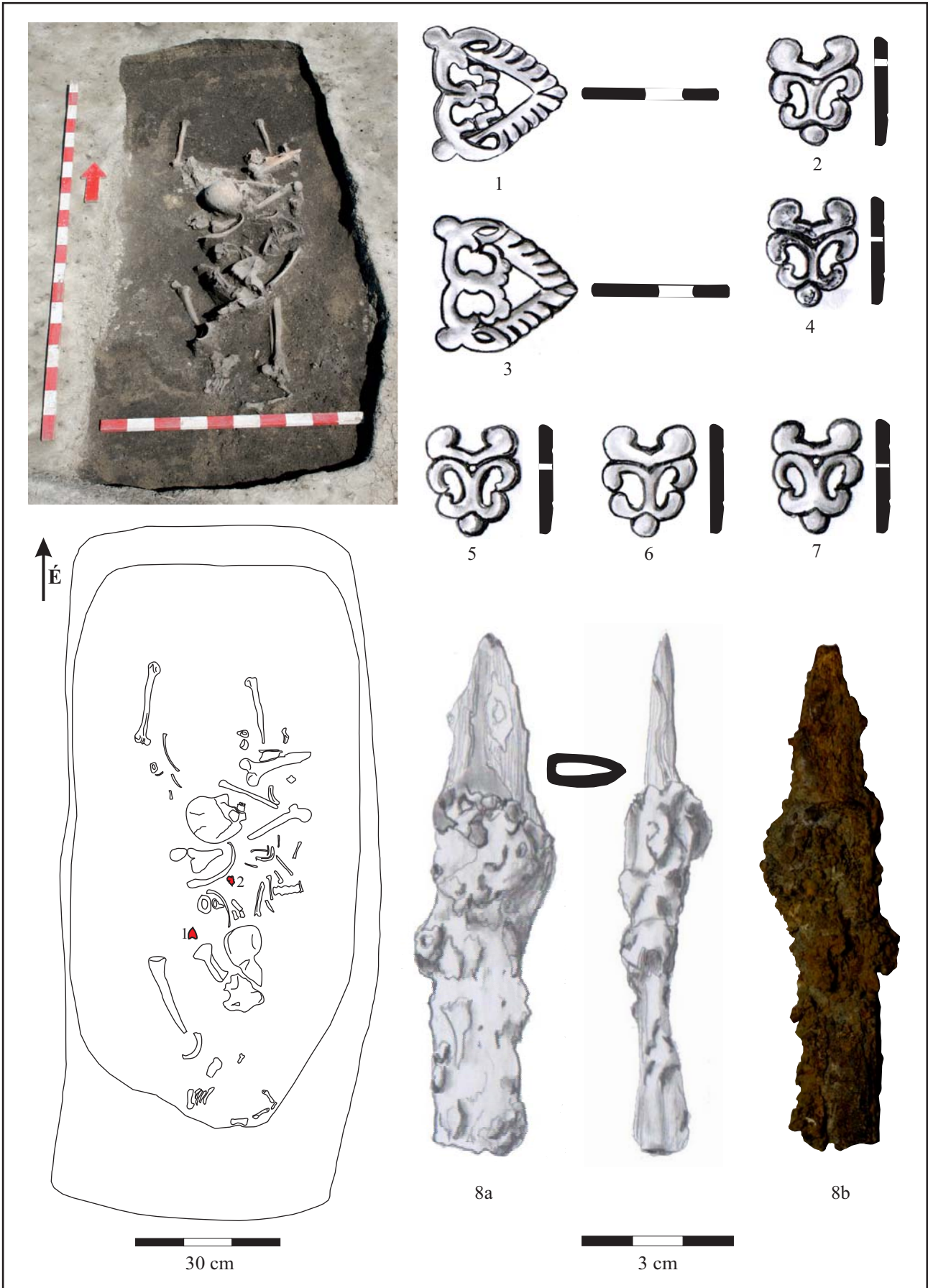
9. tábla. 10–20: Nagylak7M 15. sír
 Pl. 9. 10–20: Nădlac-7M grave no.15

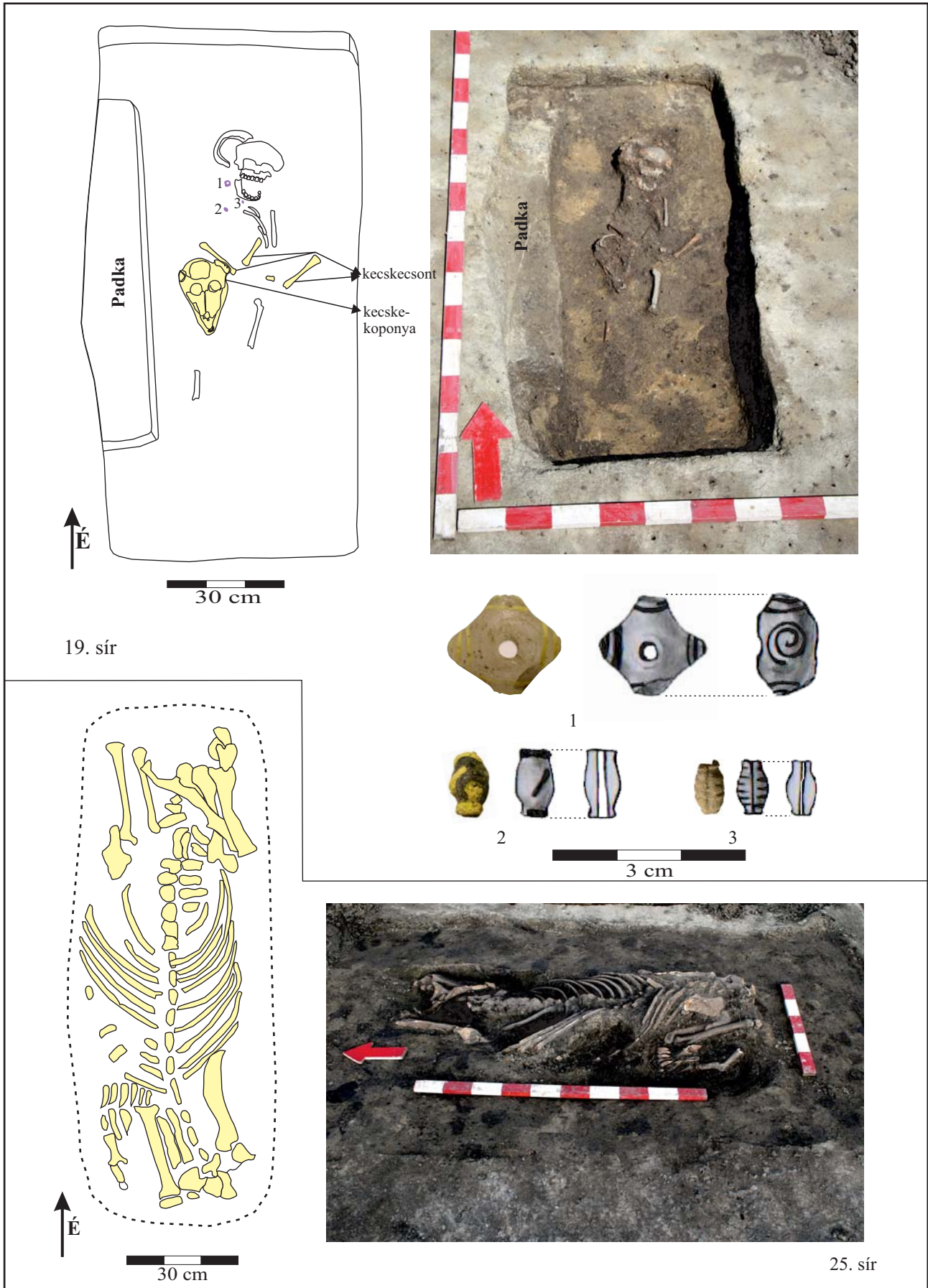
10. tábla. Nagylak-7M 16. A–B sír
Pl. 10. Nădlac-7M grave no. 16. A–B

11. tábla. Nagylak-7M 16. A–B sír
Pl. 11. Nădlac-7M grave no. 16. A–B

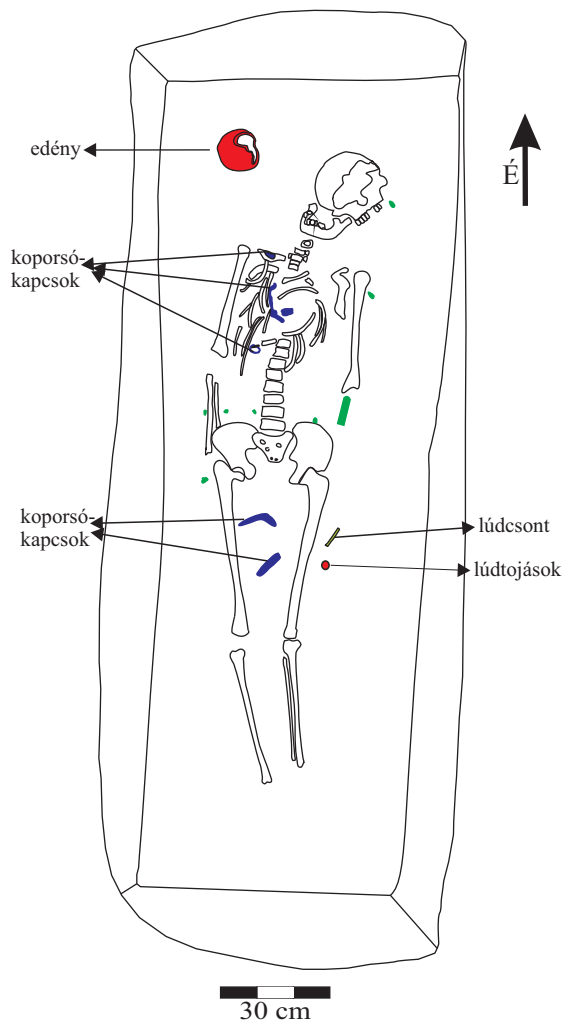
12. tábla. 1–8: Nagylak-7M 17. sír
 Pl. 12. 1–8: Nädlac-7M grave no. 17

19. sír

25. sír

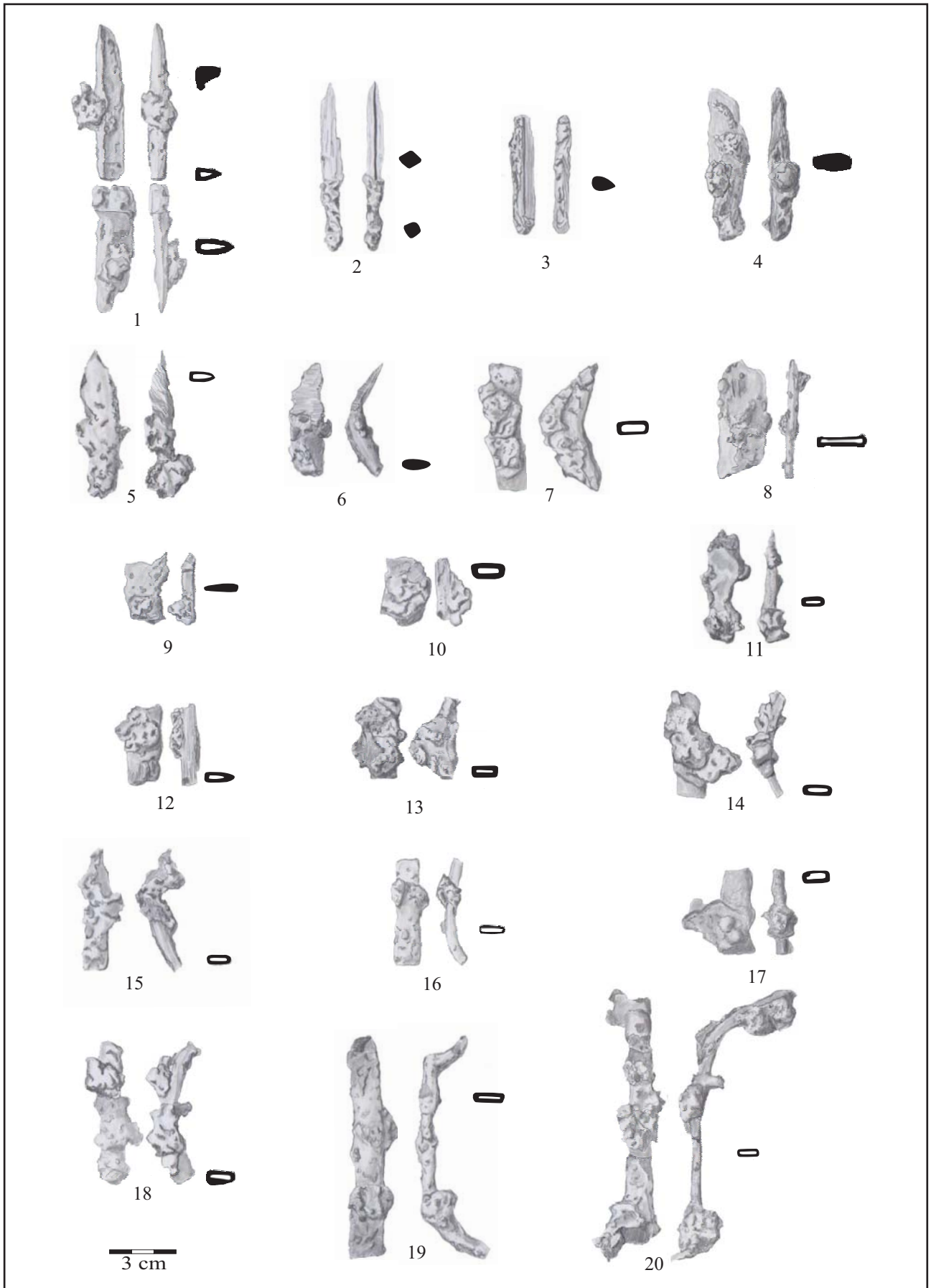
13. tábla. 1–8: Nagylak-7M 19. sír; 25. sír
Pl. 13. 1–8.:Nädlac-7M grave no.19; grave no. 25

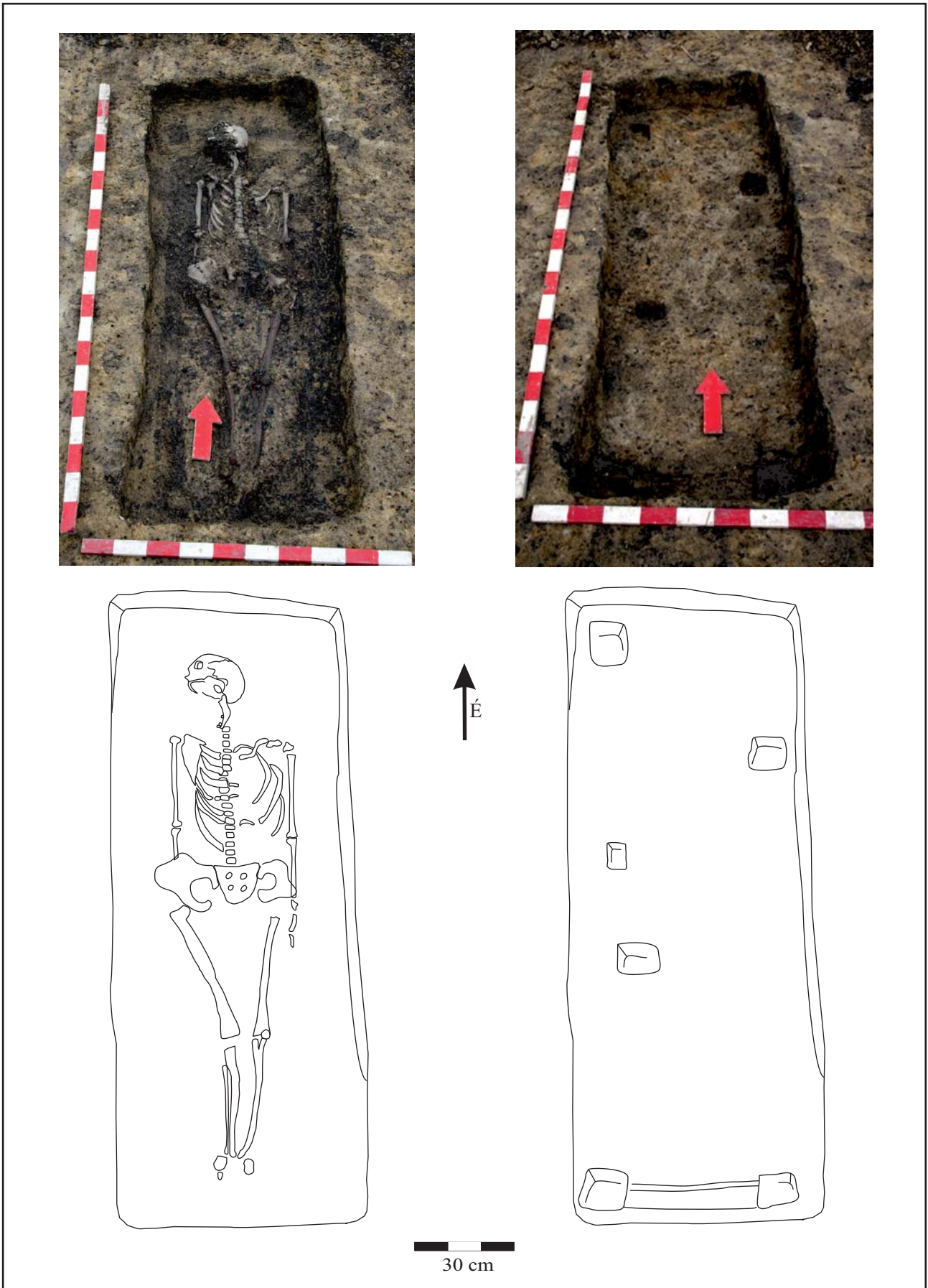
14. tábla. Nagylak-7M 20. sír
Pl. 14. Nádlaç-7M grave no. 20

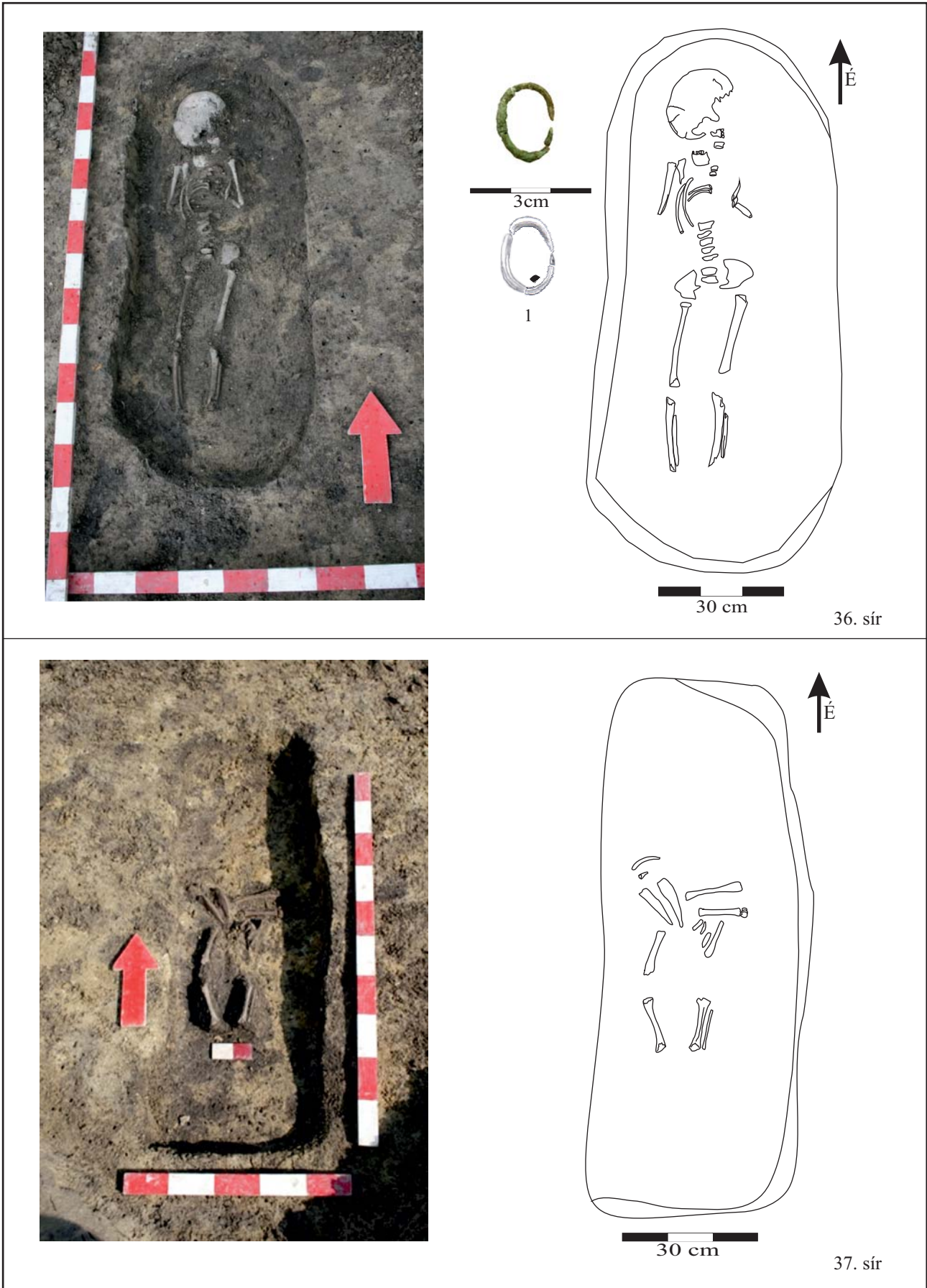
15. tábla. 1–17: Nagylak-7M 20. sír
 Pl. 15. 1–17: Nădlac-7M grave no. 20

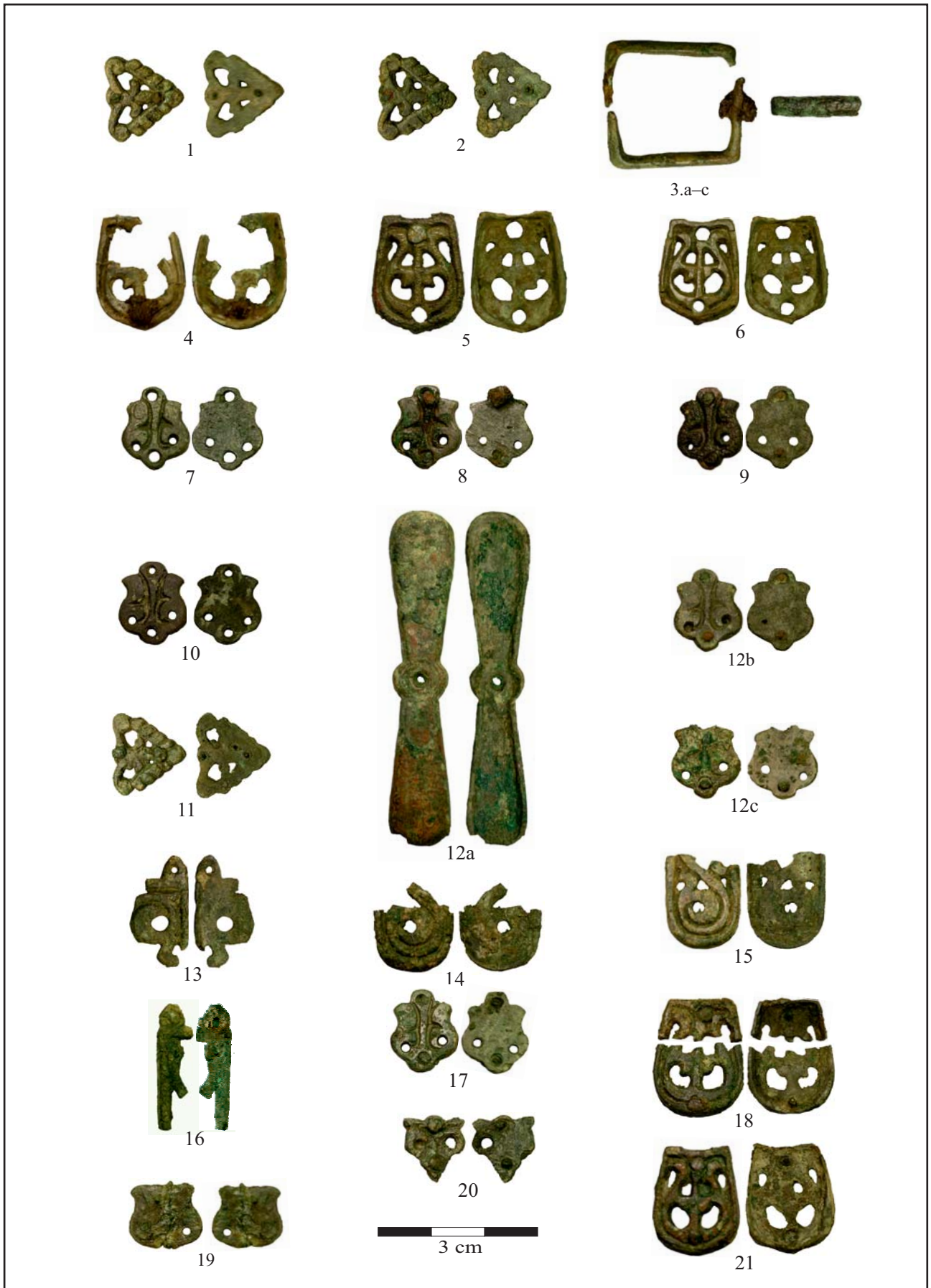
16. tábla. 1–20: Nagylak-7M 20. sír
 Pl. 16. 1–20: Nădlac-7M grave no. 20

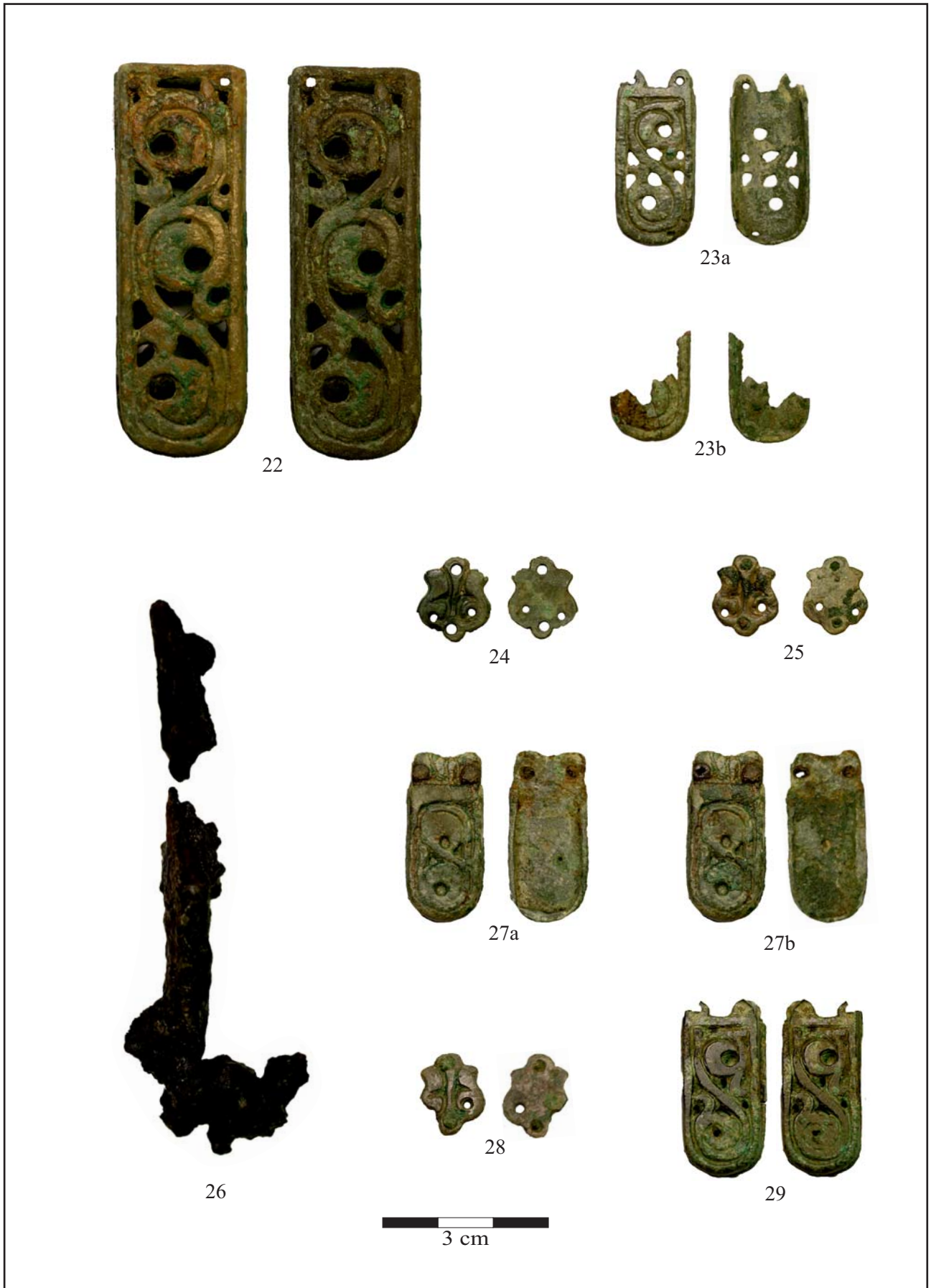
17. tábla. Nagylak-7M 21. sír
 Pl. 17. Nádlaç-7M grave no. 21

18. tábla. Nagylak-7M 36. sír; 37. sír
 Pl. 18. Nädlac-7M grave no. 36; grave no. 37

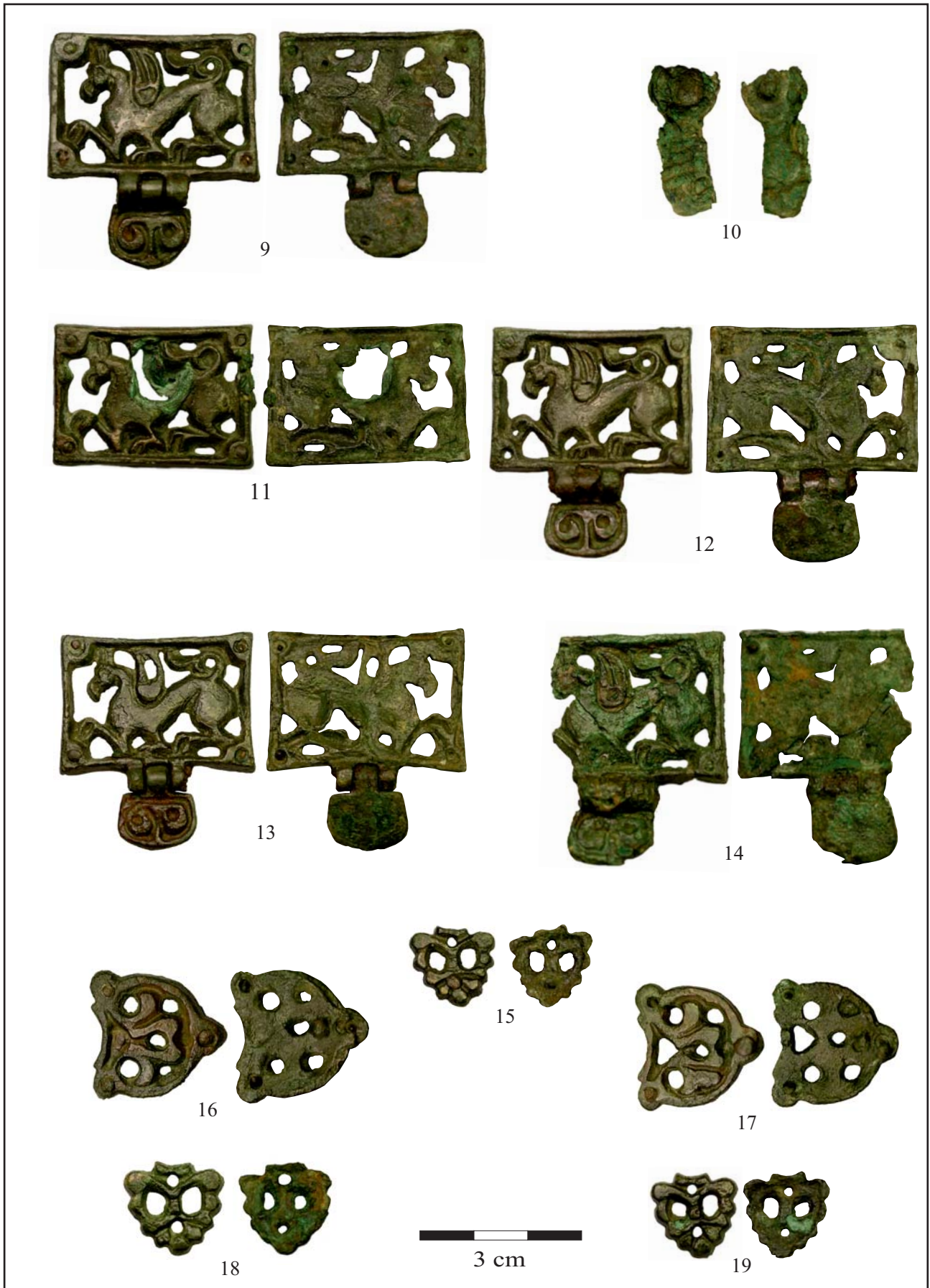
19. tábla. 1–21: Nagylak-7M 3. sír
 Pl. 19. 1–21: Nädlac-7M grave no. 3

20. tábla. 22–29: Nagylak-7M 3. sír
 Pl. 20. 22–29: Nädlac-7M grave no. 3

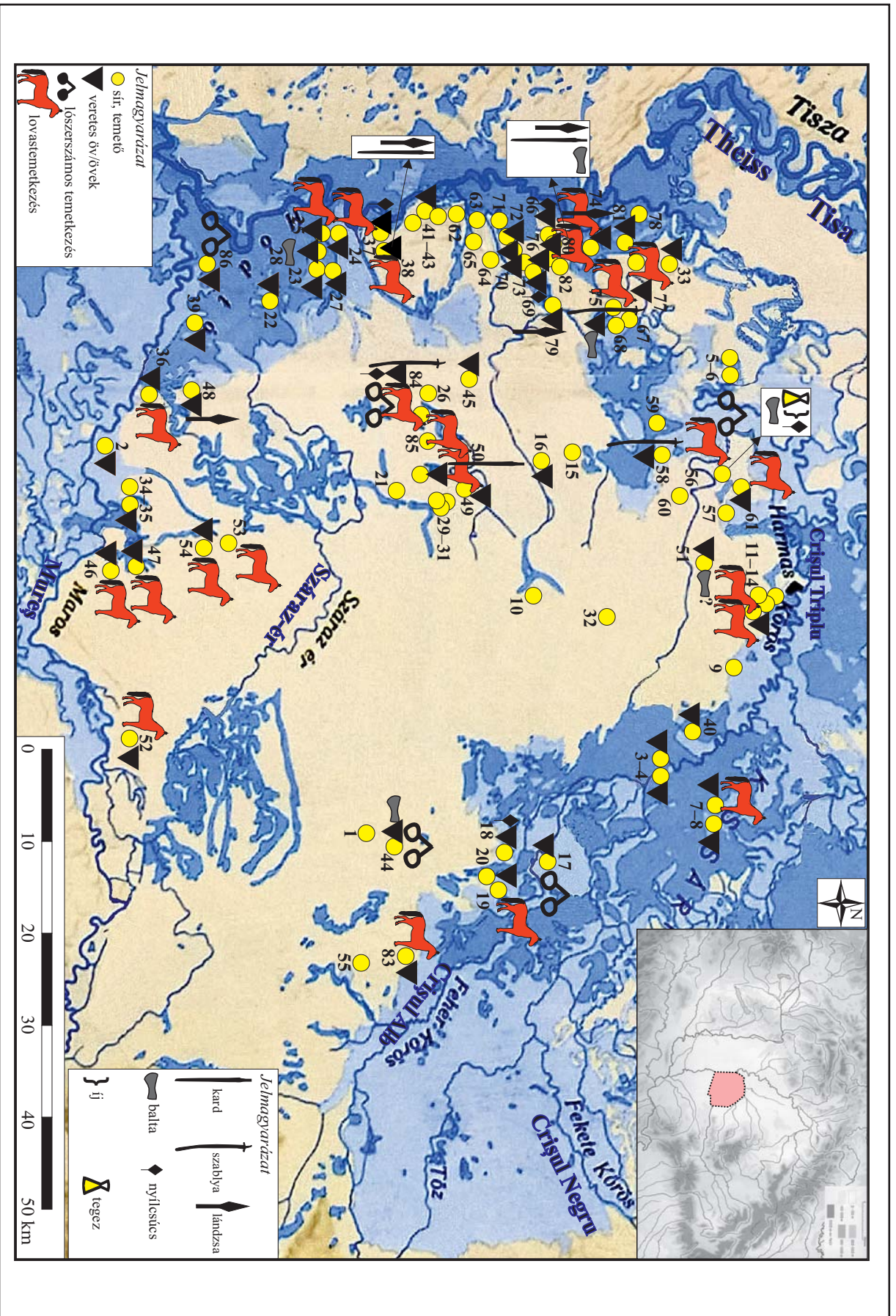
21. tábla. 1–8: Nagylak-7M 15. sír
 Pl. 21. 1–8: Nádlaç-7M grave no. 15

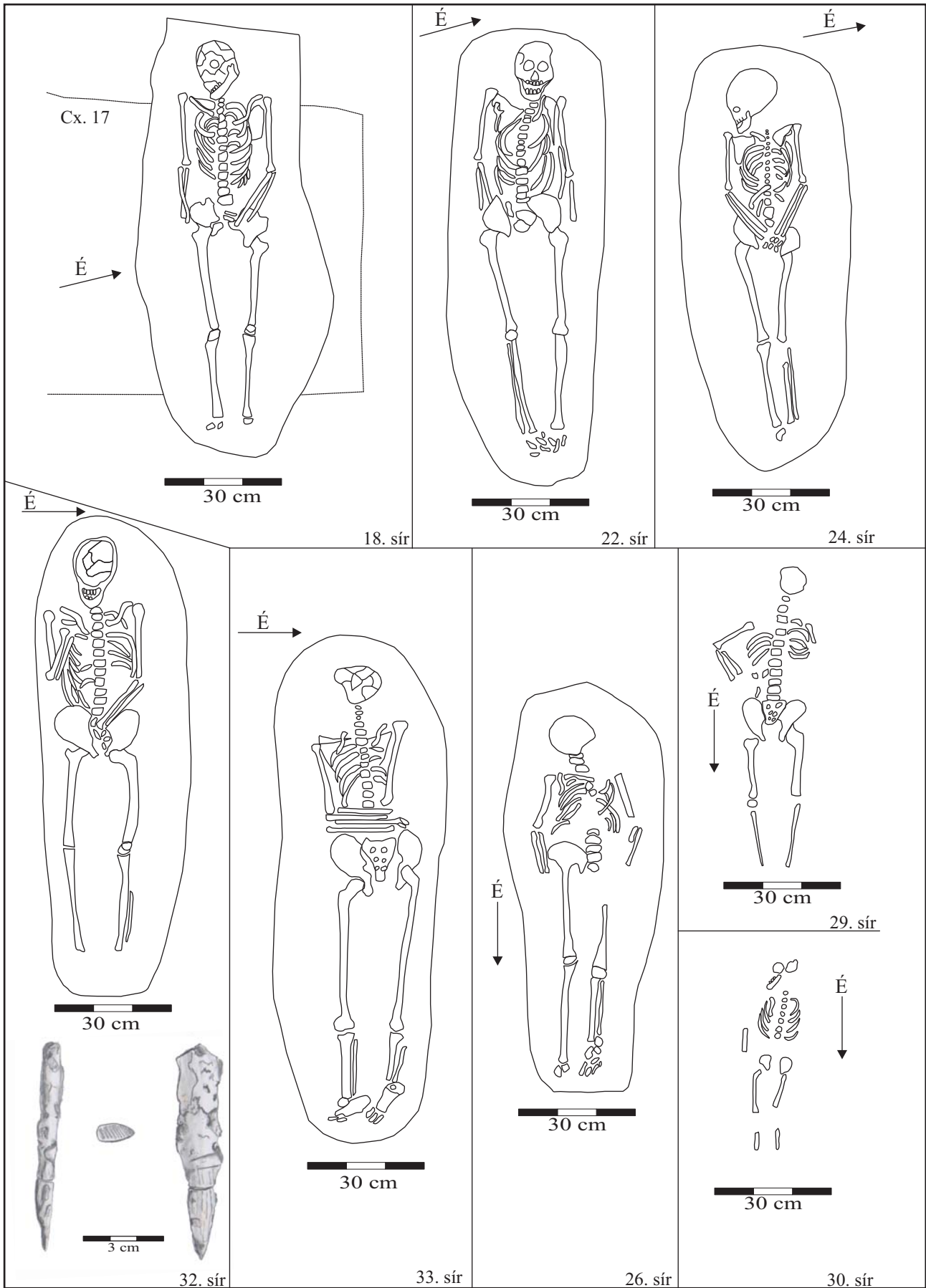
22. tábla. 9–19: Nagylak-7M 15. sír
 Pl. 22. 9–19: Nădlac-7M grave no. 15

23. tábla. 1–8: Nagylak-7M 17. sír; 1–11: Nagylak-7M 20. sír
 Pl. 23. 1–8: Nădlac-7M grave no. 17; 1–11: Nădlac 7M grave no. 20

24. tábla. A Maros-Körös-Tisza közének temetői és sírleletei az avar kor második felében. A lelőhelylistát ld. az 55. oldalon.
 Pl. 24. The list of the burial grounds in the area between the rivers Mureş-Criş-Theiss in the second part of the Avar age.
 For the list of the sites see page 55.

25. tábla. Nagylak-7M 32. sír; 18. sír; 22. sír; 24. sír; 26. sír; 30. sír; 33. sír
 Pl. 24. Nădlac-7M graves no. 32; 18; 22; 24; 26; 30; 33